

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
(KENT VE ÇEVRE BİLİMLERİ)
ANABİLİM DALI**

YENİ KENTSEL POLİTİKALAR VE EMEĞİN DÖNÜŞÜMÜ

Yüksek Lisans Tezi

Aslı GÜRTUNCA

Ankara-2015

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
(KENT VE ÇEVRE BİLİMLERİ)
ANABİLİM DALI**

YENİ KENTSEL POLİTİKALAR VE EMEĞİN DÖNÜŞÜMÜ

Yüksek Lisans Tezi

Aslı GÜRTUNCA

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Tayfun ÇINAR

Ankara-2015

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
(KENT VE ÇEVRE BİLİMLERİ)
ANABİLİM DALI

YENİ KENTSEL POLİTİKALAR VE EMEĞİN DÖNÜŞÜMÜ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Tayfun ÇINAR

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı İmzası

Prof. Dr. Tayfun Çınar
Prof. Dr. Ali AYDIN
Doç. Dr. Can Umut Güner

Tez Sınavı Tarihi 3.8.2015

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (15.09/2015)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Aslı Görtünce

İmzası

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRESELLEŞME, KENT VE EMEK

1.1. 1970'LERİN KRİZİ VE KAPİTALİZMİN YENİDEN YAPILANMASI.....	9
1.2. KÜRESELLEŞME VE KENT.....	15
1.2.1. Küreselleşmenin Mekansal Boyutu.....	18
1.2.2. Yeni Küresel İşbölümü Ve Kent	22
1.2.3. Yeni Kentsel Politikalar	26
1.3. KÜRESELLEŞME VE EMEK.....	38
1.3.1. Üretim Sisteminin Dönüşümü	39
1.3.2. Emegın Dönüşümü	45
1.4. YENİ EMEK VE KENT	53
1.4.1. Emegın Dönüşümünün Mekansal Boyutu.....	55
1.4.2. Yeni Kentsel Politikalar Ve Emek	58
1.4.3. Alışveriş Merkezi Ve Kent.....	62

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE KENTLEŞME

2.1. 1980 ÖNCESİ: KENTSEL MEKANSAL ÖRGÜTLENMEDE EMEĞİN GÖRÜNÜRLÜĞÜ	74

2.2. 1980 SONRASI: İŞGÜCÜNÜN PARÇALANMASINDA BELİRGİNLEŞEN KENTLEŞME DİNAMİKLERİ	81
2.3. 2000 SONRASI: İSTİHDAM YARATMA SÖYLEMİNİN ARKASINA GİZLENEN SOSYO-MEKANSAL AYRIŞMA	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜRESELLEŞME VE ANKARA

3.1. ANKARA’NIN SOSYO-MEKANSAL GELİŞİMİ	114
3.1.1. 1923-1950 Dönemi	114
3.1.2. 1950-1980 Dönemi	119
3.1.3. 1980 Sonrası Dönem	122
3.2. 2000 SONRASI: ANKARA’DA YENİ KENTSEL POLİTİKALARIN YÜKSELİŞİ	126
3.2.1. Ankara’nın Bir Tüketim Kenti Olarak Pazarlanması	132
3.2.2. Ankara’da Alışveriş Merkezlerinin Gelişimi	138
3.3. ANKAMALL’DE SINIF İÇİ AYRIŞMA DİNAMİKLERİ	145
 SONUÇ	 176
KAYNAKÇA	181
ÖZET	195
ABSTRACT	197
EKLER	199
Ek 1: Yarı Yapılandırılmış Mülakat Soruları	199

GİRİŞ

Kentlerin ciddi dönüşümüne sahne olan yaklaşık son kırk yıl, kente yönelik çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte kentler, kolektif tüketimin örgütlendiği mekanlar olmaktan çıkıp sermaye çekmek için yarışan birimler haline gelirken kentlerin siyasal-iktisattaki artan önemleri genel anlatıda, küreselleşme ve ulus-devletin zayıflaması tartışmaları eşliğinde açıklanmaktadır. Küreselleşmeyle birlikte ulus devletin güvencesinin de kaybaldığı yeni düzende mal, hizmet, bilgi ve sermaye akışlarında önemli roller üstlenen kentler, küresel sermaye akışlarına dahil olabilmek için diğer kentlerden farklılıklarını öne çıkarmak ve bu şekilde sermaye için daha cazip hale gelmek durumundadır. Bu durumda kentlerin yönetiminin de yeni bir yöne evrildiği sıklıkla vurgulanmaktadır. Kentlerin yönetim ve organizasyonunda meydana gelen değişiklikler; önceki dönemin refah kaygılarıyla kentsel hizmet sağlama odağının, büyüme ve ekonomik gelişmeye kayışı olarak nitelendirilen kent girişimciliği ve yeni kentsel politikalar tartışmaları eşliğinde açıklanmaktadır.

Kent girişimciliğinin politik strateji olarak benimsenmesi ve yükselen yeni kentsel politikalar; kentlerin küreselleşmeyle birlikte daha hareketli hale gelen sermayeyi çekebilmek için kendi potansiyellerini harekete geçirip kentler arası yarışta öne çıkmalarını sağlayan araçlar haline gelmektedir. Bu şekilde, yatırımcıları kendi birimlerine çeken kentlerde yeni iş imkanları yaratılmakta ve nihayetinde tüm kesimler bu süreçten faydalanmaktadır. Yani, büyük ölçüde karşı konulamaz bir olgu olan küreselleşmenin etkisiyle ulus devletin baskılarından kurtulan kentler ve yerel birimler için kendi potansiyellerini ortaya çıkarabilecekleri fırsatlarla dolu bir dönüşüm anlatılmaktadır.

Genel anlatıda kentsel birimlerin bir bütün olarak görülmesi ve sermaye çekme yarışında başarılı olmanın kentin topyekün yararına olacağı anlayışı sorunlu görünmektedir. Kentler arası sermaye çekme yarışı, kaybeden kentler yarattığı gibi, kentte kaybeden gruplar da yaratmaktadır ve süreç, yerelin yekpare bir birim olarak algılanmasına izin vermeyecek şekilde eşitsizliklerle doludur. Bu bağlamda kent girişimciliği ve yeni kentsel politikalar özellikle emek üzerindeki etkileri açıkça ortaya konularak ele alınmalıdır. Nitekim, kent girişimciliği tartışmalarında emek boyutunun eksik olduğu göze çarpmaktadır.

Bu çalışmada, kentlerin yekpare birimler olarak ele alınmasını beraberinde getiren mevcut anlatıdaki küreselleşme ve yerelleşme yaklaşımlarından farklı olarak, devletin de sürece dahil olduğu ilişkisel bir küreselleşme ve yerelleşme yaklaşımı sunulacaktır. Bu şekilde kentlerin iktisadi ve siyasi olarak önemlerinin arttığı süreç, sınıfsal bağlamına oturtulabilecek ve böylece emek üzerindeki etkilerin görünür kılınması için uygun zemin yaratılmış olacaktır. Bu çalışma, kent girişimciliği stratejisi ve yeni kentsel politikaların emek üzerindeki asıl etkilerini görünür kılmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, yeni kentsel politikaların söyleminde sıklıkla öne çıkan ve topyekün gelişme inancının da en büyük dayanak noktası olan kentlerin sermaye çektikçe yeni iş olanaklarına da sahip olacağı vurgusu üzerinden yeni yaratılan işlerde çalışan kesimlere odaklanılacaktır.

Kısacası, yeni kentsel politikalar ve kent girişimciliği konusunda yapılan tartışmalara, eksik olan emek boyutunun dahil edilmesi, temel kaygısı olan bu çalışmanın çıkış noktasını da yeni kentsel politikaların istihdam yaratma söylemi oluşturmaktadır. Genellikle söz edilmeyen, sağlanan istihdamın niteliği, sürekliliği, ücret boyutu vb. unsurların yapılacak değerlendirmeye dahil edilmesinin ötesinde,

emeğin makro düzeyde yaşadığı dönüşümlerle yeni kentsel politikalar arasındaki ilişkinin de görünür kılınması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, Fordizm sonrası dönemde belirginleşen en önemli eğilimlerden biri olan işgücünün ayrışma ve atomizasyonunda, girişimci kentsel politikalarla şekillenen kentin rolü sorgulanmaktadır.

Bunun için, yeni kentsel politikaların yaygınlaştırdığı yapılar olan ve sıklıkla yeni istihdam kaynakları olarak sunulan alışveriş merkezine ve burada çalışanlara odaklanılmıştır. Örnek olarak da, Ankara'nın en büyük alışveriş merkezi olan Ankamall seçilmiştir.

Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren, Türkiye'de de küresel ekonomiye entegre olma çabasında kentlerin iktisadi ve politik olarak önemlerinin arttığı görülmektedir. Bu yıllardan itibaren Türkiye'de kapitalizmin mekansal yapılanmasında kentlerin, büyük ölçüde kent girişimciliği mantığıyla ve yeni kentsel politikalarla şekillendiğini söyleyebiliriz. Bu durumun, yani küresel ekonomiye entegrasyona yönelik politik strateji olarak benimsenen kent girişimciliğinin Ankara'nın bir tüketim kenti olarak öne çıkarılmasına ve bu yönde pazarlanmasına yol açtığı görülmektedir. Bunun da etkisiyle kentte 1990'lardan itibaren görülmeye başlayan alışveriş merkezlerinin sayısının da son yıllarda hızla arttığı görülmektedir.

Kent girişimciliğinin yükselişiyle bağlantılı bir şekilde Ankara'nın tüketim kenti olarak pazarlanmasının paralelinde özellikle 1990'lardan sonra yaygınlaşan ve yeni iş kaynakları olarak sunulan alışveriş merkezlerinden biri olan Ankamall alışveriş merkezi çalışanları üzerinden yeni kentsel politikaların emek boyutu ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu alanda yapılan saha çalışmasında alışveriş merkezinde

Çalışanların ayrışma dinamikleri tespit edilmeye çalışılmış ve yeni kentsel politikalar etkisindeki kentin çalışanları birbirinden yalıtın ve atomize eden ilişkileri de beraberinde getirdiği iddiası temellendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırma için örnek olarak Ankamall alışveriş merkezinin seçilme sebebi, kentle ilişkili olarak sahip olduğu, ulaşılabilirlik, merkezilik, büyüklük vb. Çeşitli zelliklerinin, çalışmanın, alışveriş merkezinin çalışanlar üzerindeki etkilerinde kentle ilişkili konumundan kaynaklanan etkilerin de dahil edilmesi kaygısı açısından uygun bir örnek olmasıdır. Saha araştırması, Temmuz-Ağustos 2015 döneminde alışveriş merkezine yapılan ziyaretlerle gerçekleştirilmiştir. Toplanan veriler, alışveriş merkezinde yapılan gözlemler ve 26 çalışanla yapılan yarı yapılandırılmış mülakatlar sonucu elde edilmiştir. Mevcut olan farklı çalışma sahalarına göre çalışanlar üç gruba ayrılmıştır. İlk grup olan güvenlik çalışanları ve ikinci grup olan temizlik çalışanları üçer kişiden oluşmaktadır. Üçüncü grup ise; 20 mağaza çalışanından oluşmaktadır. Görüşmelerden elde edilen veriler ışığında, alışveriş merkezinde çalışma alanlarının dönüşümü ve buna bağlı olarak çalışanlar üzerindeki ayrıştırıcı etkiler değerlendirilmiştir. Değerlendirmeler sonucunda, yeni kentsel politikalarla yaratılan işlerin çalışanları birbirinden yalıtın ve atomize eden ilişkilerin etkisi altında olduğunun dışında bağlantılı olarak ortaya konan diğer bir iddia da; yeni kentsel politikalarla sekillenen kentte, emeğin makro düzeyde yaşadığı ayrışmanın yeniden üretildiğidir.

Üç ana bölümden oluşan bu çalışmada, bunun iddia edilebilmesi için, kent girişimciliği ve yeni kentsel politikalar, küreselleşmenin bir sonucu olarak ele alınmak yerine, daha geniş kapsamda yaşanan ekonomik ve politik değerişimlerin kurucu parçalarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, teorik zeminin

oluşturulmasını amaçlayan ilk bölüm, dört alt bölümden oluşmaktadır. İlk alt bölüm, 1970’ler sonrası kapitalizmin yeniden yapılanmasını içerecek ve bu yapılanmada coğrafi bağlamın kuruculuğunun altı çizilecektir. Mekânsal ilişkilere yüklenen aktif rol çerçevesinde ikinci alt bölüm ise, kapitalizmin yeniden yapılanması sürecinin ayrılmaz parçası olan mekânsal boyutun tartışılmasından sonra, özel olarak kent lğinin değişen işlevi ve anlamı eşliğinde bu yapılanmadaki artan önemini ortaya koyacaktır. Hemen ardından ele alınacak olan yeni kentsel politikaların ise, kapitalizmin yeniden yapılanma sürecinin kent ayağını oluşturan politik stratejinin önemli araçları olduğu vurgulanacak ve bu politikaların tüketim boyutu ne çıkarılacaktır. Tezin ana amacı olan yeni kentsel politikaların emek üzerindeki etkilerinin incelenmesi doğrultusunda, kapitalizmin yeniden yapılanma sürecinde kapitalist devletin küreselleşme ve yerelleşme yönündeki politik stratejisinin önemli parçaları olarak ele alınan yeni kentsel politikaların emekle ilişkisinin kurulması, emeğin makro düzeyde yaşadığı dönüşümün tartışılmasını gerektirmektedir. Bu amaçla üçüncü alt bölümde, emeğin makro düzeyde yaşadığı dönüşüm, üretim sisteminin dönüşümüyle bağlantılı olarak ele alınacak ve emeğin özellikle ayrışma ve atomizasyon yönündeki dönüşümünün kapitalizmin yeniden yapılanmasının mekânsal boyutundan ayrılamaz olduğu vurgulanacaktır. Bu bağlamda, kapitalizmin yeniden yapılanmasının mekânsal boyutunda kent lği, dördüncü alt bölümde, emeğin ayrışma ve atomizasyon sürecindeki konumu bağlamında tartışılacaktır. Bunun için, yeni kentsel politikalar etkisindeki kentte yeniden üretilen, hem üretim hem de tüketim süreçlerinin dönüşümünün ayrıştırıcı dinamikleri tartışılacaktır. Çalışmada, yeni kentsel politikaların emeği ayrıştırıcı dinamikleri, bu politikaların ne çıkarılan tüketim boyutuyla bağlantılı olarak kentteki en önemli yapılar olan

alışveriş merkezleri üzerinden araştırılacağından, dördüncü alt bölümde bir de kentle ilişkili olarak AVM'lerin çeşitli boyutları ele alınacak ve tüketim kalıplarıyla birlikte tüketimin anlam ve işlevinin değişimindeki rollerinin altı çizilecektir.

Tezde yeni kentsel politikaların ve emek üzerindeki etkilerinin tartışılması Ankara kenti özelinde yapılacak olması sebebiyle Ankara'nın ulusal ölçekle ilişkili olarak küresel ekonomik yapıya entegre olma çabasındaki konumu netleştirilmelidir. Bu da, ulusal ölçekte 1980 sonrası ekonomik yapılanmanın mekansal boyutunu tartışmayı ve özel olarak da kent ölçeğine odaklanarak bu süreçte kentlerin dönüşümünü ele almayı gerektirmektedir. Bu amaçla, tezin ikinci bölümünde; Türkiye kentleşmesi 1980 öncesi ve sonrası olmak üzere iki döneme ayrılarak tarihsel olarak ele alınacaktır. Kent girişimciliği ve yeni kentsel politikaların baskınlığına sahne olması sebebiyle 2000 sonrası döneme ayrı bir başlıkta yer verilecektir. Bu bölümde özellikle 1980 sonrası dönemde kent girişimciliğinin de temellerinin atıldığı mekansal yeniden yapılanma, emeğin dönüşümüyle bağlantılı olarak tartışılacak ve Türkiye'de 1980 sonrası dönemde kapitalizmin yeniden yapılanmasının mekansal boyutunun emeğin ayrışmasıyla ilişkisi vurgulanacaktır.

Tezin üçüncü ve son bölümü ise; öncelikle 2000'ler sonrası Ankara'nın bir tüketim kenti olarak öne çıkarılmasını beraberinde getiren, girişimci kentsel politikalarla şekillenen kentleşme dinamiklerini tartışmayı amaçlamaktadır. Bu tartışmayla birlikte, kent mekanında yaygınlaşan alışveriş merkezlerinin kentin sosyo-mekansal dönüşümündeki konumu, kent girişimciliğiyle bağlantılı olarak değerlendirilebilecek ve kentle ilişkisi bu minvalde kurulan Ankamall alışveriş merkezi çalışanlarının sınıf içi ayrışma dinamiklerinin kentle bağlantılı olarak ele alınması için uygun zemin yaratılacaktır. Dolayısıyla üçüncü bölümde; öncelikle

2000'ler sonrasının girişimci kentsel politikaların baskınlığı sebebiyle ayrı bir başlıkta incelenen bir Ankara kentleşme tarihi dönemlemesi sunulacaktır. Ardından örnek olarak seçilen Ankamall alışveriş merkezinin kentle ilişkili özelliklerinin vurgulanmasından sonra alan araştırmasının değerlendirmelerine yer verilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRESELLEŞME, KENT VE EMEK

1980’lerden itibaren yaygınlaşan kent girişimciliği ve yeni kentsel politikalar, küreselleşme tartışmalarıyla birlikte değerlendirilmektedir. Bu tartışmalarda çoğu zaman küreselleşme, kaçınılmaz bir olgu olarak ele alınmakta, tarihsel ve coğrafi bağlamından uzaklaştırılıp sürecin sonuçlarına odaklanılmaktadır. Bu şekilde kent girişimciliği ve yeni kentsel politikalar da, küreselleşmeyle birlikte kaçınılmaz olarak artan kentler arası rekabetle başa çıkma çabasının doğal sonuçları olarak kentlere biçilen yeni rollerin ifadesi olmaktadır. Yerelliklerin yükselişinin tarih dışı bir dille açıklanmasına neden olduğunu belirterek Ortodoks yaklaşımların küreselleşmeye attettikleri rolü eleştiren M. K. Bayırbağ’ın da belirttiği gibi, küreselleşme; “çok güçlü, her şeye gücü yeten, her yerde hazır bulunan, mantığı yeni piyasa düzeni tarafından belirlenen, bağımsız ve kıymeti kendinden menkul bir itici güç olarak arka planda varlığını hissettirmektedir” (Bayırbağ, 2006:51). Bu yaklaşımlarda kentlerin yükselişi de coğrafi ve politik bağlamından koparılarak bağımsız olarak ele alınan küreselleşmenin etkisiyle açıklanmaya çalışılmaktadır.

Yeni kentsel politikalara daha kapsamlı bir yaklaşım geliştirerek kent ve emek arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışan bu çalışmada küreselleşme, kentlerin yükselişini dıştan etkileyen bir olgu değil, kentler ve yerel birimlerle etkileşimli olarak ele alınması gereken bir süreçtir. Yani, küreselleşmenin etkisiyle, tek taraflı bir nedensellik kurularak açıklanan bir kentleşme yerine, kentlerin küreselleşme sürecinin parçası olan coğrafi ve politik bağlamlarının vurgulandığı ilişkiyel bir kentleşme değerdendirmesi yapılacaktır. Bunun için başta küreselleşme

konusunda daha nesnel bir yaklaşım sunulmalıdır. Bu çalışmada küreselleşme, yaygın yaklaşımlardaki gibi abartılı bir kaçınılmaz son ve kendinden menkul bağımsız bir güç olarak değil, kapitalizmin 1970’lerden itibaren yaşadığı krizi aşma stratejisi olarak ele alınacak ve kentlerin bu stratejideki kilit rolleri aydınlatılarak yeni kentsel politikalar da bu stratejinin önemli bir parçası olarak incelenecektir.

1.1. 1970’LERİN KRİZİ VE KAPİTALİZMİN YENİDEN YAPILANMASI

Gelişmiş ülkelerin 1970’lerde iyice belirgin hale gelmiş olan karlılık ve verimlilik krizi sonrası küresel ekonomik sistemin yeniden yapılanması, hem merkez hem de çevre ülkelerde yaşanan gelişmeleri dikkate almayı gerektirmektedir. Dikmen, merkez ve çevre ülkelerde yaşanan, bugünkü küresel ekonominin oluşumu yönünde birbirini tamamlayan gelişmeleri hazırlayan koşullardan bahseder; bir yanda çevre ülkeler, ihracat yapabilmek için çok ucuza üretmeye razıyken diğer yanda merkez ülkeler de, işçilik maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle karlılık ve verimlilik krizi içerisinde debelenmektedir (Dikmen, 2011:227).

1970’lerin başında Bretton Woods sisteminin çöküşü, merkez ülkelerde Keynesyen modelin çözülmesini beraberinde getirdiği gibi, çevre ülkelerin de sanayileşme süreçlerine devam edebilmek için merkez ülkelere borçlanma yoluna gitmelerine neden olmuştur. Bir süre sonra borç batağına giren ülkeler, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların güdümünde ekonomilerine yön vermek durumunda kalmış ve çevre ülkeler içinde başarılı sanayileşme örnekleri olarak ortaya çıkan ve ‘Asya Kaplanları’ olarak da anılan Singapur, Güney Kore gibi bir takım Güneydoğu Asya ülkesinin ihracata dayalı sanayileşme modeli, bu kurumlar tarafından gelişmekte olan ülkeleri borç batağından çıkaracak model olarak

sunulmuştur. İhracata dayalı sanayileşme modeli, gelişmiş ülkelerin özelleştirme, liberalleştirme gibi önerileriyle de desteklenmiş ve çevre ülkelerin yeni ekonomik yapılanma içerisinde özellikle ucuz işgücüne dayalı düşük maliyetli üretim merkezleri olma konumunu oluşturmuştur (Dikmen, 2011:222-227).

Bu tablonun karlılık krizi içerisindeki merkez ülkeler için fırsata dönüşmesinde taşıma ve haberleşme maliyetinin ucuzlaması önemli bir etkidir. Böylece, merkez ülkeler, üretimlerinin büyük çoğunluğunu çevre ülkelere kaydırabilmişler ve karlılık krizini aşmanın yolunu bulmuşlardır. Bugünkü küresel ekonomik yapının oluşum sürecinde önemli bir etken olarak haberleşme ve taşıma maliyetlerinin ucuzlamasının yanında, üretimi uluslararası düzeyde yönlendirebilecek güçte bir tüccar sermayesinin merkez ülkelerde ortaya çıkması da sayılmalıdır. Bu şekilde çok uluslu şirketler tarafından yönlendirilen yeni bir işbölümünden bahsetmek mümkündür (Dikmen, 2011:219-233).

1970'lerden sonra üretimin küresel ölçekte coğrafi dağılımında değişime işaret eden yeni işbölümü tartışmalarının dayandığı önemli gözlemlerden biri; Brezilya, Meksika, Tayvan gibi yeni sanayileşmekte olan ülkelerde artan imalattır. Bu durum pek çoklarına göre, gelişmekte olan ülkelerin tarih boyu Batı ülkelerine hammadde sağlayıcısı olma konumunu değiştirmiştir, bu nedenle de yeni bir işbölümünden söz edilebilmektedir. Örneğin; yeni işbölümüne doğru sermaye birikim ve kıymetlenme eğiliminin 1960'larda görünür olduğunu belirten Fröbel, Heinrichs ve Kreye yeni işbölümünü; 1) Bir tarafta az sayıda sanayileşmiş ülke ve diğer tarafta dünya ekonomisine sadece hammadde üreticisi olarak eklemlenen çok sayıda gelişmekte olan ülke şeklinde dünyayı ikiye ayıran geleneksel eğilimin zorlanması ve 2) İmalat sürecinin dünya genelinde farklı endüstriyel mevkilerde

parçalı etkinlikler şeklinde bölümlenmesini ifade etmek için kullanırlar (Fröbel vd., 1980). Buna göre, 1960'lardan itibaren başlayan, yeni işbölümü şeklinde ifade ettikleri değişim sürecinin üç önkoşulunu da şu şekilde ifade ederler: 1) Üçüncü Dünya'daki sosyo-ekonomik yapıların çözülmesi ve böylece büyük miktarda ucuz, çalışmaya hazır işgücünün ortaya çıkması, 2) Endüstriyel üretim sürecinin küçük parçalara ayrılmasıyla vasıf gerektirmeyen süreçlerin yeniden Üçüncü Dünya'da konuşlandırılması, 3) Ucuz uluslararası nakliyat ve iletişim teknolojisinin gelişmesi sayesinde üretim süreçlerindeki bu yeniden konuşlanmanın kolaylaşması (Fröbel vd.'den akt. Munck, 2002:56). Bu şekilde 500 yıllık dünya ekonomisi tarihinde ilk defa dünya piyasası için karlı üretim, önemli ölçüde sadece sanayileşmiş ülkelerde değil, gelişmekte olan ülkelerde de mümkün hale gelmiştir. Üstelik bu değişimler sadece emek yoğun üretim süreçleri için değil, sermaye yoğun üretim süreçleri için de geçerlidir. Tüm bu niteliksel değişikliklere uyum sağlamak için boyutuna bakılmaksızın hayatta kalmaya çalışan her şirketin üretim sürecini ulusötesi yeniden organize etmesi konusunda bir baskı oluşmuştur. Yani, yeni dünya ekonomisinin gelişimi, şirketlerin ayakta kalabilmesi için klasik yöntemler (daha etkin makineleşme, emek gücünü vasıfsızlaştırma vb.) dışında, üretimlerini işgücünün ucuz, disiplinli ve verimli olduğu yeni endüstri merkezlerine yeniden konuşlandırmalarını zorunlu kılmıştır (Fröbel vd., 1980).

Evet, üretimin dünyada yeni bir işbölümü yaratacak şekilde yeniden örgütlenmesi sürecinde çevre ülkelerin dünya ekonomisinde üstlendikleri yeni rol, öncekine göre fırsat olarak belirlemektedir, fakat aynı zamanda bu ülkeler için yeni bir bağımlılığı da beraberinde getirmektedir. Eski hammadde ve yarı mamul mal üreten çevre ülkelerin, ileri teknoloji ürünü mallar da dahil olmak üzere dünya üretiminde

daha etkin bir rol üstlenmekte olduğunu kabul eden Dikmen'e göre, bu süreçte merkez-çevre ikililiği yeni boyutlar kazanmış ve çevre ülkelerin merkez ülkelere olan bağımlılığı güçlenmiştir (Dikmen, 2011:262-263).

Çevre ülkelerde bu süreçte yaşanan bazı gelişmeler, örneğin Türkiye'de 1980 sonrası başarılı sanayileşme örnekleri olarak işaret edilen ve 'yeni sanayi odakları' olarak gösterilen bazı kentlerin ortaya çıkması, daha yakından incelendiğinde, başarı madalyonunun arka yüzünde fason ve nihayetinde çok uluslu şirketlerin yön verdiği küresel üretime bağlı araçların doğrudan yönlendirmelerine bağlı ve buna bağlı olduğu ölçüde de oldukça rekabetçi koşullarda yapılmakta olan üretim vardır. Özüğurlu da küreselleşme sürecinde, sanayileşmiş merkez ve sanayileşmemiş çevre şeklindeki büyük bölünmenin aşıldığını, fakat bunun merkez ve çevre arasındaki eşitsiz bağımlılık ilişkisini ortadan kaldırmadığını belirtir (Özüğurlu, 2008:91). Merkez hala teknoloji, finansal denetim, doğal kaynakları kullanma, medya ve iletişim, kitlesel imha silahları olmak üzere beş önemli tekele sahiptir (Amin'den akt. Özüğurlu, 2008:91).

Yeni bir boyut kazanan bağımlılık ilişkilerinin merkez ülkeler tarafında süreç, 'sanayisizleşme' olarak işlemektedir. Yukarıda belirtilen gelişmeler sonucu, sanayi üretimlerinin büyük kısmını çevre ülkelere taşıyan gelişmiş ülkelerde, sanayi kesiminin toplam istihdam içindeki payı bu süreçte önemli ölçüde düşmüştür. Düşüş, özellikle teknoloji girdisi az olan sektörlerde yaşanmıştır. Bununla birlikte, gelişmiş ülkelerde sanayisizleşme yönünde yaşanan ekonomik dönüşüm, hizmet sektörünün büyümesini ve bu kesimin toplam istihdam içindeki payının artmasını da içermektedir. Yani, "sanayi sonrası olarak adlandırılan dönemde ekonominin temel eğilimi ve yönünün sanayi kesiminden çok, küresel ölçekte daha yarışmacı olan

finans, bankacılık, enformatik, bilişim, sigortacılık, rekreasyon, iletişim vb. hizmetler kesimine yöneldiği belirtilerek, bu hizmet dallarında büyüme, verimlilik ve ücret artışlarının sanayi kesiminden çok daha yüksek olduğu vurgulanmaktadır” (Ersoy, 2001:34).

Ersoy, küresel ölçekte yeni bir işbölümünün oluşumu yönünde yaşanan süreçte gelişmiş ülkelerin ekonomik yeniden yapılanmasında sanayi kesiminde yaşanan gelişmeleri ikiye ayırmaktadır. Bir tarafta sanayisizleşme olarak anılan süreç; verimliliği az olan ve düşük ücretli, niteliksiz işgücüne dayanan sanayi sektörlerini kapsamakta ve çevre ülkelerde düşük maliyetle yapılan üretimle yarışamayarak ya tamamen kapanmakta, ya düşey parçalanma stratejisi izleyerek denetim ve tasarım işlevleri gelişmiş ülkelerde tutulurken üretimi çevre ülkelere kaydırılmakta ya da özellikle büyük kentlerde küçük ölçekli, esnek, fordizm sonrası üretim biçimi adı altında denetimsiz, kayıt dışı, düşük ücretli, göçmen işçi istihdamı ile üretim yapılmaktadır. Diğer tarafta, yeniden sanayileşme olarak anılan süreç; verimliliğin hızla arttığı sanayi sektörlerini kapsamakta ve karlılığın yüksek, yarışmanın sınırlı olduğu, ileri teknoloji kullanımına dayanan bu sektörlerde sınırlı sayıda işgücü istihdamı yapılabilmektedir (Ersoy, 2001:35).

Sanayinin bu alanında istihdam sınırlı olduğu için aslında genel olarak sanayide dönüşümü ifade eden bu iki gelişme daha çok ilkin referansla sanayisizleşme olarak öne çıkmaktadır. Öte yandan, sanayideki tüm bu gelişmelere koşut olarak istihdamın hızla arttığı hizmetler alanında ise, iki karşıt gelişme yaşanmaktadır: Bir tarafta verimliliği hızla artan, eğitilmiş ve nitelikli işgücüne bağlı, yüksek ücretli üretici hizmetler; finans, işletme, tasarım, reklam, eğlence sektörleri, bilişim teknolojileri, hukuk büroları vb., diğer tarafta da hiçbir nitelik ve eğitim

gerektirmeyen, verimlilik ve ücretlerin düşük olduğu tüketim hizmetleri hızla gelişmiştir. Son dönemlerde yaratılan istihdam olanaklarıyla öne çıkarılan hizmetler de bu ikinci grup kapsamındakilerdir (Ersoy, 2001:36).

Bu noktada hemen belirtmek gerekir ki; yeni küresel işbölümü, gelişmiş ülkelerin sanayisizleşmesinin gelişmekte olan ülkelere doğrudan ve basitçe sanayileşme şeklinde yansıdığı bir süreci ifade etmemektedir. Daha ziyade, gelişmekte olan ülkelerdeki sanayileşmenin büyük ölçüde çok uluslu şirketlerin karlılık arayışıyla belirlenen yer seçim kararlarına, dolayısıyla onların yönlendirmelerine bağımlı hale gelmesini ifade etmektedir. Bu da çoğu zaman, ithal ikamesine dayanan sanayileşme modelini terk eden bu ülkelerde de sanayisizleşme şeklinde yaşanan süreçlere tekabül etmektedir. Sermayenin yüksek hareket kabiliyeti kazandığı bu dönemde, üretim için daha karlı bir yerin ön plana çıkması, avantajını kaybeden eski üretim merkezinin terk edilmesine ve benzer bir şekilde sanayisizleşme süreciyle karşılaşmasına neden olmaktadır. Ulaşım ve nakliye maliyetlerinin ucuzlaması, düşük istihdam yaratan yeni teknolojilerin de gelişmekte olan ülkelere aktarılmasını mümkün kılmakta ve bu ülkelerde de sanayisizleşme eğilimiyle birlikte istihdam artışını sınırlamaktadır. Bununla birlikte, finans sermayesinin gelişimine bağlı olarak hizmet sektörünün genişlemesi de küresel ölçekte ortak bir eğilim olarak yaşanmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde de özellikle büyük kentlerde olmak üzere, genel eğilime bağlı olarak, sanayisizleşme sürecinin paralelinde hizmet sektörünün genişlemesi söz konusudur. Hizmet sektörünün genişlemesi, bu ülkelerde de yukarıda sözü edilen iki karşıt gelişmeyle birlikte yaşanmakta ve büyüme daha çok nitelik gerektirmeyen, ucuz işgücüne bağlı tüketim hizmetlerinde yaşanmaktadır.

Sonuç olarak, 1970 sonrası belirginleşen küresel işbölümü, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde benzer süreçlere işaret etmekle birlikte sürecin, gelişmekte olan ülkeler tarafında daha çok bağımlılık ilişkisi çerçevesinde işlediğini söyleyebiliriz. Taşıma ve haberleşme maliyetinin ucuzlamasıyla artan sermaye hareketliliği, küresel ekonomik yapılanma içerisinde coğrafyanın belirleyiciliğini de gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, yeni küresel işbölümü, basitçe dünya kapitalizminin mekânsal organizasyonunun değişmesinden öte; dünya kapitalizminin mekânsal organizasyonunun değişiminin, kapitalizmin yeniden yapılanmasındaki kurucu rolünü de yansıtmaktadır. Bu da, kapitalizmin yeniden yapılanmasında çeşitli mekânsal ölçekleri yeniden konumlandırmayı gerekmektedir.

1.2. KÜRESELLEŞME VE KENT

Dünya kapitalizminin 1970'lerin krizi sonrası yeniden yapılanma stratejisi olarak küreselleşme, görüldüğü gibi bu yeniden yapılanma sürecinin coğrafi boyutunun önemi bağlamında mekânsal ilişkilerin etkisinde gelişen dinamik bir süreçtir. Kent mekanı ve kurucusu olan toplumsal ilişkiler de, diğer mekânsal birimlerle etkileşimli olarak küreselleşme şeklinde ifade edilen süreçte aktif olarak rol almaktadır. Son dönemde kentlerin yükselişi ve politik olarak artan önemleri dikkate alınacak olursa, yeni mekânsal işbölümünün kapitalizmin yeniden yapılanmasındaki aktif rolü bağlamında küreselleşmenin mekansal boyutunun kent ölçeği çerçevesinde ele alınması gerekmektedir. Yani, kapitalizmin yeniden yapılanma stratejisi olan küreselleşme sürecinde mekansal işbölümünün oynadığı aktif rol bağlamında küreselleşme sürecinde kenti yeniden konumlandırmak gerekmektedir.

Küreselleşme süreciyle beraber kentlerin ekonomik ve politik olarak yükselişlerine paralel olarak iki temel yaklaşımın yaygınlaşmış olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan ilki, dünya kenti hipotezi tarafından ortaya konan ve kenti, yeni uluslararası işbölümünün mekansal dinamikleriyle bağlantılı olarak ele alan yaklaşım ve diğeri de; yeni döneme dair çeşitli varsayımlara dayanarak yerel kalkınmaya yönelik kentsel politika belirleme arayışının paralelinde gelişen ve bu çalışmanın da hedefindeki yaklaşım olan yeni kentsel politika paradigmasının sunduğu yaklaşımdır. Dünya kenti yaklaşımı kentin yeni uluslararası işbölümünde edindiği yeni roller çerçevesinde, kent ölçeğinin yeniden tanımlanmasına işaret etmektedir. Bu bağlamda, çıkış noktasını küresel ölçek oluşturmaktadır. Bu noktada, analizine yerel ölçekten başlayan yeni kentsel politika yaklaşımından ayrılmaktadır (Ancien, 2012:2478). Öte yandan, yeni kentsel politika paradigmasının sunduğu yaklaşım, kentsel politika önerileri getirme kaygısına sahip olması bağlamında da dünya kenti yaklaşımından farklılaşmaktadır, çünkü dünya kenti yaklaşımını oluşturan öncü çalışmalarda normatif düzeyde kentsel politika önerisi bulunmamaktadır (Çınar, 2012:48). Bunun aksine çeşitli kentsel politika önerileri getiren yeni kentsel politika paradigmasının sunduğu yaklaşımda, küreselleşmenin kentlerle bağlantısı, bu politika önerilerinin temellendirilmesini sağlaması üzerinden kurulmakta ve böylece küreselleşmenin, dinamik bir süreç olarak ele alınmaktan ziyade sorgulanmayan bir olgu olarak belirmesini beraberinde getirmektedir. Öte yandan, dünya kenti hipotezinin ve yeni kentsel politika paradigmasının sunduğu yaklaşımların, ölçeksel olarak çıkış noktaları ve sorunsalları farklı olsa da, son dönemde kentin küresel kapitalizmin yeniden yapılanmasındaki rolünü destekleyici kentsel politikalara zemin hazırlayarak süreci meşrulaştırıcı olmaları bağlamında

ortaklıkları vurgulanmaktadır (bkz. Çınar, 2012). “Hem yeni kentsel politika paradigması, hem de dünya kenti hipotezlerinden hareketle üretilen kentsel politika çalışmaları sonuçta küresel sermayenin altyapı ve üstyapı gereksinimlerinin karşılanmasına yönelik talepte bir oydaşma sağlamaktadır” (Çınar, 2012:53).

Dolayısıyla, bu iki yaklaşımdan destek bulan kentsel politikaların çeşitli yönlerinin analiz edilebilmesi için, bu yaklaşımların sahip olduğu küreselleşme ve yerelleşme anlayışından farklı bir anlayış sunmak gerekmektedir. Bu nedenle, çalışmada küreselleşme ve kentleşme süreçleri arasındaki bağlantı, ne küresel ölçekten başlayıp yerel ölçeğin analizini yapmaya ne de yerel ölçekten çıkıp küresel ölçeğe ulaşmaya dayanmaktadır. Swyngedouw’un da belirttiği üzere; sürekli değişim, dönüşüm ve yeniden yapılanma halinde olması bağlamında süreç temelli olan toplumsal hayatı anlamak için, teorik ve politik öncelik, belirli bir coğrafi ölçek yerine, o ölçeğin yeniden yapılanmasını beraberinde getiren süreçlere verilmelidir (1997:140-141). Bu doğrultuda çalışmada, tek başına küresel ve yerel ölçekteki gelişmelere odaklanmak yerine, daha geniş bir bakış açısıyla, bu ölçekleri üreten, yeniden yapılandıran süreçleri dikkate almak amaçlanmaktadır. Bu durumda, yerel ve küresel ölçekler başta olmak üzere çeşitli ölçeklerin yeniden yapılanmasının arkasındaki süreç, kapitalist devletin yeniden ölçeklenme sürecidir.

Sermayenin kazandığı hareket kabiliyetine aşırı vurguyla hareketli ve dinamik olanla özdeşleştirilen küreselleşmenin karşısında hem stabil olana işaret eden ulus devletin önemsizleştirilmesiyle birlikte politik ve sınıfsal olanın dışlanması, hem de mekanın önemini kaybettiği inancının beraberindeki sorunların üstesinden gelmek amaçlanmaktadır. Bu şekilde, küresel ekonominin

kapitalist devletin yeniden ölçeklenmesine bağılı olarak yeniden yapılanması, politik ve sınıfsal olanın belirleyici olduğı mekansal ilişkilere dayanmaktadır.

1.2.1. Küreselleşmenin Mekansal Boyutu

Günümüzde küreselleşme tartışmaları, yeni uluslararası işbölümü, endüstri ilişkilerindeki dönüşüm, kamusal alan, demokrasi, devlet otoritesindeki değişim gibi oldukça geniş bir içeriğe sahip olmakla birlikte, mekan sorunsalının bu tartışmalarda özel önem verilen bir alan olduğı söylenebilir. Nitekim, günümüz küreselleşme araştırmalarında mekansızlaşma (de-territorialization), yeniden mekansallaşma (re-territorialization), küreyerelleşme (glocalization), vb. coğrafi kavramların baskınlığından söz etmek oldukça mümkündür. Küreselleşmeyle birlikte sermayenin mekânsal kısıtlarından kurtulduğı ve dolayısıyla coğrafyanın yeni dönemde önemini yitirdiğı yönündeki kabuller büyük ölçüde tarih dışı ve sermaye birikim süreçlerinden bağımsız ele alınan bir küreselleşme yaklaşımına dayanmaktadır. “Son zamanlarda yapılan yaygın tahminlerin aksine, coğrafya yok olmakta değildir, bilakis küreselleşen dünyada bile coğrafya önemini yitirmek yerine daha önemli hale gelmiştir, çünkü küreselleşme coğrafi farklılaşmayı ve konumsal uzmanlaşmayı artırmaktadır.” (Scott, 2001:813) Scott’a göre, bu durumun somut bir örneğı de, küreselleşmeyle beraber yaygınlaşan geniş şehir bölgeleri mozaikidir ve bu mekânsal toplanmalar, 1970’lerin sonundan itibaren şekillenmeye başlayan yeni dünya sisteminin mekânsal kurucuları olarak işlev görmektedir (2001:813).

Küreselleşmenin mekânsal boyutunu görünür kılarak yeni dönemde kentlerin ve yeni kentsel politikaların yükselişini açıklamak konusunda uygun zemini hazırlamak için Brenner’ın ölçek yaklaşımı faydalı görünmektedir. Küreselleşmenin

doğası itibarıyla coğrafi bir kavram olduğunu belirten Brenner'a göre, toplumsal ilişkilerin küresel ölçekte giderek birbirine bağlı hale geldiğini kabul etmek, bu ilişkilerin mekânsal parametrelerini, dolayısıyla da meydana geldikleri coğrafi bağlamları kaçınılmaz olarak sorunsallaştırmayı gerektirmektedir. Bu koşullar altında mekan, toplumsal ilişkilerin gerçekleştiği durağan bir yapı olarak var olmak yerine bu ilişkilerin, tarihsel olarak üretilen, dönüşen kurucu boyutlarından biri olarak ele alınmalıdır (Brenner, 2004:28). Dolayısıyla, küreselleşme mekan boyutundan ayrı düşünülemezle birlikte, mekan da toplumsal ilişkileri kurucu rolüyle ilişkili olarak düşünülecek olursa, küreselleşme ve yerelleşme süreçleri, bu dönemde yaşanan sermaye birikim sürecindeki değişimle birlikte anlamlandırılmalıdır.

Bu değişimi yeniden ölçeklenme süreci olarak açıklayarak Brenner, 1970 sonrası kapitalizmin yeniden yapılanması sürecine mekânsal boyutu en başından dahil eder ve sermaye birikim sürecinin yeniden ölçeklenmesini devletin yeniden ölçeklenmesiyle bağlantılı olarak ele alarak küreselleşme ve yerelleşme sürecinin politik boyutunu da görünür kılar. Bu şekilde küreselleşme ve yerelleşme, sermaye birikim sürecinde yaşanan değişikliklerle bağlantılı, devletin yeniden ölçeklenme stratejisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Brenner'ın yaklaşımında devlet, tarih dışı küreselleşme ve yerelleşme anlatılarından farklı olarak ulus devlet değil, kapitalist devlettir. Bu şekilde küreselleşme, ulus devlet odaklı açıklanan önceki dönemden kopukluk göstermemektedir.

Brenner'ın ölçek yaklaşımında devletin yeniden ölçeklenmesi, sermaye birikim süreçlerinin yapısal bir sonucu olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda iki kavramın etkileşimli olarak altının çizilmesi gerekmektedir: mekansızlaşma (de-

territorialization) ve yeniden mekansallaşma (re-territorialization). Kapitalizm bir taraftan, daha ucuz hammadde, emek gücü, daha karlı pazarlar arayışıyla birikim süreci önündeki coğrafi engelleri yok etme eğilimindeyken diğer bir taraftan da, sermayenin dolaşım sürecinin hızlanması ve mekânsal olarak da yayılması yapıları çevreyi de içeren görece sabit mekânsal düzenlemelere bağlıdır. Dolayısıyla, her kapitalist endüstrileşme dalgası, sermayenin dolaşımını küresel mekanda hızlandıran toplumsal olarak üretilen coğrafi yapılar üretir (Brenner, 1999a:43).

Küreselleşmenin son dalgası da, mekânsal olarak, mekansızlaşma ve yeniden mekansallaşma arasındaki diyalektik ilişki çerçevesinde anlamlandırılmalıdır. Bu bağlamda Brenner'e göre küreselleşme; 1) Mal, sermaye, para, insan ve bilginin coğrafi mekanda hareketinin hızlandığı ve yayıldığı, 2) Bu hızlanma ve yayılmayı sağlamak için de görece sabit ve hareketsiz sosyo-mekansal yapıların üretildiği, farklılaştırıldığı ve dönüştürüldüğü iki uçlu, diyalektik bir süreçtir (Brenner, 1999a:43). Dolayısıyla, küreselleşme, tek taraflı olarak akış, dolaşım ve mekansızlaşma sürecine odaklanan görüşlerin aksine, kapitalizmin coğrafi olarak daha geniş alanlara yayılmasının ötesinde, sermaye birikiminin hızlanması ve yayılmasının geniş ölçekte mekânsal yapılara bağlı olması anlamına gelmektedir.

Bununla birlikte, sürekli kriz zamanlarında sermaye yeniden yapılandıkça, temellendiği ölçek yapıları da yeni bir kapitalist gelişme dalgası için coğrafi zemini hazırlama yolunda yeniden biçimlenir (Brenner, 1999b:434). Son dönem küreselleşme dalgası da, 1970'lerin kriz dönemi sonrası dünya ölçeğinde kapitalizmin yeniden yapılanması sürecinde sosyo-ekonomik bağların, çeşitli ölçeklerde mekânsal organizasyonların üretilmesi ve dönüşmesine bağlı olarak kuvvetlenmesidir. Brenner'a göre, 1970'lere kadar mekansızlaşma ve yeniden

mekansallaşma sürecinin yaşandığı coğrafi zemin büyük ölçüde ulus-devlet ölçeğidir. 19. yy. küreselleşmesinden sonra ikinci dalga kapitalist küreselleşme olarak adlandırdığı 1970 sonrası ise; kentsel-bölgesel, ulusal ve ulus üstü mekânsal ölçeklerin ön plana çıktığı bir süreçtir (Brenner, 1999:434-435). Yani, 1970 sonrası küreselleşmesinin çok ölçekli bir sürece tekabül ettiğini söyleyebiliriz. Benzer bir şekilde mekan ve ölçek üretiminin, kapitalizmin çelişkilerinin düzenlenmesinde başat olduğunu söyleyen Kelly'e göre de, yerküre materyal olarak birbirine bağlı hale geldikçe, tek bir ölçeğin önceliğinden söz etmek anlamsızlaşmaktadır ve toplumsal ilişkilerin küreselleşmesi, pek çok ölçeğin birbirini etkilediği, bağlantılı hale geldiği bir süreçtir (Kelly, 1999:381).

Dolayısıyla, ulus-devlet odaklı anlatıda olduğu gibi, tek başına ulus-devlet ölçeğinin baskınlığından söz edemediğimiz bu yeni süreçte, ilk akla geldiği şekliyle ulus-devletin önemini yitirdiğini ya da gücünün aşıldığını ileri sürmek geçersiz bir iddia olmaktadır. Bunun yerine çok ölçekli bu süreci, önceki dönemde ulus-devlet ölçeğinde yoğunlaşan kapitalist devletin sermaye birikimini hızlandırmak için mekânsal organizasyonunu yeniden yapılandırması şeklinde yorumlamak, yerelleşme ve kentlerin yükselişi tartışmaları için, politik ve sınıfsal boyutun dahil edildiği, önceki dönemden kopukluk göstermeyen bir açıklama için uygun zemini yaratmaktadır. Bu zemin üzerinde yükselecek olan tartışmada yeni dönemin kent girişimciliği anlayışı ve yeni kentsel politikalar, kapitalist devletin yeniden ölçeklenme sürecinde küreselleşme ve yerelleşme yönündeki politik stratejisinin önemli bir parçası olarak ele alınabilecektir.

Yeni dönemde her ne kadar pek çok ölçeğin birbirleriyle bağlantılı olarak yeniden yapılandığını ve etkileşim içinde olduklarını belirtmiş olsak da, bu çalışma

açısından neo-liberal kent ve küresel ile kent arasındaki ilişki, özel olarak odaklanılacak alandır. Yeni kentsel politikaları bu bağlamda tartışmadan önce, yeni dönemde kentlerin yükselişini ve sermaye birikim süreçlerinde artan önemleriyle bağlantılı olarak dönüşümlerini ele almak gerekmektedir.

1.2.2. Yeni Küresel İşbölümü ve Kent

1970’lerin krizinden sonra yaşanan yeniden ölçeklenme ve mekânsal yeniden yapılanma sürecinde kentlerin yeniden yapılanması; diğer ölçeklerden ayrı düşünülememekle birlikte, sermaye birikimi için yeni mekânsal ölçek olma yolunda gerçekleşmiştir. Hatta, “global ekonomi” ile kastedilen, büyük ölçüde kentlerin eklemlenmesiyle oluşan bir yapıdır (Topal, 2003:41). Topal’ın ifadesiyle, “sermayenin mekânsal bağlarından kurtulduğu ve global düzeyde akışkan hale geldiği bir dünyada, kentler küresel sermaye akımlarının varış noktaları olarak hizmet vermektedir” (2003:42).

Bu noktada, “dünya kenti” ve “küresel kent” tartışmalarının, kentleşme ve küresel ekonomik yapılanma süreçleri arasındaki bağlantıyı öne çıkaran bir yaklaşım sunmaları bağlamında daha ayrıntılı ele alınması yerinde olacaktır.

“Dünya kenti” ve “küresel kent” tartışmaları genel olarak yeni küresel ekonomik yapılanmayla birlikte kentlerin sahip olduğu işlevlere dikkat çekmektedir ve 1980’lerden itibaren küresel ekonomi ile ilişkilendirilmeye çalışılan kentin ulusal sınırlar dikkate alınmadan yapılan yeniden tanımına işaret etmektedir. Dünya kenti yaklaşımının önemli temsilcilerinden olan Friedmann’ın dünya kenti hipotezi de yeni uluslararası işbölümünün mekansal organizasyonuna odaklanarak kentleşme süreciyle küresel ekonomik yapılanma arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır

(1986:69). Buna göre, öncelikle kentleşme sürecinin karakterinin, büyük ölçüde kentlerin dünya ekonomisine eklenme biçimi tarafından belirlendiği kabul edilmektedir (Friedmann ve Wolff, 1982:47; Friedmann, 1986:70). Bununla birlikte, Friedmann'ın çeşitli bağlantılı tezlerle ortaya koyduğu dünya kenti hipotezine göre (Friedmann, 1986) temelde dünya kentini oluşturan; küreselleşmeyle birlikte üretimin eski endüstriyel merkezlerden kaymasıyla sermaye ve çok uluslu şirketlerin kontrol merkezlerinin belirli kentsel merkezlere yoğunlaşmasıdır. Küresel kapitalist sistemin eklemleyicisi olarak bu kentler, küresel ölçekte hiyerarşik bir düzende sıralanmaktadır ve sermayenin kontrol merkezi olarak emeğin yeni uluslararası işbölümünde belirleyici olmak, dünya kentleri arasında hiyerarşiyi yaratan önemli bir kriterdir.

Sassen'in Küresel Kent yaklaşımında ise hiyerarşi, finansın ve üretici hizmetlerin yoğunlaşması etrafında oluşur. Yani, küresel kentlerin arkasında, üretimin mekansal dağılımı ve finans endüstrisinin organizasyonundaki değişim vardır. Bu şekilde kentleşme sürecinin küresel ekonomik yapılanmayla bağlantısı nettir. Finansal hareketlerdeki artışın etkisiyle finans endüstrisinin yeniden organizasyonu, bu aktivitenin belirli kentlerde ani yoğunlaşmasına neden olur. Bir yandan da, üretimin mekansal dağılımı, yönetimi ve düzenlenmesi için yeni hizmet noktalarının gelişmesini beraberinde getirir. Yeni bir merkezileşme eğilimine neden olan bu gelişmeler, “küresel kent” olarak belirli kentlere işaret eder (bkz. Sassen, 1991). Fakat küresel kenti yaratan, dünya kentinde olduğu gibi sadece küresel ekonomiyi yöneten çokuluslu şirketlerin yoğunlaşması değil, kentin ticaret ve finans hizmetlerini üretme kapasitesidir (Ancien, 2012:2476). Bu şekilde küresel kentler, küresel ekonominin yeni yürütücüleri ve kontrol merkezleridir. Dolayısıyla kente,

küresel ekonominin yapılanmasında aktif bir rol verilmektedir. Yani küresel kent, kentleşme sürecinde yaşanan bir gelişme olarak 1980'lerden sonra dünya ekonomisinin aldığı halin yönetilme ihtiyacından doğmuştur ve kentin değişen fonksiyonlarına bağlı olarak yeniden tanımının dışında, kentsel ölçeğin de yeniden tanımlanmasına işaret etmektedir.

Kent ölçeğinin küresel ekonomiye bağlı olarak yeniden yapılanması ve yeniden tanımı önemli olmakla birlikte, dünya kenti ve küresel kent yaklaşımlarının varsayımları büyük ölçüde mekansızlaşmış bir küresel ekonomik yapıya dayanmakta, bu yaklaşımlar tarafından küresel ekonominin belirli önemli kentlerden oluşan bir ağ şeklinde organize olduğu varsayılmakta ve devletlerin yönlendirdiği ulusal ekonomiler göz ardı edilmektedir (Ancien, 2012:2477). Bu durum da, daha önce belirtildiği gibi, devletin ve politik olanın dışlanması sonucunu doğurmaktadır. Hatta böylece, benzer bir şekilde devletin önemsizleştiği yeni kentsel politika yaklaşımının kentsel politika önerilerine zemin oluşturacak şekilde kullanılmalarına izin verilmektedir. Fakat bu durumun özellikle küresel kent yaklaşımı için, ulusal ölçeğin yok sayılması anlamına gelmediği belirtilmelidir. Sassen'in küresel kent yaklaşımını devlet-merkezci bulan Brenner, bu yaklaşımı, devletin mekansal yapısının görece sabit olarak ele alınması üzerinden eleştirmekte ve bu şekilde küresel kentlerin, küreselleşme sürecinden etkilenmeyen ulus-devlet ölçeğinin taşıyıcılığındaki kentsel sistem içinde istisnai gelişmeler olarak kabul edildiğini söylemektedir (Brenner, 1998:11-12). Buna karşılık Brenner'ın önerisi ise; küresel kentleri, kapitalizmin coğrafyasındaki daha geniş ve çok-ölçekli dönüşüme bağlı olarak gerçekleşen sosyo-ekonomik ve kurumsal yeniden yapılanma merkezleri olarak ele almak yönündedir (1998:12). Dolayısıyla, kent ölçeğinin küresel ekonomik yapılanmayla beraber

yeniden tanımlanması; küresel kapitalizmin mekansal organizasyonunun yeniden yapılanmasını, sürecin çok-ölçekli olduğunu kabul ederek, daha geniş bir çerçevede ele almayı gerektirmektedir.

Bu noktada, Neil Smith'in ekonomik ve sosyal ilişkilerin taşıyıcısı olarak da kentin kendisinin değiştiği ve yeniden tanımlanmaya ihtiyaç duyduğu argümanı ile ortaya koyduğu “yeni şehircilik”ten (new urbanism) bahsedebiliriz (Smith, 2002). Buna göre, 1970’lerde kentin ne olduğu sorusu etrafında geliştirilen görüşler geçerliliğini yitirmektedir ve kentsel işlev ve etkinliklerin yeni bileşimi, ulusal ve küresel olan karşısında sadece kentin ne olduğunu değil, kentsel ölçeği neyin oluşturduğunu da yeniden tanımlamayı gerektirmektedir. Kentsel ölçeğin yeniden tanımlanması, bizi yeni şehircilikle karşı karşıya getirmektedir. Küresel ve kentsel değişim arasında kurulmakta olan özel bir bağa işaret eden yeni şehircilik, aslında yeni küresel işbölümüne gönderme yapmaktadır. Yeni dönemde küreselleşenin ne olduğu sorusunun cevabı Smith’e göre, üretim sermayesidir ve yeni kentsel ölçeği belirleyen de büyük ölçüde üretimin küresel ölçekte yeniden örgütlenme şeklidir. Bunu, Asya, Latin Amerika ve Afrika’daki üretim süreçleri ve sıra dışı kentsel büyümede görmek mümkündür (Smith, 2002:430).

Yeni şehircilik iddiasının temelinde yatan kentsel ölçeğin yeniden tanımlanması gerektiği fikri; tam da üretimin küreselleşmesinin belirleyiciliğinde gerçekleşen küreselleşmeyle birlikte daha önce ulusal ölçekte örgütlenmiş belirli işlev ve etkinliklerin hiyerarşide aşağıda ve yukarıda bulunan diğer ölçeklere dağıtılması ve ulus devletlerin daha yerel temelli aktörler olarak kendilerini yeniden tanımlamasına dayanmaktadır (Smith, 2006:18). Dolayısıyla, neo-liberal küreselleşmeyle oldukça bağlantılı yeni şehircilikte, üretimin ve finans sermayesinin

belirleyiciliğinde kent ölçeğinin yeniden tanımlandığını kabul etmek; kaçınılmaz olarak, devletin altyapıdan konuta kadar sağladığı çeşitli hizmetlerle yeniden üretimi gerçekleştirdiği önceki dönemin, toplumsal yeniden üretimin belirleyiciliğinde tanımlanan Keynesçi kent ölçeğinin değişimi ve yeniden tanımlanması anlamına gelmektedir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki; yeni dönemde kentsel ölçeğin yeniden üretime değil de, üretime bağlı olarak yeniden tanımlandığını belirtmek, yeniden üretimin kent ölçeğinde önemini yadsımaz. Kentsel mekan üretimi, yeniden üretim krizini kapsadığı ölçüde, yeniden üretimin kentte kritik bir yeri vardır (Smith, 2002:437).

1.2.3. Yeni Kentsel Politikalar

Önceki dönemin Keynesçi kentsel politikalarının yerini, neo-liberal kentleşme döneminde yeni kentsel politikaların aldığını ve bir anlamda yeni ekonomik politikaların kent ölçeğindeki ayağını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu politikaların arkasında yatan mantık da, yeni dönemin hiyerarşik kentsel sisteminde, hareket halindeki sermayeyi çekmek için rekabet eden kentlerdir. Kentlerdeki yeni sosyo-ekonomik düzenlemeler de; dağıtımsal politikalar, refah kaygıları ve hizmet sağlamadan ziyade, ekonomik yükselme ve rekabetçi yeniden yapılandırmayı amaçlayan piyasa güdümlü yaklaşımlara geçişi yansıtmaktadır.

Daha önce de belirtildiği üzere, yeni kentsel politika paradigmasının sunduğu yaklaşım, küreselleşmeyle beraber sermayenin mekansal kısıtlarından kurtulduğu varsayımının paralelinde, kentsel politikalar belirlenirken sermayenin çıkarlarına öncelik veren öneriler geliştirmeyi de beraberinde getirmektedir. Çünkü ulus devletin zayıflamasıyla, yerel ekonomik gelişme kentsel politikaların temel kaygısını

oluşturmakta ve yerel ekonomik gelişme için kentlerin sermaye çekmesi tek yol olarak belirlenirken kentler arasındaki ilişki de, rekabet üzerinden tanımlanmaktadır. Kentler arası rekabet ise, temel amacı ekonomik gelişme olduğu varsayılan kentin bu amaç doğrultusunda homojen bir birime dönüşmesini sağlayabilmektedir. Yani yeni kentsel politika yaklaşımına göre ekonomik gelişme kaygısı, kentteki farklı grupların çıkarlarını ortak zeminde buluşturabilmektedir.

Bu yaklaşım çerçevesinde kentlerin büyüme motoru olarak ele alınması tam da böyle bir varsayıma dayanmaktadır. Buna göre; kentsel büyüme, kente değişim değeri odaklı yaklaşan yerel elit grupların bu büyümeden elde edecekleri çıkarlar sebebiyle kentin özünü oluşturmaktadır (Molotch, 1976:310). Ayrıca bu gruplar, büyüme temel kaygısıyla şekillenmekte olan kentler arasındaki rekabet sebebiyle büyüme koalisyonları oluşturmaktadır (Molotch, 1976:311). Yani kentsel aktörler arası ilişkiler büyük lde uyuma dayanmaktadır. Bu şekilde kentler, ortak çıkar etrafında şekillenen, yekpare birimlere dönüştüğü gibi, kentler arası rekabet de sorgulanmamakta ve yeni kentsel politikalar meşrulaştırılmaktadır.

Kentler arası rekabet ortamının kent içinde koalisyonla dayanan uyumlu ilişkiler yaratacağı fikrini Cox ve Mair'in çalışmasında da görmek mümkündür (1988). Koalisyonların nedeni ise “yerele bağlılık” kavramıyla açıklanmaktadır. Yerele bağlılık, çeşitli aktörlerin belirli bir yerdeki toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesine bağlılığı anlamına gelmektedir (1988:307). Yerel iş koalisyonlarının kurulmasının sebebini de firmaların yerele bağlılıkları oluşturmaktadır. Bununla birlikte, farklı aktörlerin yerele bağlılıklarının eşitsiz ilişkilere dayandığı da kabul edilmektedir. Örneğin, firmaların yerele bağlılıklarının azalması, işsizliğe sebep olarak iş koalisyonuna karşı, yerel bağlılığı daha yüksek olan insanlar arasında bir

direnç oluşturabilmektedir (1988:313-314). Bu bağlamda, kent ekonomisinin gelişmesi, kentin tamamının yararına olma potansiyeline sahip olmakla birlikte, farklı grupların bundan elde edeceği fayda farklı düzeylerde olmaktadır (Cox, 1994:216).

Öte yandan, yeni kentsel politika paradigmasının ortaya koyduğu genel yaklaşımın kentler arası sermaye çekme yarışı ve bu yarışta öne çıkmanın kentin topyekün yararına olacağı varsayımının, bu politikaların kentlere alternatifsiz gelişme politikaları olarak dayatılmasıyla birlikte yaygınlık gösterdiği söylenebilir. Yeni kentsel politikaların yaygınlaşmasını, “kent yöneticiliğinden girişimciliğe kayış” çerçevesinde ele alan Harvey (2012:408-436), girişimciliğe kayışı, farklı yasal ve siyasal güçlerle donanmış yerel yönetimlerin hepsinin bu yönde benzer bir eğilim göstermesine bağlı olarak, yeni dönemde kent yönetiminin genel bir dönüşümü olarak görmektedir (2012:412). Kent girişimciliğinin ve bu anlayışa dayanan yeni kentsel politikaların temel işleyişini ve sonuçlarını ele almadan önce, bu çalışmada küreselleşme ve yerelleşme süreçlerinin açıklanmasında temel yaklaşım olarak sunulan ölçek yaklaşımı çerçevesinde tartışılarak kapitalizmin yeniden yapılanma sürecinde devletle ilişkili olarak konumlandırılması gerekmektedir. Bu şekilde yeni kentsel politikaların kapitalizmin yeniden yapılanmasındaki etkin rolü görülebilir ve bunun da ötesinde, bu politikaların sınıfsal boyutlarını tartışmak mümkün olabilir.

Daha önceki bölümlerde de belirtildiği üzere, küreselleşmeyi devletin yeniden ölçeklenme strateji olarak ele alan Brenner’a göre kent girişimciliği, son dönemde devletin küreyerelleşme (glocalization) stratejisinin önemli bir parçasıdır. Küresel ve yerelin karışımından türetilen küreyerelleşme, devletin ulus altı birimleri (kentler, bölgeler vb.) ulus üstü ölçekte gerçekleşen ekonomik aktiviteler içinde

konumlandırmayı amaçlayan politik stratejisini ifade etmektedir. Bu bağlamda kentsel girişimcilik politikaları, küreyerelleşme stratejinin temel araçlarıdır (Brenner, 2003). Dolayısıyla yeni kentsel politikalara, 1970’ler sonrası devletin yeniden ölçeklenmesinde önemli rol atfedilmektedir. Bu şekilde yeni girişimci kentsel politikaların kapitalist devletle bağlantılı olarak hem kapitalizmin yeniden yapılanmasındaki kurucu rolü hem de sınıfsal boyutu görülebilmektedir. Aşağıda bahsedilecek olan, kent girişimciliği ve yeni kentsel politikaların temel özellikleri ve kentler üzerindeki etkileri bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Kent yönetiminin girişimciliğe doğru dönüşümünün arkasında, sanayisizleşme, işsizlik, mali tasarruflar ve özelleştirmeye birlikte artan çatışmalarla baş etmede yerel eylemlerin artan önemi vurgusu vardır. Kentler arası rekabeti zorunlu kılan kent girişimciliğinde yerel yönetimler, kapitalist gelişmeye cazip gelmesi için bölgelerinin çekiciliğini artırmaya çalışırlar ve bu şekilde yatırım da, yerelin çekiciliğini artırmak için uğraşan yerel yönetimler ile uluslararası finansal sermaye arasındaki bir anlaşmaya dönüşmektedir. Kısacası, Harvey’in de ifade ettiği gibi; “kent yönetiminin görevi, kendi mekanı içine fazlasıyla hareketli ve esnek üretim şekilleri ile finans ve tüketim akışlarını çekmektir” (2012:424). Rekabetin ve kent yönetiminin rekabet avantajını artırma çabasının kentler için önemli sonuçları vardır.

Öncelikle, rekabet bazı gelişim örüntülerinin tekrarını getirmektedir; eğlence merkezleri, dünya ticaret merkezleri, alışveriş merkezleri vb. yapılar seri olarak üretilmekte ve spekülative karaktere sahip olmaktadır. Bu durumun, rekabetin bir diğer sonucu olan, kentler için belirlenen standartlaşmış gelişim stratejilerinde, tüketicinin mekânsal dağılımına müdahalenin bir gelişim stratejisi olarak

yaygınlaşmasıyla da bağlantısı kurulabilir. Rekabetteki konumlarını iyileştirmek için, tüketimin mekânsal dağılımına müdahale etmek, kent yönetimleri için önemli bir gelişim stratejisi haline gelmiştir (Harvey, 2012:419-420). Mutenalaştırma, tüketim merkezleri, alışveriş merkezleri, egzotik yemek yerleri, festivaller, kültürel etkinlikler, vb. tüketicinin parasını çekmek için yapılan yatırımlar aynı zamanda sermaye çekmek için kentin cazibesini artırıcı imaj öğeleri olarak da işlev görmektedir. “Mevcut politika biçimlenmesinde küreselleşme yarışındaki kent fonksiyonu, öncelikli olarak büyük ölçekli alt yapı projelerinin teşvik edilmesi ve yabancı yatırımcılara garanti verilmesi, ikinci olarak da kentin yeni imajlarının muhtemel yatırımcılara ve tüm dünyaya satılması olarak karşımıza çıkmaktadır” (Douglass’dan akt. Bakır, 2013:77).

Kent imajı yaratma, kent pazarlama ve hatta marka kent yaratma vb. faaliyetler, yeni kentsel politikalarla yaygınlaşan faaliyetler haline gelmektedir. Kentlerin markalaştırılması ve bu şekilde pazarlanması, diğer kentlerden farklılıklarının vurgulanmasına dayandığı gibi, sermaye çekebilmek için var olan potansiyelin tanıtılması çabasının bir ürünüdür. Bununla birlikte, mekan pazarlamanın sadece tanıtıma dayanmadığı aynı zamanda ürünün (yani, kentin) piyasada daha çekici hale getirilmesine yönelik olduğu da belirtilmelidir (Holcomb’dan akt. Hall, 1997:6). Dolayısıyla, kentlerin pazarlanmasının, pazarlanmasına yönelik imaj yaratma ve markalaştırma faaliyetlerinin sermaye karşısında kentin çekiciliğini artırma kaygısına dayanan yeni kentsel politikaların önemli araçları olduğu söylenebilir. Marka kent yaratma çabalarının yaygınlaşmasını Ergun, kentler için kaynaklar sabit kalırken yeni ihtiyaç alanlarının oluşmasına bağlamaktadır (2014:135). Bu durumda, tarihsel olarak zaman içinde oluşan kent

kimliğinin, kentin markalaşma çalışmalarında kullanılmadığı durumlarda başarısız olması beklenen markalaşma çabasının (Ergun, 2014:137), aslında özellikle kent kimliği güçlü olmayan kentlerde yeni ihtiyaçları karşılamaktan ziyade, kentin metalaşmasına yol açacağı yorumu yapılabilir. Hatta, böyle bir durumda kentin diğer kentlerden farklılığının vurgulanma çabasının, birbirine benzeyen kentler yaratacağı çelişkili bir durumun ortaya çıkması beklenebilir. Nitekim, marka kent yaratma söylemiyle kente yapılan pek çok müdahalenin kentleri benzeştirdiği görülmektedir. Bu durumda, alışveriş merkezleri gibi yeni tüketime dönük kentsel gelişmenin standartlaşan mekanları, hem sermaye için sunulan önemli kent imajı unsurları olmaları bağlamında markalaşma çabasını hem de, yeni kentsel politikaların elit tüketim odaklı yapısını yansıtmaktadır. Bu yapının pek tabi sosyo-mekansal ayrışmayla bağlantısı kurulabilir. Bu bağlantıya geçmeden önce, rekabetin ve kent yönetiminin rekabet avantajını artırma çabasının önemli diğer bir sonucundan bahsetmek gerekmektedir.

Görüldüğü üzere yeni kent girişimciliği, kent yönetimiyle sermaye arasında özel bir ilişkiye işaret etmesi bağlamında, kamu-özel ortaklığına dayanmaktadır. Bu ortaklık, “öncelikli ekonomik ve siyasi amaç olarak, belli bir yöredeki koşulları geliştirmeye değil, yerin spekülâtif inşası ile gelen yatırım ve ekonomik gelişmeye odaklanmıştır” (Harvey, 2012:418). Dolayısıyla, bu ortaklığın daha en başından toplumsal olarak ayrıştırıcı bir niteliğe sahip olduğu iddia edilebilir. Ayrıca bu ortaklık, yerel yönetimlerin özel girişimciliği alttan desteklerken üretim maliyetinin yükünü üstlenir hale gelmesine dayanmakta ve bu durum, sermayeye verilen primler artarken temel olanaklardan mahrum kesimler için yerel kaynakların düşüşü anlamına gelmektedir (Harvey, 2012:426). Bu da, yerel gelirin toplumsal

dağılımında çok daha büyük kutuplaşmalara neden olmaktadır. Öte yandan, yaratılan çalışma biçimleri de küçük işletme ve taşeronculuğa vurguyla enformel sektörün özendirilmesine ve kentte toplanan hizmet faaliyetleri de parçalanmış emek yapısına dayanmaktadır (Harvey, 2012:426).

Harvey'in kentsel girişimcilik olarak ifade ettiği yeni kentsel politikaların yükseldiği bağlam, çoğu zaman proje temelli gelişmeye kayış olarak da değerlendirilmektedir. Kentsel girişimciliğin zorunlu kıldığı rekabet koşullarında kentsel yarışın önünü açmak için kentsel gelişim projeleri önemli birer araç olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla, yeni kentsel politikaların önemli bir ayağını geniş ölçekli kentsel gelişim projelerinin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Artan rekabet koşullarında kent yönetiminde girişimciliğe kayışı bir de kentsel gelişim projeleri boyutunu dahil ederek değerlendirecek olursak:

Rekabetçi bir ortamda şehri yeniden konumlandırmak, sadece planlamacıların ve kentte yaşayanların gözünde değil, özellikle dışarıdakilerin, ziyaretçilerin, iş adamlarının ve paralı turistlerin gözünde kent mekanını yeniden tasarlamak ve yaratmak demektir (Swyngedouw, Moulaert, Rodriguez, 2002:550). Bu bağlamda, mekan pazarlama itkisiyle büyük projeler, yeni bir tür kentsel politika haline gelmiştir. Hatta, yeni dönemde kentleşme sürecinin kendisinin bu tür projelerle iç içe geçtiği gözlemlenmektedir. Nitekim, Helbrecht ve Dirksmeier, geliştirdikleri “yeni kent merkezi” tezini, 21. yy.’ın başlarında yeni bir tür kentleşmenin görünür olduğu kabulü üzerine kurarlar ve bu kentleşmenin bazı özelliklerinin altını çizmek için kullanırlar. Buna göre, yeni kent merkezleri, başlı başına birer kentsel gelişim projesidir. Bu anlamda, yeni kentsel politikaların projelerle ilişkili olarak tanımlanmasının birebir ifadesidir. Bununla birlikte, merkeziyet de, toplumsal

düzenin bir sonucu olmak yerine; üretilen ve pazarlanan bir durum halini almıştır. Kentsel gelişim projeleri ya da yeni kent merkezi yaratma projeleri, finansman ve kentsel planlama anlamında büyük ölçekli projelerdir ve Fordist dönemin aksine, kamu ve özel birimlerin ortaklığında geliştirilir. Bu noktada kamunun önemli bir işlevi; suni olarak yeni merkezlerin yaratılması ve yeni lokasyonların dizaynında önemli riskler almasıdır. Arkasındaki önemli bir motivasyon da, pazarlamadır (Helbrecht ve Dirksmeier, 2012). Dolayısıyla, son dönemde yeni bir tür kentleşmeye geçildiğini ve bunun da büyük ölçüde, geniş ölçekli kentsel projelerle gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Farklı kentlerde değişiklik gösterse de, proje temelli kentsel politikalar genellikle önceliklerde önemli değişiklikleri yansıtan, daha dinamik ve girişimci kent yönetimine işaret etmektedir. Yabancı yatırımcıları çekmeyi amaçlayan kent yöneticilerinin daha girişimci bir yaklaşıma sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, piyasa ve girişimcilik temelli yeni kentsel politikalar sürecinde devletin en önemli aktörlerden biri olduğu da belirtilmelidir. Bu politikaların amacı olan kent toprağını yeniden değerlendirmek ve rant yaratmak için pek tabi yapılı çevrenin üretimi gereklidir. Bu noktada devlet, en önemli aktör olarak konumlanmaktadır (Swyngedouw, Moulaert, Rodriguez, 2002:557).

Bu bağlamda şunu da belirtmek gerekir ki, yeni ekonomik politikalarla bağlantılı olan yeni kentsel politikalar, ekonomik ve politik değişimi yansıtan bu politikaların sonucu olmanın ötesinde; yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası ölçeklerde yaşanan bu sürecin besleyicisi ve hızlandırıcısıdır. Diğer bir deyişle, mekan pazarlamanın ana faaliyet haline geldiği yeni dönemde yeni kentsel politikalar, rekabetin sadece bir yansıması değil, aynı zamanda sürdürücüsüdür de.

Harvey de benzer bir noktaya işaret ederek yeni kent girişimciliğinin makro ekonomik sonucu olarak, üretim sisteminin dönüşümünü kolaylaştırdığını belirtir. Ona göre; “kent siyasetinde kayma ile girişimciliğe yönelim, Keynesçi refahçılığın arka çıktığı ve mekânsal olarak katı Fordist üretim sistemlerinden coğrafi olarak çok daha açık ve pazar temelli bir esnek birikim tarzına geçişte kolaylaştırıcı bir rol oynamıştır (Harvey, 2012:425).

Kentsel girişimciliğe dayanan yeni kentsel politikaların en temel dayanağı, fazlasıyla yerel ve hızlı devir zamanı ile nitelenen hizmetlerin üretimidir. Turizm, gelip geçici etkinlikler, vb. kentsel problemlere hızlı fakat geçici çözüm üretirler ve rekabet koşullarında her an değersizleşmeye ve aynı zamanda spekülatif yatırımlara bağlı karakterlerinden dolayı da kent ekonomisi için olumsuz sonuçlara gebe dir (Harvey, 2012:426-427). Bu durum aynı zamanda, kentin yeniden metalaşmasını sürekli hale de getirmektedir. Buna rağmen, yeni kentsel politikaların dayandığı kentsel proje odaklı yürütülen bu faaliyetler kentin pazarlanması için zorunlu olan kent imajının başat dayanakları olarak tercih edilmektedir. Bu noktada, kentsel gelişim projelerine yüklenen misyon ve beraberindeki söylemden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu projeler, kentsel yeniden canlanma ve kentin ulusal veya uluslararası ölçekte kentsel iş bölümündeki pozisyonunu güçlendirmek için bir fırsat olarak görülmektedir. Bununla beraber, yeni iş fırsatları yaratma işlevinin de sıklıkla altı çizilmektedir.

Swyngedouw, Moulaert ve Rodriguez’in on iki Avrupa Birliği ülkesindeki on üç büyük ölçekli kentsel gelişim projesini inceledikleri çalışmaları (2002); bu projelerin arkasında yatan gelişim mantığının ekonomik canlanma, uluslararası kent yaratma, iş imkanı sağlama gibi amaçlara dayandığını göstermektedir. Yoğunlaşan

sektörler ise, kültür ve eğlence sektörleridir. Pek çok proje, kentin AB kent hiyerarşisi içindeki politik ve kültürel pozisyonunu yükseltme söylemiyle meşruiyetini sağlamaktadır. Bununla birlikte, kentin uluslararası imajı da sıklıkla vurgu yapılan noktadır (Swyngedouw, Moulaert ve Rodriguez, 2002:555-556). Dolayısıyla, bu tür kentsel gelişim projeleriyle doğrudan bağlantılı yeni kentsel politikaların bir ölçüde gelişmenin, toplumsal ön plana çıkaran mantığının mekânsala kayışını yansıttığını söyleyebiliriz. Mekana odaklanan gelişme mantığının toplumsal olanla ilişkisi ise oldukça zayıftır. Toplumsal entegrasyon stratejileri sosyo-ekonomik düzenlemeler yerine mekânsal politikalara bağlı haldedir. Swyngedouw, Moulaert ve Rodriguez'in de belirttiği üzere; yeni kentsel politikaların bakış açısından, entegre edilmesi gereken, vatandaşlar ve gelişmesi gereken de, işe ihtiyacı olan insanlar değil, mekanlardır (2002:569). Bu mantığa, toplumsal gelişmeyi mekanı değiştirerek sağlamaya çalışan ama bunu yaparken de mekanda var olan toplumsal dışlayan ya da yok eden kentsel dönüşüm projelerinde sık sık rastlamak mümkündür.

Tüm bunlara rağmen, politik söylemde proje temelli bu politikalar, aynı zamanda toplumsal dışlanmanın da üstesinden gelecek, topyekün zenginleşmeyi sağlayacak reçeteler olarak sunulmaktadır. Bu öngörü mekânsal gelişmenin kaçınılmaz olarak toplumsal gelişmeyi de beraberinde getireceği mantığına dayanmakla birlikte, bu söylemde daha önce de belirtildiği üzere, iş imkanları yaratma işlevi sıklıkla öne çıkarılmaktadır. Şöyle ki; yeni kentsel politikalara göre, kentler ne kadar çok sermaye çekerse istihdam da bağlantılı olarak artacaktır. Fakat niceliksel bir yaklaşımla, bir kentsel gelişim projesiyle birlikte ne kadar iş imkanı yaratıldığını öne çıkarmanın ötesinde, genel olarak, uygulanan kentsel politikaların

var olan ve yeni yaratılan işlerde niteliksel olarak nasıl etkileri olduğu ve aynı zamanda, çalışanlar üzerinde artan sayılarının dışında ne gibi sonuçlar doğurduğu incelenmelidir.

Çınar'ın da ifade ettiği gibi, yaratılması öngörülen iş ortamında kente geleceği varsayılan küresel yatırımların sağlayacağı karların kent dışına transferi ile yerel ekonominin zarar görme durumu göz ardı edilmekte ve iş yaratma potansiyeline vurgu daha ziyade yeni kentsel politikaların meşruiyetini sağlayıcı söylem olarak kullanılmaktadır (2012:51). Ayrıca, yeni kentsel politikaların iş yaratma söylemini sorgulayan çeşitli çalışmalarda, yeni kentsel politikalarla birlikte hızla gelişen yerlerde daha düşük işsizlik oranlarına rastlanmadığı belirtilmektedir, yani bu politikalarla yerlerde işsizlik azalmamaktadır (Molotch, 1976:321). İşsizliğin azaldığı durumlarda ise, bu durum yaratılan iş imkanlarına değil, insanların kenti terk etmesine bağlı olmaktadır. Lovering; Knowsley, Manchester, Liverpool gibi İngiltere kentlerinde görülen işsizlik oranlarındaki düşüşün, büyük ölçüde insanların kentten taşınmasına bağlı olduğunu ve 1990'lar boyunca iş kayıpları ve toplumsal bunalım yaşayan İngiltere kentlerinin “başarı hikayeleri”nin toplumsal kutuplaşma ve şiddetten ayrı olmadığını belirtmektedir (Lovering, 1999:115).

Dolayısıyla, yeni kentsel politikaların yaygın yaklaşımında iş fırsatı yaratma söyleminin daha çok sorgulanmaya ihtiyacı vardır. Bu çalışmada iş fırsatı yaratma söyleminin yanında, bu yaklaşımda eksik olan emek boyutunun ele alınması bağlamında, yeni kentsel politikalarla yaratıldığı vurgulanan işlerde çalışanların konumları netleştirilmeye çalışılacaktır.

Bu amaçla çalışmada, yeni kentsel politikaların yaygın standart mekanları haline gelmiş olan alışveriş merkezleri üzerinden emeğin dönüşümü incelenmeye çalışılacaktır. Daha önce de belirtildiği gibi, yeni kentsel politikaların dayandığı kentsel faaliyetlerin geçiciliği ve karakteri nedeniyle fazlasıyla esnek işgücüne dayanması beklenmektedir. Öte yandan, yeni kentsel politikaların tüketim boyutunun bir kez daha altı çizilecek olursa; esnek emek yapısının görülmesi muhtemel çalışma alanları olmanın dışında AVM'ler, yeni kentsel politikaların, elit tüketime dayanan kentleşmenin önünü açan tüketimin mekânsal dağılımına müdahale etme stratejisinin önemli araçlarıdır. Bu bağlamda, sosyo-mekansal ayrışmanın da önemli unsurlarıdır. Aynı zamanda AVM'ler, daha sonraki bölümlerde tartışılacak olan, üretim süreçlerinin dönüşümüne paralel olarak değişen tüketim kalıplarının ve bununla bağlantılı yeni kapitalizmin kültürünün kentte yoğunlaştığı mekanlardır. Dolayısıyla, yeni kentsel politikaların, AVM'ler üzerinden yeni tüketim süreçlerinin ve bununla bağlantılı yeni kapitalizmin kültürünün de sürdürücüsü olduğu iddia edilebilir.

AVM çalışanları üzerinden emeğin dönüşümünün ortaya konması, yeni kentsel politikaların AVM'lerle bağlantılı tüm bu boyutlarını yapılacak değerlendirmelerde dikkate almayı gerektirmektedir. Bu durumda, kent ölçeğinde emeğin katmanlaşması ve ayrışmasında yeni kentsel politikalarla bağlantılı çoklu etkilerden söz etmek mümkün görünmektedir. Ayrıca, yeni kentsel politikaların makro düzeydeki gelişmelerle kurulan ilişkisi bağlamında, emeğin kent ölçeğinde maruz kaldığı etkilerin makro düzeydeki süreçlerle ilişkili olarak ele alınması gerekmektedir. Bu ilişkiyi kurmak adına bir sonraki bölüm, emeğin makro düzeyde yaşadığı dönüşümün ortaya konmasını amaçlamaktadır. Bu şekilde yeni kentsel politikaların emek boyutu üzerinden de kent-üstü ölçeklerle ilişkisi kurulacak ve bu

politikaların emeğin kent-üstü ölçeklerde yaşadığı dönüşümdeki rolü tartışılabilir.

1.3. KÜRESELLEŞME VE EMEK

“Günümüzde, yani küreselleşme çağında da tıpkı Marx’ın zamanında olduğu gibi, üretim sosyal ve iktisadi gelişimin merkezinde yer alır. Finansal akışkanlık ve e-ticarete karşın gerçek dünyada insanlar hala çalışmaktadır. İşçi sınıfının ölümü, çalışmanın sona ermesi ve benzerleri, gelip geçici sloganlardan öte değildir.”
(Munck, 2002:85)

Bu çalışmada odak noktası olan emek ve kent ilişkisinin kurulması açısından, yeni kentsel politikaların genellikle söz edilmeyen; sağlanacak istihdamın niteliği, ücret boyutu ve sürekliliği de hesaba katılarak emek üzerindeki asıl etkileri ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu nedenle, yeni kentsel politikaların yaygın yaklaşımındaki yanlışla düşmemek için bu politikaların daha geniş bir bağlamda ele alınması gerekmektedir. Diğer bir deyişle, kentsel bir gelişme projesi, yeni kentsel politikaların küresel ölçekte ekonomik yeniden yapılanma süreci içindeki rolü ve bu projenin sağlayacağı iş imkanları da, küresel işbölümünde ve üretim sisteminde yaşanan değişimlerle birlikte ele alınmadan değerlendirilemez. Harvey’e de referansla, girişimcilik temelli yeni kentsel politikaların 1970 sonrası kapitalizmin yeniden yapılanmasında kolaylaştırıcı etkisi olduğu belirtilmişti. Yaratılan iş imkanları da, yeni küresel iş bölümü oluşturacak şekilde dönüşen üretim sistemleriyle bağlantısı kurularak incelenmelidir.

1.3.1. Üretim Sisteminin Dönüşümü

1970’lerin krizinden sonra kapitalist dünya ekonomisinin, “post-Fordist”, “post-endüstriyel”, ya da “post-modern” vb. şekillerde ifade edilen yeni bir döneme girdiği kabul edilmektedir. Uluslararası işbölümünde yaşanan değişimlere ve bunun çalışma ve yaşam koşullarında yarattığı çeşitli sonuçlara işaret eden bu yeniden yapılanma döneminin yaygın şekilde kabul edilen ifade şekli; kitlesel üretim ve tüketimin geniş endüstriyel kompleksler etrafında sıkı örgütlenmesine dayalı Fordist üretim şeklinin yerini yeni, esneklik üzerinde gelişen, piyasaya bağlı üretim şeklinin almasıdır (Erişen, 2003:35).

Kapitalizmin 1970’lerden itibaren yeniden yapılanması sürecinde oluşan küresel işbölümü, üretim sistemlerinin üretim ve pazarlama etkinliklerinin ayrılmasına bağlı yeniden örgütlenmesine dayanmaktadır. Yeni küresel bir işbölümü yaratacak şekilde yapılanan bu örgütlenme, Fordist üretim sisteminde üretim ve pazarlamanın dengede tutulması gerekliliğinden kaynaklanan zorluğun aşılmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda üretimi pazarlamaya bağımlı kılmıştır (Dikmen, 2011:229). Bu bağımlılık küresel işbölümünde daha önce belirtilen, çevre ülkelerin merkez ülkelere bağımlılığına denk düşmektedir. Çünkü, bir tarafta ürün planlama, marka yaratma gibi üretim sürecinin katma değeri yüksek yaratıcı kısmına hakim olan merkez ülke firmaları üretimin risklerini geliştirmekte olan dünyaya kaydırmanın yarattığı avantajlardan yararlanırken çevre ülkelerdeki firmalar ise, hem üretimden kaynaklanan risklerin maliyetlerini üstlenmekte hem de merkez firmaların hızla değişen isteklerini karşılamada kendi aralarında artan rekabet koşullarına uyum sağlamaya çalışmaktadırlar. Yani, Dikmen’in belirttiği üzere, Fordist üretim sisteminden büyük bir kopuş gerçekleştirilmeyen, sadece onun zorluklarının aşılması

yönünde bir dönüşüm olarak algılanabilecek olan küresel üretim sistemlerinin yeniliği, Fordizmde ölçek ekonomisinin yanında zaten var olan çeşit ekonomilerinin ağırlığını ürün çeşitlendirme faaliyetleriyle arttırmış olması ve bir de, ürün setlerini istenilen sıklıkta değiştirebilme esnekliğine erişerek ‘moda ekonomileri’ yaratmasıdır (Dikmen, 2011:234-241).

Yeni küresel işbölümüyle Fordist üretim sisteminin zorluklarının aşıldığı esnek üretim sistemi, ürün setlerinin hızla değiştirilebilmesine olanak sağlamaktadır çünkü merkez firmalar değişimin maliyetini üstlenmekten kurtulmuşlardır. Böylece ürünlerin modellerini çok kısa sürede değiştirerek üretimi yönlendirme konusunda büyük bir esnekliğe sahip olan merkez ülke firmaları, kısa sürede eskiyen modelleri daha alt gelir gruplarına da ulaştırarak kar etmektedirler. Moda ekonomileri, işte bu ürün setlerinin değişiminin ulaştığı hıza bağlı olarak oluşturulmuştur (Dikmen, 2011:238). Ve moda ekonomileri, üretim sisteminin dönüşümü olduğu kadar tüketim kalıplarının da değişimi anlamına gelmektedir. Üretim alanında ulaşılan hız pek tabi tüketim alanında desteklenmelidir ve tüketimin aynı hıza ulaşması ve sürekli canlı tutulması yeni tüketim kalıplarıyla birlikte yaygınlaşan yeni bir tüketim kültürünü de gerekli kılmaktadır. Harvey de esnek birikimin tüketim cephesinde, hızla değişen modaya dikkat ve ihtiyaç yaratmak için her türlü göz boyamanın seferber edildiğinden ve bunun, gerekli kıldığı için kültürel dönüşümle birlikte ele ele yürüdüğünden bahseder (Harvey, 2010:180). Moda, gelip geçicilik, farklılık, kültürün metalaşması vs. yeni dönemin üretim yapısına paralel olarak tüketim tarafının ana unsurlarıdır. Yeni tüketim kalıpları ve bunun etrafında gelişen yeni kapitalizmin kültürü, konumuz açısından önemlidir ve yeni kentsel politikaların,

tüketim boyutu üzerinden kentteki emek süreciyle ilişkisi bağlamında “Alışveriş Merkezi ve Kent” başlığı altında daha ayrıntılı olarak tartışılacaktır.

Öte yandan, ister Fordizmin devamı niteliğinde ‘Fordizmin son moda bir entegrasyon sistemi’ (Dikmen, 2011:244) olarak, isterse ondan kopuk post-Fordist üretim sistemi olarak ele alınsın, 1970’ler sonrası, kapitalizmin işleyişinde yaşanan önemli bir değişimi ifade etmektedir. Yani, o yıllardan itibaren kapitalizmin ayrı bir evresinin yaşandığına dair genel bir kabul mevcutken, bu ayrılığın derecesi tartışmalıdır. Bu tartışma içerisinde baskın olan üç temel teorik yaklaşım ise; Düzenleme, Neo-Schumpeterian ve Esnek Uzmanlaşma yaklaşımlarıdır.

Başat amacı kapitalizmin, kendine içkin olan istikrarsızlık ve kriz eğilimiyle çeşitli kurum, norm ve kurallar etrafında ekonomik istikrarı sağlama kabiliyeti arasındaki çelişkileri açıklamak olan Düzenleme yaklaşımı kendi içinde farklılaşmalar olsa da, 1970’lerin krizini, sadece kapitalist döngüde meydana gelmiş bir aksama olarak görmez. Aksine bu kriz, savaş sonrası ekonominin kurumsal yapısında meydana gelen genel bir krizdir. Dolayısıyla, ekonomik değişime dayanak ve destek olan prensip ve mekanizmaları açıklamak önemlidir. Bu bağlamda anlamlandırılan Fordizm, kitlesel üretime bağlı ayrı bir emek süreci, ölçek ekonomisi, kitlesel tüketim ve ücret artışı (birikim rejimi) olduğu kadar, buna uygun ve bunu besleyen sosyal ilişkiler ve devlet yapısıdır (düzenleme biçimi) da. “Düzenleme Okulu’nun Fordizm kavramı, emek sürecinden fazlasıdır, aynı zamanda toplumsal seviyede özel bir birikim rejimiyle ilişkilendirilir ve hem üretim paradigmasını hem de tüketim şeklini işaret etmektedir” (Wood, 1992:21). Fordizmin krizi de basitçe bir üretim krizi olmaktan fazlasıdır, hem ekonomik hem de politik

boyutlara sahiptir. Dolayısıyla, bir anlamda Fordizmin krizine uyum sağlama şeklini yansıtan post-Fordist dönüşüm de, daha genel bir değişimi anlatmaktadır.

Düzenleme yaklaşımıyla oldukça benzer olan neo-Schumpeterian yaklaşıma göre de kapitalist gelişmenin doğası sistemik ve döngüseldir. Bu yaklaşımdaki teknolojik ekonomik paradigma ve sosyo-kurumsal sistem, düzenleme yaklaşımındaki birikim rejimi ve düzenleme biçimine denk düşmektedir. Öte yandan, farklılaşma noktası ise; neo-Schumpeterian yaklaşımda teknolojiye ve teknik standartlara ekonomik döngünün belirleniminde verilen fazlaca roldür (Amin, 1994:11).

Son olarak esnek uzmanlaşma yaklaşımı ise; farklı olarak, ekonomik ve toplumsal yaşamın yapısal eğilimlerine odaklanmayı reddeder. Yaklaşımın temelinde, 19. yy.'dan itibaren iki endüstriyel paradigmanın birinin diğeri üzerinde üstünlüğü olmadan bir arada var olduğu savı vardır. Fakat, tarihsel olarak belirli dönemlerde (rekabet halindeki teknolojiler ve piyasalar arasında katı bir seçim sözü konusu olduğu zamanlarda) bir paradigma diğeri kısıtlayabilir ama bu diğeri yok olduğu anlamına gelmez. Dolayısıyla, hangi paradigmanın baskın olacağı hem tarihsel koşullara hem de farklı aktörler arasında politik seçime bağlıdır. Bu seçimin temeli ise, herhangi bir kriz teorisine bağlı değildir, anlık özellik gösterir. İşte bu nadir tarihsel koşullarda ya da “endüstriyel ayrımlar”da kitlesel üretim ya da esnek uzmanlaşma lehine etkin seçim yapılmaktadır. 1970’lerden itibaren başlayan günümüzdeki dönemin ise, ikinci endüstriyel ayrımı oluşturduğu, geçmişte olduğu gibi kitlesel üretim ve esnek uzmanlaşma arasında açık bir seçim olduğu belirtilmektedir. Bu seçimi getiren fırsat, kitlesel üretimin iki gelişmeye bağlı olan krizinden kaynaklanmaktadır. Bu gelişmeler; piyasa koşullarındaki değişim ve esnek üretim teknolojilerinin ve iş pratiklerinin yükselişidir. Kriz koşullarını yaratan bu

gelişmeler, esnek uzmanlaşma yönünde açık bir seçimi sağlayan fırsatları oluşturmaktadır (Amin, 1994:13-16).

Bu farklı analiz düzeylerine sahip başat yaklaşımlardaki farklılaşmalara rağmen, geçen dönemin doğası, dinamiği ve krizi konusunda önemli ölçüde bir fikir birliği olduğunu söyleyebiliriz. İçinde bulunduğumuz dönemle ilgili olarak da; yeni olsun ya da olmasın, kitlesel endüstriyel üretim ve kitlesel tüketim döneminin belirgin göstergelerinin azaldığı tartışılmaz görünmektedir (Amin, 1994:2).

Bu çalışma açısından 1970 sonrası dönem, hem ekonomik (üretim ve birikim rejimi olarak) hem de toplumsal ve siyasal yapıdaki bütüncül bir dönüşümü ifade etmektedir. Böylesi bütüncül bir yaklaşım; üretim, yeniden üretim, siyaset alanları arasında tarihsel olarak özel bir bağlantı noktası olarak kenti incelemeye izin verecektir. Bu noktada Harvey'in yaklaşımından bahsetmek yerinde olacaktır. Harvey, post-modern toplumun yükselişiyle “esnek birikim” şeklinde ifade ettiği Fordizm sonrası ekonomiyi ilişkilendirir. Bu ikisi arasındaki bağlantı açıkça kentte görünmektedir. Daha sonra yer verilecek olan Harvey'in, esnek birikim rejiminin başarılı bir şekilde uygulanabilmesinde kente biçtiği önemli rolden önce, Fordizmden esnek birikime geçişi nasıl anlamlandırdığına bakacak olursak:

Harvey, Fordizmin krizinin mekânsal boyutlarının altını çizer. Ona göre; “Fordizmin krizi, herhangi bir ülkenin içinde borçluluk, sınıf mücadelesi ya da şirketlerin durağanlığı gibi etkenlerden doğduğu kadar, coğrafi ve jeopolitik bir krizdir de” (Harvey, 2010:211). Fordizmin, aşırı birikim krizinin üstesinden gelmesinde zamansal kaydırmanın yanında mekânsal kaydırma da önemli bir yöntem olmuştur. Bu yolla Japonya, ABD'nin Güneyi ve Batısı, bir dizi yeni sanayileşmekte

olan ülke; yeni coğrafi birikim merkezleri olmuş fakat ilerleyen süreçte bu farklı coğrafyalarda güçlenen Fordist sistemler arası rekabetin kızışması, Fordizmi aşırı birikim sorununu mekânsal kaydırma yoluyla aşmanın sınırına ulaştırmıştır, bu da Fordizmin krizinin mekânsal boyutunu oluşturmaktadır. Esnek birikim rejimine geçiş, bir anlamda Fordizmin mekânsal krizinin de aşılması anlamına gelmekte ve bu bağlamda farklı bir meksallık da sunmaktadır.

Esnek birikim, Fordizmin katılıklarının esnek emek süreçleri, işgücü piyasaları, ürünler ve tüketim kalıpları yönünde aşılmasını ifade etmektedir. Esnek birikime geçişte yeni teknolojiler, yoğun bir işgücü fazlası yaratarak ileri kapitalist ülkelerde de dahil olmak üzere emek üzerinde doğrudan etkisi olan mutlak artı değer stratejilerinin uygulanmasını kolaylaştırmıştır. Bununla paralel, üretim sistemleri de çeşitlenmiştir. Öyle ki, esnek birikim koşullarında, farklı çalışma sistemleri aynı mekanda yan yana varlıklarını sürdürebilmektedirler ve bu durum, sermayeyi emek karşısında oldukça avantajlı konuma getirmektedir (Harvey, 2010:219). Daha önce de belirtilen, Dikmen'in Fordist retim sisteminden önemli bir kopuş olmadığı yönündeki iddiasının da bu durumla bağlantısı kurulabilir. Fordist montaj hattı sistemiyle örgütlenen yapılar hala varlığını sürdürmektedir. Bunun hemen yanında, ev içi, aile temelli, paternalist çalışma sistemleri de var olabilmektedir. Üretim sistemlerinin çeşitlenmesi; emek üzerinde denetimin de çeşitlenmesini ve katmanlaşan emek yapısını beraberinde getirmektedir. Bu durum bir de, yeni teknolojilerin kullanımının, giderek değersizleşen ve kendi içinde katmanlaşan evre işgücünün karşısında, yüksek vasıflı çekirdek bir işgücü yaratmasıyla birlikte düşünülecek olursa, emeğin oldukça parçalanmış bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Aynı zamanda, esnek üretim sistemlerinin büyük lde alt

sözleşmelere dayanan yapısı yeni küresel işbölümü ile birlikte düşünüldüğünde, emeğin katmanlaşmasına coğrafi boyutu da katmayı gerektirmektedir. Bu şekilde, Fordizmin krizinin önemli bir boyutunu oluşturan, artan coğrafi rekabet koşullarından kaynaklanan mekânsal krizi, esnek üretim sistemleriyle aşmakta ve bu bağlamda yeni üretim sistemi, farklı bir mekansallık da sunmaktadır. Dolayısıyla esnek üretim sistemleri, yeni küresel işbölümüyle birlikte düşünülmelidir. Süreci, Özügurlu'nun şu ifadesi ile özetleyebiliriz: “Küresel üretim zinciri, ademi merkezileşen üretim sistemlerinin sayıca artmasıyla el ele yürümekte; üretimin ademi merkezileşmesi, alt sözleşmelere dayalı (fason/taşeron ilişki ağı) kontrol süreçlerinin hiyerarşik bir dizge içindeki merkezileşmesi ile bir arada gelişmektedir” (Özügurlu, 2008:93).

Üretim sistemindeki dönüşümün ve bu dönüşümün hem etkileyeni hem de etkileneni olarak yansıttığı yeni mekansallığın emek üzerinde çeşitli etkileri olması beklenmektedir. Öncelikle yeni üretim sistemi, fazlaca ayrılmış emek süreçlerini olanaklı kılmakta ve mekan da bu farklılaşmayı sadece yansıtmakla kalmayıp sürekliliğini de sağlamaktadır. Dolayısıyla yeni dönemde emeğin dönüşümü üretim sisteminin dönüşümüne bağlı olarak tartışılırken üretim sisteminin dönüşümünde etkin rol alan yeni mekânsal ilişkileri de dikkate almayı gerektirecektir.

1.3.2. Emeğin Dönüşümü

Fordizm sonrası dönemde hem imalat hem de hizmet sektörlerinde farklı ürünler üretebilecek esnek sistemler geliştirme eğilimiyle paralel gelişen esnek üretim sistemleri, kaçınılmaz olarak emek üzerinde etkilere sahiptir. Bu etkiler sadece artan işsizlikle birlikte yoğun işgücü fazlası yaratılmış olmasıyla bağlantılı

düşünülmemelidir. Bu dönemde, esnek üretim sistemlerinin bir anlamda zorunlu kıldığı neo-liberal düzenlemeler eşliğinde piyasa mantığının gündelik hayatın tümüne nüfuz etmesiyle birlikte emeğin yapısal bir dönüşümü söz konusudur. Çalışma biçimleri, emeğin niteliği ve anlamı değişmiştir. Bu noktada, emeğin yaşadığı dönüşümün çok boyutluluğunun altı çizilmelidir. Refah devleti düzenlemelerine izin veren hatta bir anlamda bunu zorunlu kılan Fordist sistemin dönüşümüyle birlikte yeni neo-liberal devlet düzenlemeleri eşliğinde emek, Özuğurlu'nun Boratava'a referansla belirttiği gibi; “sosyal giysilerinden arındırılmış ve hızla üryan bir metaa dönüştürülmüştür” ve sosyal kısıtlarından kurtulmuş olan sermaye, meşruiyetini rekabetçi birey kültürünün pompalanmasında aramıştır (Özuğurlu, 2008:92). Yani süreç, emeğin olduğu kadar toplumsal yaşamın bir bütün olarak sermayenin egemenliğine tabi hale gelmesi yönünde işlemektedir. Bu da, emeğin dönüşümünde çeşitli etkenlerin iç içe geçtiği bir sürece tekabül etmekte olduğu ölçüde çok boyutludur.

Öncelikle, üretim sistemlerinin esnekleşme yönünde dönüşümü, yani piyasaya daha çeşitli ürünlerin daha hızlı girmesine olanak tanıyacak şekilde bir dönüşüm, çok daha esnek çalışma rejimlerini beraberinde getirmektedir. Sennet, esnek uzmanlaşma şeklinde ifade ettiği üretim sisteminin yeni halinin değişen tüketici taleplerine hassasiyetinin altını çizerek. Hızlı karar almayı gerektirdiği için küçük çalışma gruplarına uygun olan yeni üretim sürecinin en temel özelliği, dış dünyanın değişken taleplerinin kurumun iç yapısını belirlemesine izin vermesidir (Sennet, 2002:56). Dolayısıyla, işgücü piyasalarında da değişen taleplere hızla uyum sağlaması beklenen esnek istihdam yönünde bir eğilim vardır. Bu eğilim, süratle işe alınabilen ve işler bozulduğunda yine aynı süratle ve masrafsız biçimde işten

çıkartabilecek bir işgücüne yaslanmaktadır (Harvey, 2010:174). Dolayısıyla, esnek istihdam hem güvencesizlikle birlikte mümkün olmakta hem de işgücünden, hızla değişen koşullara aynı hızda uyum sağlamasını beklemektedir. İşgücü piyasaları esnekliği, Harvey'in esneklik tartışmalarından yola çıkarak emek süreci esnekliği dışında belirlediği üç farklı esneklik düzeyinden biridir. Harvey'e göre işgücü piyasaları esnekliği; taşeron ve part-time çalışmanın dalgalanmalarına maruz kalan emeğin sektörler arası hızla yer değiştirebilmesidir ve emek için, emeklilik, işsizlik, sağlık ve diğer ücret dışı yardımların kesilmesi anlamına gelmektedir. Diğer bir esneklik düzeyi olan devlet politikaları esnekliği; devlet düzenlemelerinin azalması ve sermayenin bir sektörden diğerine daha rahat akmasıdır, firmaların farklı alanlara genişlemesini kolaylaştırır ve üretken etkinliği olan yatırımları azaltarak emek için kitlesel zorunlu işsizlik ve hakların azalması anlamına gelmektedir. Son esneklik düzeyi ise, coğrafi esnekliktir; çeşitli ölçeklerde işin parçalanması şeklinde kendini gösteren, sermayenin artan coğrafi hareketliliğidir ve bazı durumlarda gelişmekte olan ülkeler için beklenen iş fırsatlarını yaratırken diğer taraftan da yeni bir "azgelişmişlik" üreterek ve pek çok bölgenin sanayileşmesini durdurarak coğrafi eşitsizliği arttırmaktadır (Harvey, 1993:88). Esnekliğin bu farklı biçimleri kendi aralarında çeşitli kombinasyonlarla emek üzerinde etkilidir. Örneğin, coğrafi hareketlilik emek sürecinin daha esnek olduğu, daha esnek işgücü piyasasının olduğu yerleri öne çıkaracak ve devlet politikalarında da daha fazla esnekliğe sebep olacaktır.

Üretim sistemlerinin esnekleşmesiyle işgücü piyasalarının değişken nitelikli emeğe bağlı yapısı, emeğin dönüşen niteliği konusunda da ipuçları sunmaktadır. Yentürk'e göre, Fordist sistemden en temel kopuş; emek süreci ve işçinin niteliği

konusunda yaşanmıştır. Ayrıntılı işbölümü ve niteliksiz iş gücü yoluyla emeğin üretim süreci üzerindeki kontrolünü ortadan kaldırmayı amaçlayan Fordist sistemin krizinden sonra, üretim sürecinin bütününe dair bilgi sahibi olan, ürün yenileme, kalite artışı ve buluş süreçlerinde aktif rol alabilecek kapasitedeki işgücü, yeni bir verimlilik ve kar artışı için ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, yeni teknolojilerin kullanımı için de emeğin değişken-nitelikli (multi-skilled) olması gerekmektedir (Yentürk, 1993:48). Harvey de benzer bir şekilde, esnek üretimin değişken nitelikli işçiye olan ihtiyacının emeğin vasfında meydana getirdiği dönüşüm sürecini “vasıfların hızla yok edilmesi ve yeniden oluşması” şeklinde ifade eder (Harvey, 2010:171). Fakat, şunu belirtmek gerekir ki, yeni dönemde emeğin vasfına yönelik yapılacak bir tartışma, kaçınılmaz olarak emeğin ayrışması, kutuplaşması ve kontrol olgularını da içermelidir. Şöyle ki; belirtildiği üzere, üretim sürecinin bütününe dair bilgi sahibi olan, ürün yenileme, kalite artışı ve buluş süreçlerinde aktif rol alabilecek kapasitedeki işgücüne duyulan ihtiyaç, emeğin vasıflı hale geldiği iddialarının dayanak noktasıdır. Yani, yeni üretim sistemlerinin Fordizmin tersine, ileri teknoloji kullanarak emeğin vasıflı hale gelmesini sağladığı iddia edilmektedir. Bu iddia daha sonra ayrıntılı olarak üzerinde durulacak olan emeğin kutuplaşma süreciyle birlikte değerlendirildiğinde, vasıflı hale gelen ya da gelmesi beklenenin, emeğin oldukça küçük bir kesimini oluşturan merkez emeği olduğu görülebilir. Nitekim, Dikmen de yeni teknolojilerin emeğin vasfını arttırdığı şeklindeki iddiaya karşı çıkar ve yeni teknolojilere bağlı ya da bilgisayar destekli üretim sistemlerinin emeğin vasfını arttırmamakla birlikte işe yabancılaşma seviyesini de azaltmadığını belirtir. Bu duruma, hiçbir vasıf gerektirmeyen barkot sistemi kullanan kasiyerler ve

oldukça basit ve yine vasıf gerektirmeyen programlara dayanan bilgisayar destekli üretim şekilleri örnek olarak verilmektedir (Dikmen, 2011:243).

Öte yandan, emeğin niteliğinde yaşanan dönüşümün, emek üzerindeki kontrolün azaldığı anlamına gelmediğinin altı çizilmelidir. Sennet, esnek rejimin önemli bir ayağı olduğunu belirttiği “merkezileşme olmadan yoğunlaşma” olgusunu, iş organizasyonunda yaratılan ademi merkezileşmenin çalışanları daha özgür kıldığı iddiasına, iktidarın ve gücün merkezileşme olmadan yoğunlaştığını belirterek karşı çıkmak için kullanır (2002:60). Yeni kontrol ağları; özgürlük aldatmacası arkasında, aşırı görev yüklemeleri ve kurumsal yapının belirtilenin aksine daha da dolambaçlı hale gelmesiyle örülmektedir (Sennet, 2002:61). Ayrıca, yeni teknolojiler de emek üzerinde yeni kontrol mekanizmaları oluşturmakta, “işçiler, iktidara boyun eğmenin bir biçiminden diğerine, yani yüz yüze olanından elektronik olanına geçmektedir” (Sennet, 2002:64). Benzer bir şekilde Dikmen de çalışanların karar alma süreçlerine katılımının sağlanması açısından yeni yönetim tekniklerinin üstünlüklerinin ön plana çıkarılmasının arkasında; toplam kalite yönetimi, kalite çemberleri gibi yeni yönetim araçlarıyla emek üzerindeki kontrolün iş yerini aşarak gündelik hayatı da ele geçirir hale geldiğini vurgular (Dikmen, 2011:277).

Emeğin niteliğinde yaşanan dönüşüm tartışmasının ayrılmaz bir parçası, ayrışma ve kutuplaşma olgusudur. Önceki dönemin çok sayıdaki niteliksiz işgücünün yerini, yeni teknolojilerin de etkisiyle az sayıda nitelikli işgücünün aldığını; fakat bununla birlikte, diğer bir yandan da güvencesiz, süresiz ve niteliksiz bir işgücünün ortaya çıkarak farklılaşmış ve bölünmüş bir emek yapısının oluştuğunu söylemeliyiz. Gorz’a göre de yeni dönemde emek; kalıcı ve tam zamanlı çalışan, merkezdeki çok yönlü ve vasıflı emek ve bu emeğin çevresinde güvencesiz ve geçici, değişken ücret

ve çalışma saatleriyle çalışan büyük kitlesel çevre emeği olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmıştır (Gorz, 1978). Benzer bir şekilde, çekirdek ve çevre işgücü ayrımıyla ifade ettiği bu ikili emek yapısını ve bu yapının son dönemde işgücü piyasalarının radikal dönüşümüne bağlı olarak gösterdiği eğilimi Harvey (2010:171-176) de şu şekilde değerlendirmektedir: Bir tarafta reklamcılık ve finans gibi sektörlerde çalışan çekirdek işgücü; tam zamanlı, sürekli statüye sahip çalışanlardan oluşmaktadır. İş güvencesi ve sosyal haklara sahip olma, yükselme ve yeni beceriler edinme şansı daha yüksek olan bu grup, üst düzey işlerin bile taşeron firmalara devredilme eğiliminden dolayı giderek küçülmektedir. Diğer tarafta ise, çevre işgücü ikiye ayrılmakta ve ilk grup; büro işi, sekreterlik ve rutin işler yapan, az vasıflı tam zamanlı çalışanlardan oluşurken diğer grup; yarı zamanlı çalışan, ihtiyaç oldukça istihdam edilen geçici ve taşeron işçileri kapsamaktadır. Harvey'in son dönem verilerine dayanarak belirttiği üzere, esnek birikim döneminde işgücü piyasalarının radikal dönüşümü, çevre işgücünün bu ikinci grubunun hızla büyüme eğilimini yansıtmaktadır (Harvey, 2010:174).

Yani bir anlamda, Fordizm sonrası dönemde emeğin vasıflılaşması, parçalanmasından ve kutuplaşmasından ayrı düşünülmemelidir ve hatta artan bu kutuplaşma, günümüzde emeğin iş üzerindeki kontrolünün artmasıyla bağlantısı kurulan vasıflılaşmanın geçersizliğini ilan etmektedir. Nitekim, vasıflılaşma ya da vasıfsızlaşma görüşlerinin günümüzdeki geçerliliğini sorgulayan Argın'a göre, özellikle post-Fordist dönemde belirginleşen en önemli eğilim, işgücünün atomizasyonudur (1992:26). Bu eğilim, işçilerin iş yeri yönetimine yönelik (dikey) olmaktan çok diğer işçilere yönelik (yatay) mücadele ve çatışma biçimlerine neden olmuştur. Belirli vasıflılaşma süreçleri ve yeni iş düzenlemeleriyle birlikte

atomizasyon süreci, emeğe iş yerinde belli bir kontrol sunmaktadır; fakat işçi sınıfını küçük birimlerde parçalamakta ve sermayenin emek süreci üzerinde gerçek kontrolünü sağlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, işçilerin belli becerilere sahip olması ve belli bir otonomiye ellerinde bulundurması, artık sermayenin emek üzerindeki gerçek kontrolünü tehdit etmemektedir ve aksine, desteklemektedir. “Bugün emek süreçlerinde ortaya çıkan genel eğilim; sermayenin doğrudan kontrol yerine, göreceli özerklik stratejisini devreye sokması böylece emek süreci üzerindeki gerçek kontrolünü, işçiler arasındaki beceri kutuplaşmasına dayanarak kurması ve bu nedenle işçi sınıfının atomizasyonunu hızlandırması yönündedir” (Argın, 1992:26). Yani, yeni dönemde emeğin belirgin bir şekilde maruz kaldığı kutuplaşma süreci, sermayenin Fordist dönemin aksine emek üzerindeki kontrolünü, ona belirli bir kontrol vererek sağlamasının bir yansıması ve aracıdır diyebiliriz. Öte yandan, kutuplaşmanın kendisi, sermaye için önemli bir kontrol mekanizması haline gelmiştir.

Gorz’a geri dönecek olursak, o da artık kültürel ve politik alanlara taşınmadığı sürece iş yerinde emeğin otonomisinin öneminin kalmadığını belirterek artık iş yerinin emek üzerinde kontrol sağlama konusunda öneminin azaldığını vurgular (Gorz’dan akt. Argın, 1992). Artık kapitalizm, emek süreçleri üzerindeki kontrolünü boş zaman süreçleri üzerindeki kontrolüyle de sağlamaktadır. Bu nedenle de fabrika ya da iş yeri, temel çatışma alanı olma özelliğini kaybetmiştir ve artık çatışma ve mücadele; bilgi, dil, moda, ticaret, devlet, medya, kısacası her alandadır. Şunu da belirtmek gerekir ki; kapitalizmin boş zaman süreçleri üzerinden emek üzerindeki kontrolünü sağlamasının bir anlamda yolunu açan da, emeğin üretim süreci üzerinden yaşadığı atomizasyon sürecinin hızla diğer toplumsal alanlara da

yayılmasıdır. Bu yayılma bizi Buğra'nın dikkat çektiği, emeğin metalaşmasının günümüzde geldiği boyutlara ulaştırmaktadır. “Bugün emeğin metalaşması, toplumun ticarileşmesinin yeni boyutlarıyla daha güçlü bir ivme kazanmış ve meta olarak düşünmekte zorlandığımız emek biçimlerinin de meta efsanesi bağlamında yer almasına yol açmıştır. Sanat, spor, eğitim ve sağlık ticarileşirken, sanatçı ve sporcu, öğretmen ve sağlık sektörü çalışanı da geçimi piyasaya havale edilip arz ve talep koşullarına göre belirlenen metalaşmış emek haline gelmektedir” (Buğra, 2010:10). Yani, emeğin metalaşmasına yeni boyutlar ekleyen, kişisel ilişkiler dahil tüm toplumsal alanın metalaşması, emeğin yaşadığı ayrışma ve kutuplaşmayı pekiştirmiştir. Aynı zamanda, tüm toplumun ticarileşmesi, bireyselleşme ve yalnızlaşmayı beraberinde getirerek emekçilerin deneyimleri için ortak bir zemin oluşturma durumunu da gizlemektedir, yani bir anlamda emeği görünmezleştirmektedir. Akdemir ve Odman'ın Tuzla'daki Tersane işçileri ile klasik anlamda işçi sınıfına dahil edilemeyecek olan büyük bir kitlenin “kader ortaklığı”nı vurgularken işte bu görünmez haldeki ortak zeminin altını çizmektedirler. “...senelik kontratlarla çalışan anlaşmalı öğretmenler, üniversite hocaları, dersane hocaları, onların eğittiği müstakbel işsizler, envai performans ölçümüne tabi tutulan call center çalışanları, yoğun bir stres altında seri kalp krizlerine maruz kalan vergi memurları, maaşları yetmediği için devlet hastaneleri ve özel muayenahaneler arasında mekik dokuyan doktorlar, maaşından kesinti yapılmaması için eve yemek servisini sıcak yapmak zorunda olan ve hız yapan kuryeciler, charter firmalarına kiralanan kim bilir üst üste kaç uçuş yapan pilotlar, kredi kartı borcu ödemek için taksicilik yapan öğretmen emeklileri, bakım işleri gittikçe kamusal hizmet niteliğinden çıktıkça bu işleri kendi hayatını kenara koyarak üstlenen anne, eş ve kız evlatlar, kendi işini

yaptığı sanrısıyla gece-gündüz, hafta sonu demeden klimalı reklam bürosunun dört duvarından başkasını görmeyen “kreativler”, zabıtaadan kaçmak, taze çöpe ilk varan olmak için geceleri sokaklara inen kağıtçılar, serbest bölgelerde büyük markalar için çalışan kadınlar, mantar gibi çoğalan güvenli site ve alışveriş merkezleri girişinde saatlerce duran ve duran güvenlikçiler...” (Akdemir ve Odman, 2008:87-88).

Yani, yeni kapitalizm, piyasa mantığının değerleri ile kişisel ilişkilerden başlayarak tüm toplumsal ilişkileri şekillendirirken emek için bu bağlamda bir ortaklık da sunar. Fakat bunu, üretimin parçalanmasının ötesinde, bireyselleştirici ve yalnızlaştırıcı etkileriyle de görünmez kılmaktadır. Yani, emeğin yaşadığı, aynı zamanda görünmezleşmesini de beraberinde getiren ayrışma ve kutuplaşma süreci, bu sürecin aynı zamanda hızlandırıcısı olan metalaşmanın ortaklaştırıcı özelliğini gizlemektedir. O halde, tüm bu vasıf ve kontrol tartışmaları arasında bu çalışma açısından yeni emeğin sorunsallaştırılması, tüm toplumsal alana nüfuz eden metalaşma süreci bağlamında anlamlandırılması gereken ayrışma ve kutuplaşma olgusu üzerinden yapılmalıdır. Bu şekilde, emeğin yaşadığı dönüşümü ortak bir zeminde görebilmek mümkün olacak ve toplumsal ve mekansal olanla ilişkisel olarak anlamlandırılan kentin, bu ayrışma ve kutuplaşma sürecindeki konumu netleştirilebilecektir.

1.4. YENİ EMEK VE KENT

Yeni kentsel politikaların etkisindeki kent, tam da tüm toplumsal alana nüfuz eden metalaşmanın yeniden üretildiği ve sürdürüldüğü sosyo-mekansal ilişkilerle şekillenmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, emeğin üretim alanındaki parçalanmaya bağlı olarak yaşadığı ayrışma ve kutuplaşma, sermaye mantığının tüm

toplumsal alana damgasını vurmasıyla pekişmekte ve yeni boyutlar kazandırmaktadır. Kent ise çift taraflı bu sürecin merkezinde yer almaktadır. Yani, bir tarafta kentte yaratılan işler, esnek emek yapısına bağlı ve emeği atomize edici karaktere sahipken, diğer taraftan da kent, hızla piyasa mantığına teslim edilen başta yeniden üretim alanı olmak üzere, toplumsal ilişkilerin mekanı haline gelmektedir. Bu ikinci boyut kentin metalaşmasını daha geniş bir bağlama oturtmayı gerektirmektedir. Yani kentin metalaşması, sadece değişim değeri odaklı fiziksel yapıların çoğalması anlamına gelmemekte aynı zamanda kenti üreten toplumsal ilişkilerin de hızla piyasa mantığına tabi olması anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla, kent mekanı emek üzerinde çok boyutlu ayrıştırıcı etkilere sahip olmakta ve emeğin dönüşümünde etkin olmaktadır.

Bu şekilde düşünülecek olursa, kentte yükselen bir alışveriş merkezi, sadece kent toprağının metalaşması ve çevresindeki kentsel alanlar için spekülasyon değeri yaratmasıyla ve bunun üzerinden yarattığı sosyo-mekansal ayrılmayla ilintili değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin piyasa mantığı etrafında yeniden kurgulanmasına yaptığı katkıyla ve bu katkıyla birlikte arttırdığı toplumsal ayrılmayla ilintili olarak değerlendirilmelidir. Bu da AVM’de zaten esnek ve farklılaşmış haldeki emek süreçlerinin yanında emeğin ayrışma ve görünmezleşmesi için yeni boyutlar anlamına gelmektedir. AVM’ler üzerinden emek üzerindeki bu çok boyutlu etkilerin incelenmesi, tüketim sürecinde yaşanan dönüşüm ve AVM’lerin bu dönüşümdeki konumlarını ayrıntılı olarak ele almayı gerektirecek ve buna daha sonra ayrıntılı olarak yer verilecektir. Bunun öncesinde, yeni dönemde emeğin kentteki ayrışma dinamikleri, öncelikle yeni mekansal ilişkilerin emeğin dönüşümündeki rolü tartışıldıktan sonra ele alınacaktır.

1.4.1. Emeğin Dönüşümünün Mekansal Boyutu

Emeğin dönüşümü ve mekansal ilişkiler arasındaki bağlantı, toplumsal olanla mekansal olan arasındaki ilişkinin vurgulanmasını gerektirmektedir. Bu ikisi arasında diyalektik bir ilişki öngören Soja'ya göre; mekanın kendisi başlangıçta verili olan olsa bile, mekanın kullanımı, organizasyonu ve anlamı toplumsal olarak üretilmektedir (1980:210). Dolayısıyla Soja, mekanı toplumsal/sınıfsal olanla ilişkili, fakat ya onun altında ya da üstünde ele alan yaklaşımları eleştirmektedir ve “sınıf”ın, hem toplumsal (dikey) hem de mekansal (yatay) üretim ilişkilerinin diyalektik etkileşimiyle belirlendiğini kabul etmektedir (1980:212). Yani, sınıf kavramı hem mekansal hem de toplumsal işbölümüyle ilişkilendirilerek içindeki mekansallık ortaya çıkarılmaktadır. Bu şekilde yatay, yani mekansal sınıf mücadelesinin de altı çizilmektedir.

Emeğin dönüşümü ve mekansal işbölümü arasında kurduğu bağlantı çerçevesinde Massey'in yaklaşımında da mekan, sınıf mücadelesinin verileceği hedeflerden biri haline gelmektedir. Yeni mekansal işbölümüyle emeğin sosyo-mekansal yeniden yapılanması arasında doğrudan bağlantı kuran Massey, emeğin biçimi, organizasyonu ve gücü açısından coğrafyayı, sadece mücadeleyi yansıtan değil, “oyundaki kartlardan biri”, yani emeğin konumunun belirleyici unsurlarından biri olarak değerlendirerek mekansal ilişkilere emeğin yeniden yapılanmasında aktif rol vermektedir (1984:291). Ona göre, yeni mekansal işbölümüyle bağlantılı olarak emeğe dair yapılacak değerlendirmeler, sadece işsizliğin artması ve iş kayıpları çerçevesinde yapılmamalıdır, çünkü yeni mekansal işbölümüyle birlikte işlerin vasıf ve cinsiyet yapısında da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişimler de; işsizliğin ya da işlerin yeniden yapılanmasının coğrafi bir biçime sahip olduğunun

ötesinde, mekansal hareketliliğin bu yeniden yapılanma sürecinin ayrılmaz parçası olduğunu vurgulamayı gerektirmektedir (1984:292). Yani mekansal ilişkiler, işlerin ve bağlantılı olarak emeğin dönüşümünün ayrılmaz parçasıdır.

Massey'e göre; coğrafya, sermayenin yoğunlaşması ve daha büyük firmaların yaratılması üzerinden çalışanların birliğinin sağlanmasında kolaylaştırıcı koşullar sunabileceği gibi, son dönemde coğrafi yapılanma, uyumlu bir işgücü organizasyonunun oluşturulması önünde çeşitli zorluklara neden olmaktadır. Üretimin yeni mekansal yapılanması, işçileri sadece farklı yerlerde küçük gruplar halinde konuşlandırmamakta aynı zamanda; farklı çalışma koşullarına, farklı birliklere, farklı gündelik hayat problemlerine sahip çok çeşitli işlerde çalışmalarına neden olmakta ve bu şekilde de işçilerin birliklerine engel olmaktadır (Massey, 1984:294). Buna bağlı olarak Massey; özel sektörün yaygınlaşması, küçük firmalar ve hizmet sektörünün yoğunlaşması sonucu kentlerin yeni halinin, emeğin parçalanması üzerinden sermayenin kontrolünü sağlamlaştırmasındaki rolüne dikkat çekmekte ve emeğin izolasyonunun belirgin bir yönetsel mekan stratejisi haline geldiğini belirtmektedir (1984:294).

Herod (2003) da benzer bir şekilde, emek-sermaye ilişkisinin teorik olarak "mekansal" olanla bağlantılı olarak ele alınması gerektiğini belirterek, mekana özellikle çalışanların birliği açısından aktif rol vermektedir. Küreselleşmeyle birlikte, mekansal faktörlerin ve coğrafi farklılaşmanın sermayenin kararlarında belirleyici hale geldiğini belirten Herod'a göre bu gelişmeler, işçilerin coğrafi farklılığını artırmakta ve birliklerine zarar vermektedir. İşçilerin birliğini bağlantılı olarak engelleyen ve kentlerin emeğin ayrışmasındaki rolüyle bağlantılı olarak düşünülebilecek bir durum da; işyeri ve yaşam alanları arasında, sınıf kimliğini

güçlendirici rolü olan mekansal yakınlığın kopmasıdır. Sonuç olarak, geleneksel, üretim mekanı etrafında oluşan işçi sınıfı kimliklerinin karşısında; yeni, tüketim alanına dayalı inşa edilen kimlikler ortaya çıkmaktadır ve “kolektif işçi” kimliği büyük ölçüde çalışanlar arası artan “bireysellik” ile yer değiştirmektedir (Herod, 2003:128).

Ayrıca, emek-sermaye ilişkisinin mekansal boyutları, işyerlerinin yeni mekansal yapısını da kapsamaktadır. Herod, yeni mekansal yapılanmanın işyerinin yapısını da değiştirdiğine dikkat çekmekte ve özellikle hizmet sektörü çalışanları üzerinde kontrol sağlamaya yönelik işyerlerinde farklı mekansal stratejiler uygulandığını belirtmektedir. Bu şekilde, yönetimin gözetiminden kaçmaları daha zor olan ve zaten küçük gruplar halinde çalışan hizmet sektörü çalışanlarının birliğinin, bir de yeni mekansal yapılanmanın işyeri ve yaşam alanı arasındaki bağlantının, yani işyerinde uyumlu bir birlik oluşumunu destekleyen bağlantının kopmasına dayanan boyutu hesaba katıldığında, mekansal yapılanmanın çeşitli özelliklerine bağlı olarak engellendiği belirtilmektedir (Herod, 2003:130). Bu nedenle Herod, işçilerin birliğini sağlamaya yönelik oluşturulacak politik stratejinin başarılı olabilmesi için, işyeri etrafında üretim alanına yönelik geliştirilmenin yanında, tüketim alanını da hedeflemesi gerektiğini vurgulamaktadır (2003:130-131). Yani, yeni mekansal yapılanma içerisinde sermayenin benimsediği mekansal stratejiler karşısında emeğin mücadelesinin de mekansal stratejisinin değiştirilmesi gerekmektedir.

Bu görüşlerden yola çıkarak, toplumsal/sınıfsal olanla ilişkili olarak ele alınan mekanın, sermaye-emek arasındaki ilişki açısından belirleyici olduğunu ve emeğin dönüşüm sürecinde etkin rol aldığını söyleyebiliriz. Bu dönüşümde yeni kentsel

politikalarla şekillenmekte olan kentin rolünün görülebilmesi, tam da Herod tarafından dikkat çekilen tüketim alanının belirleyiciliğini dikkate almayı gerektirmektedir. Diğer bir deyişle, üretim alanının ötesinde çalışanların birliğinin önünde engel teşkil eden kentin bireyselleştirici etkilerinin de emeğin ayrışması çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

1.4.2. Yeni Kentsel Politikalar ve Emek

Post-Fordist dönemdeki gelişmelerin emek üzerindeki etkisi, esnekleşmenin yanında çalışma biçimi, iş becerisi ve tüketim kalıplarını değiştirmesiyle de olmuştur. Her kapitalist toplumsal gelişme döneminin baskın üretim-iş ilişkisi, tüketim seviyesi ve toplumsal ilişkileriyle kendi karakteristik mekânsal yapısını ürettiği düşünülecek olursa, ayrışma ve farklılaşma süreçlerinin baskınlığında gelişen post-Fordist kentlerin, dönemin esnekleşme, güvencesizleşme ve parçalanma süreçlerine maruz kalan emeğin yapısını yansıtmakta olduğu iddia edilebilir. Fakat, kentlerin yeni emek yapısıyla ilişkisinin, bu yapıyı sadece yansıtmaktan öte olduğu söylenebilir. Nitekim, daha önce de Harvey’e referansla belirtildiği üzere, 1970’lerin krizi sonrası esnek birikim rejiminin bu kadar başarılı uygulanabilmesinde kentleşme sürecinde yaşanan değişimin önemli rolü vardır. Bu sebeple de, esnek birikim yönünde, politik-ekonomik entegrasyonun kilit noktası olarak kentleşme sürecindeki dönüşüme bakmak mantıklıdır. Bu bağlamda, yeni kentsel politikalarla şekillenen kentin, emeğin dönüşümüne yaptığı katkıyla da esnek birikimi kolaylaştırdığı ileri sürülebilir. Esser ve Hirsch’in de belirttiği gibi; “küresel seviyede yeni birikim şeklinin ürettiği artan sosyo-ekonomik ayrışma, post-Fordist kentte politik ve sosyal olarak tahrip edici bir şekilde yeniden üretilir” (Esser ve Hirsch, 1994:81). Peki, yeni

kentsel politikalarla şekillenen kent, bu ayrışma dinamiklerini nasıl yeniden üretmekte ve devamlılığını sağlamaktadır? Bu soruya verilecek yanıt, emeğin hem üretim alanında hem de toplumsal diğer alanlarda maruz kaldığı ayrışma ve kutuplaşmanın kentte belirginleştiği ve yeniden üretildiği dinamikleri görünür kılmalıdır.

Öncelikle, yeni kentsel politikaların kentler arası rekabet koşullarında kentin konumunu güçlendirme ve kente rekabet avantajı sağlama yönünde bir politik stratejinin parçaları olduğu hatırlanacak olursa, kentler arası farklılaşmanın bu politikaların doğal sonucu olması beklenir, zaten istenen de bu farklılaşmadır. Ayrıca, kentin rekabetteki konumunu güçlendirmek sermayenin isteklerine daha hassas olmaya dayandığı için ve rekabet avantajı da büyük ölçüde sermaye karşısında daha cazip ve tercih edilebilir olmak üzerinden sağlandığı için, emek sürecinin daha esnek olduğu mekanlar yaratılması da kaçınılmazdır. Bu durum kentler arası farklılaşmayla birlikte düşünüldüğünde, yeni kentsel politikaların hem esnek hem de farklılaşmış emek yapısına sahip kentler yarattığı sonucuna varılabilir.

Post-Fordist dönemde sadece çalışma koşullarının heterojenleşmesi ve esnekleşmesi değil, aynı zamanda çok çeşitli formlarda periferik işin kent merkezlerinde yayılması da söz konusudur. Daha önce Harvey'e referansla belirtildiği gibi, yeni kentsel politikalarla yaratılan çalışma biçimleri, küçük işletme ve taşeronculuğa vurguyla enformel sektörün özendirilmesine dayanmaktadır. Bu durumda, kent ölçeğinde çeşitlenen işlerle birlikte farklılaşmış çalışma koşulları ve biçimleri var olmakta ve emek de çok katmanlı bir yapı sergilemektedir. Bu bağlamda yeni kentsel politikalar, emeğin üretim alanındaki farklılaşan yapısına dayandığı ölçüde ayrışmasını desteklemektedir.

Bununla birlikte, ayrıştırıcı etkilerin diğer bir boyutunu oluşturan, metalaşmanın tüm toplumsal alana yayılan seviyeye ulaşması üzerinden emeğin ayrışması da kentte belirginleşmektedir. Yani, yeni kentsel politikalarla yaratılan işler, büyük ölçüde esnek emek yapısına dayanan, farklılaşmış çalışma biçimleri yaratan vs. işler olurken, bir taraftan da bu işlerin sürdürülebilir olması, destekleyici bir kültür ve buna bağlı gelişen yeni toplumsal ilişkilerle beraber var olmalarına dayanmaktadır. Somutlaştıracak olursak; tezgahtarlığın alışveriş merkezinde satış danışmanlığına dönüşmesi sadece çalışma biçimi ve koşullarının değişmesi değil, bunlar değişirken aynı işe yüklenen anlamın da değişmesi anlamına gelmektedir ve bu değişim, yeni kapitalizmin kültürünün etkisindeki toplumsal ilişkilerden beslenmekte ve ona katkı yapmaktadır.

Christopherson (1994:410), yeni dönemde kentlerle ilgili önemli değişimlerden biri olarak; tüketimin temel kent fonksiyonu ve kar kaynağı haline gelmesine dikkat çekmektedir. Bu şekilde, farklı tüketici kitlelerin ihtiyaçlarını karşılamak üzerinden kar elde etmeyi amaçlamak, kentin gelişimine yön vermektedir. Bu durum sadece, yoğunlaşan alışveriş merkezleri ve yerel perakendecilerin kaybolması üzerinden kentte kendini fiziksel olarak göstermemektedir. Aynı zamanda, insanların kent deneyimlerini de değiştirmektedir. Christopherson'ın belirttiği üzere, “kentlilik, bir tüketim deneyimi olarak yeniden tanımlanmıştır” (1994:413); güvenlik, çevre kalitesi vb. çeşitli kentsel özellikler, kentte yaşayan insanlar tarafından yaratılan özellikler olmaktan çıkıp meta olarak düşünölmeye başlanmıştır ve meta olarak bu özelliklere ulaşım da, kentli faaliyetleri üzerinden değil, tüketici hakları üzerinden sağlanmaktadır (1994:415). Yani, tüketim faaliyeti etrafında kentin yeniden yapılanması, daha önce kentteki toplulukların yön

verdiği kentsel faaliyetlerin üzerinde sermayenin artan kontrolüne işaret etmektedir. Nitekim Christopherson, kentin yeni, tüketim merkezli yapısının son dönemde kentlerin eğlence, kendiliğindenlik ve bireysel yaratıcılıkla özdeşleştirildiği görüşlere karşı çıkmaktadır. Ona göre mevcut kent düzeninin ve peyzajının temel özellikleri; eğlence yerine kontrol, kendiliğindenlik yerine manipülasyon ve etkileşim yerine ayrışmadır (1994:409).

Bu durumda tüketim boyutunun üzerinde daha önce durduğumuz yeni kentsel politikalar, kentin fiziksel yapısıyla birlikte kent deneyinin de dönüşümüne işaret etmektedir. Bu dönüşüm de büyük ölçüde metalaşma üzerinden anlamlandırılabilen ve kentin sosyo-mekansal yapısının artan bir şekilde sermaye mantığıyla şekillenmesine dayanmaktadır. Tüketim faaliyeti belirleyiciliğinde kentlerin yeniden yapılanmasının, çalışanlar için daha fazla sömürü anlamına gelmesi de kaçınılmaz olmaktadır.

Dolayısıyla, yeni kentsel politikaları da, içinden çıktıkları ekonomik bağlamla birlikte değerlendirip emek üzerindeki doğrudan etkilerini; yaratılan işlerin niteliği, sürekliliği, güvencesi, ücret ilişkisi, vb. göz önünde bulundurmak, bu politikaları olumlayıcı görüşlerde belirtildiği üzere iş olanakları yaratmak ya da toplumsal gelişmeyi sağlamak vb. etkileri geçersiz kılmaktadır. Bunun ötesinde bu tezin yeni kentsel politikaların emek üzerindeki asıl etkilerini görünür kılma amacı, yeni dönemde kentin, hem üretim alanı hem de toplumsal diğer alanlar üzerinden emeğin dönüşümündeki konumunu sorgulamayı gerektirmiştir. Bu bağlamda, yeni kentsel politikaların emeğin kutuplaşma sürecindeki etkileri kentte, üretimin parçalanmasıyla emek süreçlerinin çeşitlenmesi ve toplumsal ilişkilerin ticarileşmesi üzerinden emeği birbirinden yalıtın ve ayrıştıran dinamikler ortaya konularak değerlendirilecektir.

Bu dinamiklere alışveriş merkezi çalışanlarının deneyimleri üzerinden ulaşılmaya çalışılacak olması sebebiyle, öncelikle üretim sisteminin dönüşümüne bağlı olarak değişen tüketim kalıplarının kentte yoğunlaştığı yapılar olan AVM'ler kentle ilişkili olarak ele alınmalıdır.

1.4.3. Alışveriş Merkezi ve Kent

Alışveriş merkezleriyle kent arasında, yeni kentsel politikaların tüketim boyutu çerçevesinde bir ilişki kurulacaktır. Bu ilişki, yeni tüketim merkezleri olarak alışveriş merkezlerinin yaygınlaşmasını, ekonomik ve mekânsal bağlamına yerleştirmeyi gerektirmektedir. Bu bağlamda öncelikle, değişen üretim ve tüketim süreçleriyle birlikte perakende sektörünün dönüşümü ve bu dönüşümde alışveriş merkezlerinin konumu, bu merkezlerin çeşitli özellikleriyle birlikte ele alınacaktır. Bunun öncesinde alışveriş merkezinin tanımı ve belirli özelliklerinin belirtilmesi gerekmektedir.

Alışveriş merkezleri; departmanlı mağaza, zincirleme mağaza, süpermarket ve hipermarket gibi mağazalı perakende işletmelerinden biri olmakla birlikte bu işletmeleri kapsamaktadır. Yani, genellikle gıda maddeleri dışındaki tüketim mallarını reyonlar halinde çalışarak satışa sunan departmanlı mağazaları, mülkiyetin kime ait olduğuna göre yapılan perakendecilik sınıflamasında yer alan bir sahiplik altında iki veya daha fazla perakendeci mağazanın yer aldığı işletmeler zinciri olan zincirleme mağazaları, süpermarketleri ve süpermarketlerden 5-10 kat daha büyük alanda faaliyet gösteren hipermarketleri tek ve belirli bir plan altında bir araya getiren ve içinde banka, pastane, kafeterya, sinema vb. mal ve hizmet işletmelerini içeren perakende işletmelerdir (Akgün, 2010:154). Alışveriş merkezleriyle ilgili

literatürde farklı tanımlar mevcut olsa da, vurgulanan ortak özelliklerden yola çıkarak şöyle bir tanım yapmak mümkündür: Planlanmış bir mimari yapı içinde departmanlı mağazalar, çeşitli perakendeci üniteler ve restoran, eğlence merkezi, sinema, sergi salonu, banka gibi çeşitli işletmelerin bir araya getirilip tek bir merkezden sistemli bir şekilde yönetildiği, faaliyet alanı 5.000 metrekareden başlayıp 300.000 metrekreye kadar değişebilen komplekslerdir.

Bu yapıların ortaya çıkmasında tüketim süreçlerinde yaşanan değişimlerle bağlantılı olarak perakende sektörünün dönüşümü etkili olmuştur. 1970 sonrası kapitalizmin yeniden yapılanma sürecinde perakende sektörü de önemli değişimler yaşamıştır. Sektör bu yıllardan itibaren küresel ekonomik yapıya uyum sağlayarak ölçeksel, organizasyonel ve coğrafi olarak dönüşmüştür. Önceki dönemin basit, yerel, küçük ve parçalı geleneksel perakendeciliğinin yerini, geniş ölçekli, küresel, teknoloji yoğun bir yapıda faaliyet gösteren perakendecik almıştır. Özellikle 1980'lerden sonra 'perakende devrimi' olarak ifade edilen dönüşümün arkasındaki gelişmeler arasında; teknolojik gelişmeler, kentlerde artan nüfus, banliyöleşme, tüketim mallarına olan talebin artması, araba kullanımının yaygınlaşması ve bunlara ek olarak, çalışan kadın sayısının artması, kredi kartı kullanımının yaygınlaşması ve boş zaman yokluğu gösterilmektedir (Kompil ve Çelik, 2006:2). Tüm bu gelişmelerin perakende sektörünün dönüşümündeki etkileri kabul edilmekle birlikte, bu çalışmada sektörün dönüşümü daha geniş bir bağlamda, üretim sisteminin değişimine bağlı olarak değişen tüketim süreçleri ve tüketimin anlamıyla bağlantılı olarak ele alınacaktır. Bu şekilde perakende sektöründeki dönüşümün en önemli temsilcilerinden olan alışveriş merkezlerinin yeni kapitalizmin kültürünün

taşıyıcılığında yeni tüketim süreçlerinin devamlılığını sağlayıcı rolü ortaya konacaktır.

Yani alışveriş merkezleri, sadece perakende sektörünün 1970'lerden sonra küresel ekonomik yapıya uyum sağlama yönündeki dönüşümünün sonucu olarak daha geniş ölçek, teknoloji yoğun yapı ve küreselleşen ticari ilişkiler çerçevesinde anlamlandırılıp basitçe bu dönüşümün mekansal yansıması olan birimler şeklinde değerlendirilemez. Alışveriş merkezleri aynı zamanda tüketicinin denetim altına alınması için gerçek dışı bir dünyanın fiziksel ve kültürel olarak yaratıldığı mekanlardır. Bu bağlamda, yeni kentsel politikalarla birlikte kent mekanında sayıları hızla artan yeni tüketim merkezlerinden olan alışveriş merkezleri, sadece tüketim kalıplarının değil aynı zamanda tüketimin anlam ve işlevinin de dönüşümünü yansıtmakta ve bunu etkilemektedir. Dolayısıyla alışveriş merkezlerinin, tüketimin değişen anlam ve işleviyle birlikte ele alınması gerekmektedir. Bu değişim ise, üretim süreçlerinde yaşanan değişimle birlikte değerlendirilmelidir.

Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi, Fordist üretim sisteminin yerini alan esnek üretim biçimleri, kitlesel üretim yerine, tüketime duyarlı ve talepleri dikkate alan bir yapılanmadır. Yeni dönemde yaratılan moda ekonomileriyle, ürün setlerinin değişiminin ulaştığı hız aynı hızda tüketim süreçleriyle de desteklenmek zorundadır. Bu durumda tüketimin arttırılması, ihtiyaçların ötesinde bir talep yaratılmasını ve sürekli tüketim arzusunun canlı tutulmasını gerektirmektedir. Bu da beraberinde, tüketimin anlam ve işlevinin değişimini getirmektedir. “Kapitalizmin üretimi arttırmak amacıyla üretim araçlarını ve tekniklerini geliştirme yönündeki zorunluluğu, aynı zamanda tüketimi arttırmak için de yeni tüketim araçları ve teknikleri geliştirmesini zorunlu hale getirmektedir” (Üstün ve Tural, 2008:265). Bu

şekilde, yaratılan yeni tüketim araçları ve teknikleri insanları sürekli tüketime teşvik etmek için yeni toplumsal değerler sistemiyle birlikte var olmaktadır. Tüketim bu şekilde, maddi ihtiyaçların karşılanması ötesinde kültürel bir eylem özelliği kazanmaktadır. Yani tüketim, gereksinimlere dayanmaktan çok, arzulara seslenmektedir ve arzular da zaten tüketimden ayrılamaz olan yeni kapitalist kültür tarafından yaratılmaktadır.

Üstün ve Tural, Ritzer'e referansla, modern alışveriş merkezlerinin oluşumunu, yeni pazarlama stratejilerinin geliştirilmesi, reklam sektörünün genişlemesi, modanın tüketimi arttırıcı bir sosyal-kültürel olay haline gelmesi vb. tüketim araçları ve teknikleri geliştirme sürecinin bir parçası olarak kabul ederler (2008:265). Yani alışveriş merkezleri, tüketimin arttırılması için geliştirilen ve bir dizi değerler sistemiyle birlikte var olan mekanizmaların ürünüdür.

Aynı zamanda alışveriş merkezleri, tüketimde meydana gelen dönüşümlerin kentle ilişkili olarak ortaya çıkardığı en önemli yapılardan biridir. Bu bağlamda yeni kentsel politikaların tüketim boyutu üzerinden alışveriş merkezleriyle ilişkisi kurulurken tüketim kalıplarının ve tüketimin anlamının dönüşümü kilit konumda bulunmaktadır. Alışveriş merkezlerinin bu dönüşümdeki konumlarının doğru bir şekilde ortaya konması, aynı zamanda yeni dönemde kentin yeni tüketim kalıplarının yaygınlaşması ve yeni tüketim kültürü üzerinden de esnek birikimi kolaylaştırıcı rolünü açıklayacaktır.

Alışveriş merkezi, Sungur'un ifadesiyle; "tüketiciyi denetim altına alarak tüketimi kolaylaştırmak amacıyla bilinçli olarak tasarlanmış işlevsel bir forma sahip olan, bireyleri yaşamak için sahip olmaları gerekenin ötesinde yalnızca istediği için

birçok mal ve hizmet tüketmeye yönelten ve onlara yeme-içme, eğlence vb. farklı olanaklar sunan bu arada kapitalizmin varlığını sürdürmesini sağlayan kapalı sosyal mekanlardır” (Sungur, 2011:8). Tüketicinin denetim altına alınarak tüketimin kolaylaştırılması ve sürekliliğinin sağlanması amacıyla tasarlanmış olmaları, alışveriş merkezlerinin arkasındaki mantığın, tüketicinin davranışlarının mekanın düzenlenmesi yoluyla manipüle edilmesi yönünde işlediği anlamına gelmektedir.

Bu bağlamda alışveriş merkezlerinde yapay bir dünya kurgulanmaktadır. Işıklıdirmalar, yürüyen merdivenler, buz pateni pisti, kubbeler, sergiler, ramazan etkinlikleri vb. birbiriyle alakası olmayan pek çok öge aynı çatı altında zaman ve mekan algısının değiştiği gerçeküstü bir ortamda tüketimi örgütlemektedir. Bu durum, insanların sürekli tüketime teşvik edilmesi için bir dizi büyüleme mekanizmasıyla uyarılması gerektiği tezi ile açıklanabilir (bkz. Üstün ve Tural, 2008:266). Bununla bağlantılı, alışveriş merkezlerinde tüketimin, eğlence faaliyetleriyle birlikte gerçekleşme yönünde kurgulanması, tüketimin bir boş zaman faaliyetine dönüşmesine neden olmaktadır. Bu şekilde alışveriş merkezleri, tüketimin anlam ve işlevinin dönüşümüne katkı yapmaktadır.

Tüketim bir boş zaman aktivitesi haline geldiği gibi tüketilen malların da anlamı değişmektedir. Kullanım değerinin önemini yitirdiği ürünlerin ihtiyaçlardan çok arzulara seslenmesi gerekmektedir. Bunun için sunuluş şekilleri ve görsel olarak insanlarda uyandırdıkları işlevlerinin önüne geçmektedir. Alışveriş merkezlerinin gerçek üstü dünyasında sunuluşları da tüketimin böylece bir gösteriye dönüşmesine katkı sağlar. Bu şekilde insanların nesnelerle olan ilişkisi bir takım kurgusal görüntüler üstünden kurulmaktadır. Bu durumu Sungur, “gösterim değeri” şeklinde ifade ettiği durumun belirleyicilik kazanması çerçevesinde açıklar. Buna göre,

tüketimin küreselleşmesiyle birlikte bütün dünyada tüketim birbirine benzemektedir ve küresel değerler sistemi içinde kültürel bir içerik kazanan gösterim değeri, neyin değerli olduğunu ekonomik değerinden bağımsız olarak belirler. Bu şekliyle tüketim de toplumsal değerler sistemi olarak kendini dayatma gücüne ulaşmıştır (Sungur, 2011:18).

Tüketimin kültürel bir içerik kazanıp toplumsal değerler sistemi olarak dayatılmasında önemli işlevlere sahip olduğu ölçüde alışveriş merkezleri bu kültürün ve beraberindeki toplumsal ilişkilerin etkisi altındadır. Alışveriş merkezlerinde yaratılan yapay dünyayla tutarlı bir şekilde bu mekanların içinde kurulan ilişkilerin de yapaylığının altını çizen Vural ve Yücel, tıpkı bu mekanların her bölmesinin düzenlendiği gibi, kurulan ilişkilerin de belirli kurallarla düzenlendiğini ve kendiliğindenliğini kaybettiğini belirtir (2006:105). Yani, alışveriş merkezleri, sosyal ilişkilerin de tüketimi kontrol eden küresel değerlerin kontrolü altında olduğu mekanlardır. Şöyle ki, alışveriş merkezlerinin sadece ürün ve hizmetlerin tüketimini sağlamayıp alışverişin bir boş zaman faaliyetine dönüşmesi bağlamında, gezilecek, eğlenilecek mekanlar olduğu hatırlanacak olursa, insanların bu mekan içinde kurduğu ilişkilerin ve toplumsallığın da bir kurgunun parçası haline geldiği düşünülebilir. Durakbaşı ve Cindoğlu'nun ifadeleriyle; alışveriş merkezi, “kişinin mucizevi bir şekilde sosyal kimliğinden sıyrılıp evrensel bir kimliğe bürünebileceği bir mekandır” (2005:94). Belli bir zaman ve mekana bağlı olmayan, evrensel değerler taşıyan alışveriş merkezinde insanlar, sosyal kimliklerini dışarıda bırakarak evrensel toplumsal değerler altında rol yapmanın zevkini yaşarlar.

Bu bağlamda yeni kentsel politikaların tüketim boyutu, sadece müşteri çekmek ve sermaye için uygun kent imajı yaratmak üzerinden alışveriş merkezlerini

işaret etmemektedir. Alışveriş merkezlerinin tüketim kalıplarının ve anlamının dönüşümündeki stratejik konumu düşünülecek olursa, yeni kentsel politikalar aynı zamanda, yeni kapitalizmin tüketimle bağlantılı kültürünün ve değerlerinin de yaygınlaştırıcısı ve bu kültür ve değerler sistemi üzerinden toplumsal ilişkilerin de dönüşümünün yardımcısıdır. Yani, yeni kentsel politikalar alışveriş merkezleri aracılığıyla tüketiciyi kente çekerken, yeni tüketim kalıpları ve kültürünün yaygınlaştığı bir düzlemde çekmekte ve onu tüketim kültürünün değerleri tarafından şekillenen toplumsal ilişkiler kurmaya yönlendirmektedir.

Tüm bunlar dikkate alındığında, çalışma yeri olarak alışveriş merkezi, emek için yeni kapitalizmin kültürüyle ilişkili değerlendirilmesi gereken değişen tüketim süreçleriyle birlikte gelen etkilere sahiptir. Çalışma kültürü, yönetim ideolojisi, satış stratejileri ve çalışanların yöneticileri ve müşterileriyle aralarındaki ilişkiler; alışveriş merkezinde yeni tüketim kalıpları ve anlamına bağlı olarak gelişen yeni kapitalizmin kültürü ve değerlerinin etkisi altındadır. Bu haliyle alışveriş merkezi, hem üretimin parçalanması ve emek süreçlerinin çeşitlenmesinin hem de toplumsal ilişkilerin ticarileşmesinin emeği birbirinden yalıtın ve ayrıştıran etkilerinin bir arada görülebileceği kompakt çalışma alanlarıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE KENTLEŞME

Türkiye’de kentleşme genellikle, 1923-1950, 1950-1980 ve 1980 sonrası olmak üzere üç döneme ayrılarak incelenmektedir. Türkiye’nin kentleşme deneyimini, kentsel ve kent-üstü toplumsal ilişkilerin diyalektik ilişkisi sonucu oluşan sosyo-mekansal katmanlaşmalara dayanarak dönemlendiren Şengül, oluşan katmanların da birbiriyle ilişkili olarak bir sonraki döneme yansıdığını belirtir (Şengül, 2009). Bu şekilde doğrusal ilerlemeyen ve birbirinden tamamen kopuk olmayan dönemler sunması açısından önemlidir. Dolayısıyla, benzer şekilde üç dönemin her biri ayrı mantıkla ele alınırken önceki dönemlerden tamamen bir kopuş öne sürülmez.

Bu çerçevede; ilk dönem olan 1923-1950 arası kentleşme deneyimi, ulus-devletin inşaa süreciyle paralel olduğundan “ulus devletin kentleşmesi” şeklinde değerlendirilebilir. Önceki dönemde başlayan merkezileşme politikalarıyla devamlılık arz eden fakat Cumhuriyet’in ilanından sonra daha bütünlüklü bir hal alan bu sürecin mekana damgasını vuran gelişmeleri; Ankara’nın İstanbul karşısında önemli bir gelişme odağı haline gelerek başkent olması, KİT’lerin Anadolu’ya yerleşmesi ve yine Anadolu’ya önem veren bir ulaşım ağının oluşturulma stratejileridir. Ankara’nın bu dönemdeki gelişimi ve İstanbul karşısında konumlandırılması konumuz açısından önemli olmakla birlikte, daha sonraki bölümlerde ayrıntılı ele alınacaktır. İkinci dönem olan 1950-1980 arası; İkinci Dünya Savaşı sonrası özellikle tarım sektöründe izlenen politikalar sonrası kırdan kente yoğun bir işgücü göçüne sahip olmasıyla bağlantılı olarak “emek gücünün

kentleşmesi” şeklinde ifade edilir. Bu dönemde, devletin kentsel alanlara sınırlı müdahalesi, kentleşme sürecini daha çok yerel toplulukların inisiyatifine bırakmış ve bu dönemde kentsel mekana damgasını vuran en önemli gelişme, hızla artan gecekondulaşma ve bunun diğer yüzünde de hızla yaratılan enformel kent ekonomisi olmuştur. Bununla birlikte, önceki dönemde oluşan katman, bu dönemde de orta sınıfların kentleşme sürecinde ortaya çıkan ranttan pay almaya devam etmesi doğrultusunda varlığını korumaktadır. Bu çalışmada asıl incelenecek dönem olan 1980 sonrası ise; ithal ikameci politikaların terkedilmesi ve ülke ekonomisinin dışa açık büyüme stratejisine yönlendirilmesiyle yeni bir kentleşme deneyiminin yaşandığı dönemdir. Kentleşme sürecine artan bir şekilde sermayenin mantığının damga vurması nedeniyle Şengül bu dönemi, “sermayenin kentleşmesi” şeklinde ifade eder. Bu dönemin; önceki dönemin yetersiz birikim koşullarında sermayenin ilgi alanı dışında kalan kentsel yapıyı çevrenin, dışa açık büyüme stratejisinin etkisiyle hızla sermayenin odağına girmesi nedeniyle önceki dönemden önemli bir kopuş sergilediği söylenebilir. Bu dönemde, neo-liberal politikalar eşliğinde yaşanan küreselleşme süreci, ulus-ötesi süreçlere eklenme çabasını beraberinde getirmiş ve Türkiye kentlerinde dünya genelinde kentleşmede yaşanan gelişmelere paralel gelişmeler olmuştur. Bu dönemin mekânsal yapısına damgasını vuran gelişmeler küresel yarışmacılık mantığı etrafında gerçekleşmiş ve bu bağlamda öne çıkarılan kent İstanbul olurken küresel süreçlere eklenme açısından stratejik önemi olmayan kentler kendi kaderlerine terkedilmiştir.

Katmanlaşma ve dönemler arası süreklilik konusuna geri dönecek olursak, 1980 sonrası dönemin, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de kapitalist toplumsal ilişkiler içinde kentin sahip olduğu rolün önemli bir değişimine sahne olması, yani

kentin kendisinin metalaşmasının, emek ve metaların üretim ve yeniden üretim işlevinin daha önce olmadığı kadar önüne geçmesi bağlamında, önceki dönemden önemli bir kopuş teşkil ettiği belirtilmelidir. Özellikle, mevcut iktidar politikalarının damgasını vurduğu 2000’li yıllar, bu kopuşun daha da belirginleştiği yıllardır. Bu dönemde yaratılan kentleşme katmanının oluşumuna dair; “daha önceki katmanlarda yaratılan değerin yoğun biçimde talanı, işlevsel olanların ele geçirilmesi, uyumsuz olanların tahribi ya da yeni yatırımlara olanak verecek biçimde yerinden edilmesi yoluyla yaratılmaktadır” (2012:442) şeklinde belirten Şengül’e göre bu dönemin önemli bir özelliği de, sermayenin sadece önceki katmanlarda yaratılanlara karşı değil, kendi yarattığı katmana karşı da saldırgan tavrıdır.

Yeni kentsel politikalar ve bunların Türkiye’deki sosyo-mekansal yapıya etkileri bağlamında 1980 sonrası dönem, bu çalışmada odaklanılacak dönem olacaktır. Çünkü bu dönem; tarih boyunca kapitalizmin gelişmesiyle kentlerin gelişmesinin beraber gerçekleşmesine rağmen, küreselleşme ile gündeme gelen yeni süreçte bizzat kentlerin ve kentsel rantın bir sermaye birikim aracı olarak kullanılır hale geldiği dönem olması bakımından ayrışır. Türkiye açısından bu dönem önceki dönemin kentleşme süreçlerinden önemli farklılıklara sahiptir. 1980 sonrası Türkiye kentleşmesiyle ilgili temel saptamaların; bölgesel eşitsizliklerin artması ve bazı kentlerin gelişirken bazılarının gerilemesi konusunda birleştiği söylenebilir. Bu dönemde, kırdan kente göçün yanında kentten kente göç olgusunun gündeme taşınması bunu kanıtlar niteliktedir. Öyle ki, 1980 sonrası toplam göçler içinde kentten kente göçün payı kırdan kente göçün üzerine çıkmıştır (Ataay, 2001). Bu dönemle ilgili yapılan bağlantılı saptamalar da; büyük kentlerin çekim merkezi

konumunda bulunduğu, önemli metropollerin art bölgesi konumunda olan kentlerin ve “yeni sanayi odakları” şeklinde anılan kentlerin geliştiğidir.

Türkiye’de 1980 sonrası kentleşme sürecinde yaşanan bu gelişmelerin analizi, iktisadi yapılanma ve mekânsal dönüşüm arasındaki ilişkiye yönelik bu tezdeki temel yaklaşım olan ölçek yaklaşımı çerçevesinde yapılacaktır. Bu bağlamda, Türkiye kentleşme tarihi dönemleme çabası da, iktisadi yeniden yapılanma süreçlerinin mekânsal boyutunun öne çıkarılması üzerinden ortaya konulacaktır. Dolayısıyla başlangıç noktası olarak, sermaye birikim süreçlerinin özelliklerinin incelenmesi gerekmektedir. Diğer bir deyişle, sermayenin yeniden yapılanması süreci; Türkiye’nin dünya ekonomisiyle eklemlenme biçimi ve sektörel gelişmeler dahilinde ekonomik gelişme aşamalarının tarihsel olarak incelenmesi, sosyo-mekansal yapıdaki dönüşümlerin analizi için hareket noktası olacaktır.

Şengül, kapitalist kentin iki özelliğinden söz etmektedir: Birincisi, kentin emeğin yeniden üretimindeki rolüdür. İkincisi ise, kentin sermaye birikim sürecinde oynadığı roldür. Bu bağlamda, sadece yapılı çevre veya insan yoğunlaşması olarak algılanamayacak olan ve kapitalist gelişmenin içinde anlam kazanan kentin dönüşüm süreci de bu iki işlev etrafında gerçekleşmektedir. “Kapitalist kentin değişim ve dönüşümü; sermaye birikim süreçlerinde kentin üstlendiği rol ve bu çerçevede ortaya çıkan çelişki ve mücadelelerle, emeğin yeniden üretimi sürecinde ortaya çıkan çelişki ve mücadelelerin bir sonucudur”(Şengül, 2008:282).

Bu çerçevede, yapılan dönemlemede sermaye birikim sürecinde yaşanan değişimlerin kentle ilişkisi, kentin emeğin yeniden üretimi işlevi dikkate alınarak ortaya konacaktır. Bu açıdan, 1980 sonrasının, farklı bir sermaye birikim rejimine

geçişle birlikte, değişen sosyo-mekansal yapı, kentin sözü edilen iki işlevi arasındaki çelişkilerin belirginleşmesini yansıtması dolayısıyla, kentleşme sürecinde ayrı ele alınması kaçınılmazdır. 1980 sonrası dönemde, yeni bir kapitalist birikim rejimine paralel olarak yeni bir kentleşme anlayışının eşlik ettiği kentsel politikalar, kentte sosyal sınıfların yaşam ve çalışma alanlarının yeniden yapılanmasına yol açmıştır. 1970'lerin ortalarından itibaren neo-liberal politikalar eşliğinde dünya ekonomisi yeniden yapılırken kentsel alanlarda hızlı dönüşümlerin yaşanmasına neden olmakla birlikte, altını çizmek gerekir ki; kentin bu dönüşümü sadece bir sonuç değil, aynı zamanda neo-liberal küreselleşme projesinin kurucu öğelerinden biridir. Kentin yaşadığı bu dönüşüm, emeğin yeniden üretiminin önceliğini yitirirken sermayenin desteklenmesine yönelik politikaların öncelik kazanmasının bir ifadesidir. Dolayısıyla, bu bağlamda ele alınması gereken yeni kentsel politikaların yol açtığı kent mekanında sosyal sınıfların çalışma ve yaşam alanlarının yeniden yapılanması; işsizlik, sosyo-mekansal ayrışma, kentsel gerilim vb. eşliğinde gerçekleşmektedir. Yani, Türkiye'nin kentleşme deneyiminde, toplumsal yapı ile mekânsal farklılaşma arasındaki ilişki, sosyo-mekansal diyalektik, kapitalist gelişme sürecinde emeğin bölünme biçimleriyle bağlantılıdır ve kapitalist gelişme sürecinde toplumsal/sınıfsal bölünmenin mekânsal yönlerinin, yani emeğin mekansallığının ortaya çıkarılmasıyla kurulacaktır. Bu ilişki, genel olarak Türkiye ve özelde de Ankara örneği üzerinden kurulmaya çalışılacaktır.

Sonuç olarak bu çalışmada, asıl olarak 1980 sonrası dönemde yaşanan dönüşümlere odaklanılacak olmakla birlikte, 2000'li yılların yeni kentsel politikaların baskınlığının daha da arttığı yıllar olması bakımından 2000 sonrası, ayrı bir başlıkta incelenecektir. Bunun yanında, 1980 sonrasına ilişkin sağlıklı bir

değerlendirme yapmak için önceki döneme ilişkin tarihsel bir çerçeve çizmek de gerekli olduğundan bir sonraki bölüm, 1980 öncesini ele alacaktır.

2.1. 1980 ÖNCESİ: KENTSEL MEKANSAL ÖRGÜTLENMEDE EMEĞİN GÖRÜNÜRLÜĞÜ

Türkiye kentleşme tarihinde Osmanlı dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 1950'li yıllara kadar olan dönem önemli olmakla birlikte, konumuz açısından ülkenin kırdan kente göç olgusuyla tanıştığı dolayısıyla emeğin yoğunlaşması etrafında ifade edilen bir kentleşme süreci olan 1950'li yıllardan itibaren yaşadığı kentleşme deneyimini ele almak yeterli olacaktır. Bununla birlikte, Ankara özelinde yapılacak dönemlemede Cumhuriyet dönemi, Ankara'nın yaratılma sürecini içerdiğinden ayrıca ele almayı gerektirecektir.

Pek çok çalışmada Türkiye kentleşmesinin 1950'lerden itibaren ele alınarak okunması; sermaye birikim süreçleri için önemli bir dönüm noktası olmasıyla bağlantılı olarak sermaye ve emeğin, dolayısıyla da nüfusun mekanda yeniden dağılımına yol açan ithal ikameci sanayileşmenin hızlanmasıyla bağlantılıdır. 1954 yılı, savaş sonrası genişleme ve liberal dış ticaret politikalarının son bulduğu ve ithalat sınırlamalarına gidilen bu dönemin başlangıcıdır ve Temmuz 1954 tarihinde uygulamaya konan kontroller ve korumacılık temelli dış ticaret rejimi, sonraki yılların dış ticaret politikasını oluşturan ana unsurları ortaya koymuştur. Kendi içinde bir takım farklılıklara sahip olması nedeniyle alt dönemlere ayrılabilen 1954-1980 arası dönemin iktisadi politikalarına genel olarak ithal ikameci mantığının yön verdiği söylenebilir. Temeli, iç piyasa etrafında toparlanan ulusal ekonomiye dayanan ithal ikameci ekonomik yapının 1960'ların başından itibaren ise, yasal ve idari çerçevesinin kurularak daha planlı hale getirildiği belirtilir (Boratav, 2014:118).

İthal ikameci sanayileşmenin temel unsurlarından biri korumacılık olmakla birlikte bu, ithal edilecek malların temel karar mekanizması olan devletin seçmeci bir korumacılığını ifade etmektedir. Dolayısıyla, ekonominin temel dağıtım mekanizmalarının en baştan politize olduğu söylenebilir. Bu yönüyle ithal ikamesi, az gelişmiş ülkelerin ulusal burjuvazi yaratma çabası olarak da görülebilir (Işık ve Pınarcıoğlu, 2011:100). Türkiye açısından da, ithal ikameci politikalarla bağlantılı yeni oluşan burjuvazinin iç pazarın karlılık sorunuyla karşılaşmaması yani iç pazara yönelik üretimin karlı olabilmesi için, devletin ücretleri ve üretilen ürünlere olan talebi arttırıcı önlemler alması ve bu yönde politikalar izlemesi gereklidir. Refah devleti düzenlemeleri, işçilere verilen sendikal haklar, sosyal haklar vb. bu bağlamda anlamlandırılmalıdır.

Bu ekonomik yapının kentleşme açısından önemi, kentlerde yarattığı sosyo-mekansal yeniden yapılanma üzerinden incelenmekle beraber, kent mekanının barındırdığı toplumsallıkla bağlantılı olarak salt ekonomik yapının bir yansıması olmadığı ve onun değişiminde oynadığı belirleyici rol hatırlanacak olursa, kentin bu dönem ekonomik yapılanma sürecindeki rolü de ortaya konmalıdır. Yani bu, çift taraflı bir analizi gerekli kılmaktadır. Öte yandan, Türkiye kentleşmesini 1950’lerden itibaren ele alan pek çok çalışma, kentsel alanlarda yaşayan insan sayısının hızlı artışına referansla okunabilecek olan bir kentleşme süreci anlatır. Bu, daha çok büyük kentlerin yaşadığı kentleşme deneyimini merkeze alan bir anlatıdır ve ülke genelinde yaşanan kentleşme sürecine dair daha kapsayıcı bir analiz, daha geniş bir Anadolu coğrafyasında yaşanan deneyimi de içermelidir. Öyle ki; kent araştırmacılarının Anadolu kentlerini araştırmalarına dahil etmesi, 1980’lerden itibaren bu coğrafyada yaşanan ve bazı kentlerin “Anadolu Kaplanları” şeklinde

anılmasına sebep olan endüstrileşme deneyimini anlama çabasıyla gerçekleşmiştir (Ataç, 2014). Bununla birlikte, genel anlatının ötesinde, daha kapsamlı bir kentleşme süreci analizi yapmak bu çalışmanın kapsamında olmamakla birlikte, bu yönde bir çabaya zemin hazırlayabilecek ve bir sonraki dönem olarak ele alınacak 1980 sonrası kentleşme deneyimini anlamlandırmada yardımcı olacak birkaç nokta üzerinde durulabilir.

Genel anlatıya geri dönecek olursak, bu dönem kentleşmesinin temel konuları; gecekondulaşma, kırdan kente göç, kentlerdeki ikili yapı vb.dir. Tarımda makineleşme sonucu kırdan kente hızla göç eden emek gücü, hayatta kalma stratejisinin barınma kısmını oluşturan gecekonducularla anılır, bir tarafta da çeşitli kayıt dışı ekonomik faaliyetlerle uğraşarak geçimini sağlamaktadır. Bu kesimin hemen karşısında ise, apartmanlarla özdeşleştirilen orta sınıflar yer almaktadır. Bu şekilde, bir tarafta modern yerleşimler diğer tarafta da yeni gelenlerin illegal yaşam alanlarını oluşturan gecekonduculardan oluşan kent, ikili bir yapı sergilemektedir.

Evet, bu yıllar hızlı ve düzensiz kentleşme ve gecekondulaşma yıllarıdır, kentleşme hızının kentlerde sanayinin yarattığı istihdam olanaklarından yüksek olması nedeniyle marjinal ve enformel sektörler de giderek büyümüştür. “Kentli nüfus içinde, ücretli-maaşlı grupların payı gerilemiş; düzensiz, marjinal faaliyetlerde kendilerine bir hayat alanı bulan grupların payı ise artmıştır” (Boratav, 2014:108). Boratav bu gruplardan daha ayrıntılı bir şekilde şöyle söz eder: “kentlerde hacmi, önemi ve ekonomik rolü artan bu grup, “marjinal” diye nitelendirilen faaliyetlerde, küçük üreticilik ve küçük hizmetlerde varlığını sürdürebilmekte; sosyolojik olarak da, küçük burjuvazi ve lümpen-proletaryadan ve bu iki kategorinin hem karması hem de onlardan ayrılıkları olan gruplardan oluşmaktaydı” (Boratav, 2014:115). Bu

grupların kente tutunabilmesinin kaynağı, kurdukları ilişki ağları sayesinde olmuştur ve gecekondular da bu durumun somut bir çıktısıdır. Alt sınıfların kentleşme deneyimi, kendi kendini finanse eden gecekondular ve bununla paralel, üretim alanında dahil oldukları enformel sektör üzerinden yaşanırken, orta sınıflarınki ise, apartmanlaşmanın dayandığı, farklı toplumsal grupların çıkarlarının bir noktada uzlaşmasını sağlayan yapsatçılık mekanizması üzerinden bölüşümden pay almaları eşliğinde gerçekleşmiştir. Kısacası, bu dönem kentleşmesini, özellikle büyük kentleri odak olarak aldığımızda, çeşitli toplumsal grupların çıkarlarının nispeten uzlaşmasına dayanan kapsayıcı bir kentleşme şeklinde değerlendirebiliriz (bkz. Işık ve Pınarcıoğlu, 2011) Farklı toplumsal grupların çeşitli mekanizmaları eşliğinde, devletin müdahalesinin sınırlı olduğu kentleşme alanında kendiliğinden gelen bir denge ve uzlaşım hakim olmuştur. Fakat bu, devletin gözetimi altında yaşanan bir uzlaşım ve geniş tabana sahip bir yeniden dağıtım söz konusudur.

Daha büyük bir çerçeveden bakıldığında, sonraki dönemle karşılaştırıldığında “yumuşak” sayılabilecek kentleşme süreci, bu dönemde sermayenin coğrafi konuşlanmasıyla birebir bağlantılıdır ve bu da bir sonraki dönemde olacağı kadar büyük olmasa da, eşitsizlikler barındıran bir yapı eşliğinde olur. Şöyle ki, Ataay bu dönemin üç önemli ekonomik aktörü olduğundan bahseder. Bunlardan ilki, yabancı sermaye ile ortaklık yapan, özellikle dönemin sonlarına doğru iyice gelişen büyük burjuvazi taşıyıcılığındaki büyük sermayedir. Bu sermaye, özellikle İstanbul başta olmak üzere, İzmir, Kocaeli gibi büyük Batı kentlerinde üslenmiştir. Bu kentler arasında Anadolu’dan Ankara, Adana gibi büyük kentler de sayılabilmektedir. Öte yandan diğer bir aktör olan, Anadolu’nun çeşitli kentlerinde üslenmiş olan yerel sermaye, büyük sermaye ve kamu tarafından üretilen ürünlerin bayiliğinin yapılması

üzerinden varlığını sürdürmektedir, yerel pazara dönük olan, özellikle inşaat ve ulaştırma alanında gelişimini sürdüren bir kesimi de mevcuttur. Fakat yine de ithal ikameci sanayileşme İstanbul merkezli kurulmuştur. Dönem boyunca Ankara, Adana, İzmir, Eskişehir, Kayseri gibi kentlerde ilk birikimini sağlayan sermayenin İstanbul'a taşındığı görülür (Ataay, 2001:59-63)) Büyük burjuvazinin genellikle büyük kentlere yatırım yaptığı görülmektedir, dolayısıyla işgücünün de bu kentlerde yoğunlaşması kaçınılmazdır. Bu eşitsiz gelişmeye rağmen dönemin bir sonraki döneme kıyasla nispeten dengeli olduğu yorumunu yapabilecek olmamıza izin veren ise, dönemin en önemli ekonomik aktörü olan devlettir. Bu dönemde toplumdaki yeniden dağıtım mekanizmalarını denetimi altında tutan devletin gözetiminde, hızlı kentsel büyümenin yarattığı rantlar geniş toplum kesimlerine dağıtılabilmıştır (bkz. Işık ve Pınarcıoğlu, 2011). Ayrıca, bu dönemde devlet yatırımları sayesinde Anadolu'nun pek çok kenti kamu yatırımlarına sahip olmuş ve bununla bağlantılı olarak gelişim gösterebilmiştir (bkz. Ataay, 2001). Fakat belirtildiği üzere, bu görece bir dengeliliktir ve bir sonraki dönemde görülecek olan eşitsiz gelişme aslında bu dönemin eşitsizlikleri üzerinden yükselecektir.

Kısacası, bu dönem ithal ikameci sanayileşmeye dayalı ekonomik yapılanma, sermayenin konuşlanmasına bağlı olarak büyük Batı kentleri ve Anadolu kentlerinde eşitsiz yaşanan bir kentleşme deneyimi ortaya çıkartmıştır. Yine sermayenin yer seçim kararlarıyla bağlantılı olarak büyük kentlerin ön plana çıkması ve işgücünün de bu kentlerde yoğunlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Devletin hakemlik rolü ve kentsel mekana sınırlı müdahalesinin yanında, yaptığı yatırımlar, bu dönem kentleşme deneyiminin nispeten dengeli, uzlaşmacı bir ortamda yaşanmasını sağlamıştır. Bu konuda büyük burjuvazinin kentsel yapılı çevreden çok, sanayiye odaklanmasının da

etkisi vardır. İthal ikameci sanayileşme sürecinde özellikle büyük kentlerde sanayi yatırımlarına yönelen büyük burjuvazi, bir anlamda kent mekanını yeni gelen alt sınıflar ve küçük burjuvaziye bırakarak bu gruplar arasında kendiliğinden gelişen mekanizmalar sayesinde uzlaşma ortamının oluşumunun önünü açmıştır (bkz. Işık ve Pınarcıoğlu, 2011). Bir sonraki dönem olan 1980 sonrasında ise bu durum değişecek, büyük sermaye kent mekanına yönelecektir.

Diğer bir bakış açısıyla, kentin Türkiye’de kapitalist gelişme süreci içindeki aktif rolünü ortaya koymak adına; bu dönem kentleşme sürecinin önemli ve baskın bir unsuru olan gecekondulaşmayı daha geniş bir bağlamda, kent mekanının metalaşmasına zemin hazırlayan, ve kapitalist toprak rejiminin sağlamlaşmasını sağlayıp bir sonraki döneme devreden bir gelişme olarak görebiliriz. Türkiye’de, dünya genelinde pek çok örnektekinden farklı olarak gecekonduların Osmanlı’dan kalan devlet arazisi üzerine kurulması, kapitalist toprak rejiminin kurulmasını sağlayıcıdır. Devletin af yasalarıyla gecekonduları destekleyici rolü bu açıdan da değerlendirilmelidir. Nitekim, devlet desteğinin, 1 Mayıs Mahallesi örneğinde olduğu gibi, gecekondu hareketinin arkasında sosyalist bir inisiyatif olması halinde kesildiği ve tersi politikalar izlendiği görülür (bkz. Aslan, 2010)

Bir sonraki dönem, 1980 sonrası kentleşme sürecinde gecekondulaşmanın baskınlığından söz edemeyiz. Bu aslında, göç ile gecekondulaşma arasında kurulan pozitif bağlantının geçersizliğinin kanıtlayıcısıdır, çünkü bu dönemde göç, bir önceki dönemin iki katı olsa da gecekondulaşmada düşüş yaşanır (Balaban, 2011:6). Yeni dönemin ihracat temelli neo-liberal büyüme politikalarına paralel olarak inşaat sektöründe yaşanan patlama, gecekonduların çok katlı apartmanlara dönüştürülmesi süreciyle kendini gösterir. Önceki dönem göçenlerin gecekondu aracılığıyla

gerçekleştirdikleri dönüşüm, yeni göçen işçileri kiraya bağlamaları sürecini hızlandırarak kent mekanının metalaşmasına da yeni bir boyut kazandırır (bkz. Işık ve Pınarcıoğlu, 2011; Balaban, 2011). Diğer bir deyişle, neo-liberal dönemde gerçek gecekondulaşmanın sonunu getiren süreç, önceki dönemde gecekondularla çevrelenen kent toprağında yaratılan değer taşıyıcısı olan çok katlı apartmanlardan oluşan yeni gecekondular mahalleleri yaratmış ve kent toprağının metalaşmasının tamamlayıcısı olmuştur. Önceki dönemde yaşanan metalaşmanın ilk dalgasının yeni dönemde iyice şiddetlenmesinde neo-liberal pozisyona sahip devletin rolünün de altı çizilmelidir ve bu sürecin, içinde barındırdığı politik dinamikleriyle birlikte sınıf çatışmalarından bağımsız olmadığı belirtilmelidir. Gerçek gecekondulaşmanın bittiği dönemde kent mekanı, muhafazakar iktidar ile işbirliği halindeki yeni küçük burjuva ev sahipleriyle yeni göçen işçi sınıfı arasındaki çatışmalı durumun temsilidir (Balaban, 2011:15). Nitekim, bir sonraki bölümde daha ayrıntılı görüleceği üzere, bu dönem kentleşme süreci, önceki döneme göre dışlayıcı ve daha çatışmalı bir süreç olacaktır.

Gecekondular özelinde kent mekanına böylesi bir bakış, ülke kapitalist gelişme süreci içinde kentin oynadığı aktif rolün görülmesi açısından önemlidir. Yani, kentleşme sürecinde yaşananlar basitçe kapitalist gelişme süreçlerinin birer yansıması olmaktan ötedir. Türkiye özelinde kapitalizmin gelişimi, kenti ve kentte var olan sosyo-mekansal dinamikleri kullanarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla ilk döneme damgasını vuran gecekondulaşma ve bir sonraki döneme damgasını vuracak olan gecekonduların dönüşümü (gecekonduların sonunu getiren süreç) ve kentsel dönüşüm projeleri ayrı ayrı ele alınsa da, kent mekanında yaratılan değer taşıyıcılığını yapmaları bağlamında bütün olarak görülmelidirler ve bunu sağlayan

geniş bir bakış açısı, kentin kapitalist gelişme dinamikleri içindeki aktif rolünü de görebilmemizi sağlamaktadır.

2.2. 1980 SONRASI: İşGÜCÜNÜN PARÇALANMASINDA BELİRGİNLEşEN KENTLEşME DİNAMİKLERİ

İthal ikameci sanayileşme modelinin 1970'lerin ikinci yarısından itibaren sonuna gelinmeye başlamıştır. Dünya ekonomisinin 1974 yılından sonra petrol fiyatlarının yükselmesine paralel olarak girdiği bunalımın etkilerini, uyguladığı kısa dönemli politikalarla Türkiye yaklaşık üç yıl kadar erteleyebilmiş ve ekonomik krizin belirtileri 1977 yılından itibaren görünür hale gelmiştir. Bunu takip eden iki yıl, dış kaynakların tıkanması nedeniyle ithalatta durgunluk gözlenen; milli hasıladaki büyümenin giderek durduğu; ihracatta ise belli bir artış eğiliminin başladığı yıllardır (Boratav, 2014:142). Bununla birlikte, aynı dönem; emekçi kesimler ve egemen sınıflar arasındaki çekişmenin arttığı, siyasi ve sosyal dengeleri bozacak duruma geldiği yıllardır. Bu yıllarda yaşanan ekonomik bunalıma çözüm olarak sunulan ve emek aleyhine olan IMF politikalarının kısa süre de olsa ertelenmesinde 1970'lerde iyice güçlenen emek hareketinin etkili olduğu söylenmelidir ve 1980 yılında 24 Ocak kararlarıyla bu politikalar uygulamaya konduktan sonra 12 Eylül askeri darbesiyle toplumsal olarak da pekiştirilmesinin altında egemen sınıfların yeni iktisadi politikaların uygulanması önünde engel teşkil edebilecek herhangi bir emek hareketini bastırma isteği de yatmaktadır. Nitekim, sonraki yıllarda izlenen emeğe yönelik iktisadi politikalar bu isteği kanıtlar niteliktedir.

Türkiye, 1970'lerden itibaren dünya ekonomisinde yaşanan değişime uyumu, 1980 yılından itibaren attığı adımlarla sağlamaya çalışmıştır. Türkiye'deki bu değişim kısaca ithal ikameci sanayileşmeden, ihracata yönelik sanayileşmeye geçiş olarak nitelendirilmektedir. Fakat, kontrollerinin büyük ölçüde kaldırılarak ithalatta liberalizasyonun sağlandığı 1980'li yıllardan itibaren gözlenen ihracattaki artış, ithalata olan bağımlılığı düşürmeden gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, hızlı ihracat artışına rağmen dış açıklar kapatılamaz ve ekonominin gelişimi de, dış kaynaklara bağlı kalır. Bu durum, iktisat politikaları üzerinde giderek ağırlığını artıran bir uluslararası sermaye egemenliği demektir (Boratav, 2014:161).

Yeldan'a göre de, dünya pazarlarına açılma yolunda 1980-1983 yılları arasında başlayan dönüşümde imalat sanayiindeki ihracat artışları, büyük ölçüde teşviklerin ve ücret maliyetinin bastırılmasıyla gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, ulusal ekonominin büyüme önceliklerinin özel sektör önderliğinde ihracata yönlendirildiği bir yapıda ihracattaki kazanımların bu alana yönelik sektörel yatırımlarla desteklenememesi bu stratejinin uzun erimli olmasını engellemiştir (Yeldan, 2013:48) Özel yatırımların giderek yöneldiği alan, konut sektörü olmuştur. Kamu yatırımları ise, daha çok ulaşım ve enerji sektörlerine yönelmiştir. Nitekim, 1988 yılına gelindiğinde, tıkanma içine giren, iktisadi ve sosyal sınırlarına ulaşan bu yapı karşısında emek hareketliliğinin arttığı ve emek örgütlerinin emek piyasası içinde güçlerini hissettirdiği görülmektedir. Bu gelişmeler, ücret daraltılmasına dayalı klasik birikim sürecini sona erdirerek yeni tür kaynak aktarım mekanizmalarını zorunlu kılmıştır (Yeldan, 2013:49). Bu da, yatırım ve birikim önceliklerinin üretim-dışı, spekülatif sermaye birikimine kayması anlamına

gelmektedir. Nitekim finansal serbestleşme, 1989 yılından itibaren tamamlanmış ve Türkiye ekonomisi 1990'lı yıllara tamamen dışa açık bir konumda girmiştir.

Fakat bu şekilde, yeni spekülâtif nitelikli yapay büyüme süreci 1993 yılı sonlarından itibaren güven eksikliğinden kaynaklanan bir krize düşmüştür. 1994 sonrasında, yaşanan krize uyum süreci tekrar ücretlerin bastırılmasına dayanmaktadır. “1994 sonrasında, işgücü piyasalarında emeğin maliyetinin düşürülmesi ve formel istihdamın azaltılmasına dayalı klasik birikim süreçlerinin tekrar devreye girdiği ve bu yolla finansal darboğazın aşılmaya çalışıldığı görülmektedir” (Yeldan, 2013:51). Boratav da bu dönem emeği hedef alan birikim politikalarının sonuçlarını şu şekilde anlatmaktadır: “1989’dan itibaren artan ücretlere karşı, işten çıkarmalar ve kayıt dışı istihdam yaygınlaştı. Sendikal harekette gözlenen canlanma iki yıl içinde işsizlik tehdidinin katkısıyla durakladı. 1994 bunalımı ve yaygın özelleştirme uygulamaları sendikalaşmaya ek darbe vurdu” (Boratav, 2014:175).

Kısacası, 1970’lerden itibaren dünya ekonomisinin içine düştüğü kriz koşullarına karşı yaşanan neo-liberal dönüşüm sürecinde uluslararası finans sermayesinin temel talebi olan sermaye hareketlerinde tam serbestleşme, dalgalar halinde çeşitli coğrafyalardaki ülkeleri etkisi altına almıştır. Türkiye ayağını ise, ülkede ekonomik liberalizasyon yönünde temel dönüşümün yaşandığı 1980 sonrası dönemde, 1989-1990 yıllarından itibaren tamamlamıştır. Bu yıllardan itibaren yaşanan finansal derinleşme, kısa dönemli finansal yatırımlarının, uzun dönemli sabit sermaye yatırımlarının karşısında önem kazanmasına yol açarken bir yandan da üretim kesiminde spekülâtif birikim anlayışının yükselmesine neden olmuştur. Öyle ki, 1990’lardan itibaren sanayi işletmeleri için faaliyet dışı gelirler, karların önemli

bir unsuru haline gelmiştir (Yeldan, 2013). Diğer yandan da, baskınlığını arttıran finansal kesimin spekülâtif dalgalanmaları, reel üretici sektörlerde belirsizliğe yol açmıştır. Böylesi bir ekonomik yapıda en ağır fatura, emek kesimine kesilmektedir. Bir sonraki bölümde daha ayrıntılı incelenecek olmakla birlikte, 21. yy.'a girerken dünya ekonomisinin yaşadığı finansal krizler, öncesinde tamamladığı dışa açık ekonomik yapısı çerçevesinde serbestleşmesini sağladığı finans sektörüyle paralel olarak Türkiye üzerinde doğrudan etkili olmuş ve krize karşı izlenen, Dünya Bankası ve IMF çıkışlı politikalar, bölüşüm alanında emeğin konumunun daha da gerilemesine yol açmıştır.

1980 sonrası yaşanan bu ekonomik dönüşümün mekânsal boyutunu ve özel olarak da kentlerin bu dönüşümdeki konumunu tartışmadan önce, 1980 sonrası ekonomik yapılanmada devletin konumundan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Devlet, ithal ikameci dönemde olduğu gibi 1980 sonrasında da birikim ve bölüşüm süreçlerinde ağırlığını sürdürmüştür. Önceki dönemde bunu doğrudan yatırımları ve planlamaları eşliğinde yaparken 1980 sonrası dönemde, teşvikler ve ücretlerin bastırılması yolu ile birikim sistemindeki rolünü sürdürmüştür. Finansal serbestleşmenin tamamlandığı 1990'lı yıllardan itibaren ise, birikim ve bölüşüm alanını dolaylı yoldan, finansal araçlarla da etkilemeye başlamıştır (Yeldan, 2013:55). Fakat, devletin bu dönemde de ekonomik ağırlığının olduğunu söylemekle birlikte; bu dönemdeki rolünün, devlet eliyle gelirin yeniden dağılımını sağlayan mekanizmaların sona ermesine bağlı olarak daha pasif olduğunu ve piyasa mekanizmalarının işlerliği yönünde bir tavır alarak özellikle emek kesiminin dışlanmasını getiren bir bölüşüm sistemine neden olduğunu ve bunun sonucunda toplumsal kutuplaşmanın arttığını belirtmeliyiz.

Bu noktada, devletin yeniden ölçeklenme stratejisi bağlamında Türkiye’de 1980 sonrası iktisadi yapılanmanın mekânsal boyutunu tartışmak için Ulusal Kalkınma Planlarındaki yeniden ölçeklenme eğilimlerine bakacak olursak:

Bu dönemde, ihracat odaklı sanayileşme yönünde bir ulusal birikim stratejisine geçişi yansıtan ve 1979-1983 yıllarını kapsayan 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda; yerel sermayeye ve yerel sanayileşme süreçlerine vurgu yapılmaktadır. Ayrıca, değişen birikim stratejisinin yeni mekânsal organizasyonuna dair bölgesel gelişme politikaları da ilk kez gündeme gelmiştir. “Geri kalmış bölgelerdeki yerel sermayenin bu bölgelerdeki kaynakları ve yatırım olanaklarını değerlendirerek bu bölgelerin kalkınmasında aktif rol oynayıcı bir yapıya kavuşturulması için gerekli önlemler alınacaktır” (DPT, 1979:293) şeklindeki ifadeden de anlaşılacağı üzere, bölgesel eşitsizliklerin azaltılması, yerel kaynaklara ve yerel sermayenin desteklenmesine dayanmaktadır. Devletin yeniden ölçeklenmesi bağlamında yerel ölçeğin ekonomik yapılanmada artan önemi ve bu bağlamda da yeni birikim stratejisinin mekansallığına dair, belediyelerle ilgili hususlar da dikkat çekmektedir. Planda, yerel yönetimlerin merkezi yönetim karşısında güçsüzlüğüne neden olduğu ve sanayileşme-kentleşme sürecinin gerisinde kaldığı için mevcut belediye modelinin dönüşümü hedeflenmektedir. Belediyelerin kendine yeterli, üretken, kaynak yaratıcı birimler olarak dönüştürülmesi gerektiğini belirten Planda dönüşüm, daha otonom birimler öngörmektedir. Ayrıca, metropoliten alanlara özgü bir yönetim biçimi ve altyapı organizasyonu ihtiyacı olduğunun da belirtildiği Plandan, bu alanların yönetiminin kaynak yaratıcı ve kentlerin biçimlenmesinde söz sahibi olması gerektiği anlaşılmaktadır. Kısacası, 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı, ulusal birikim stratejisinin

değişimine bağlı olarak 1980 sonrası dönemde yerel birimlere yönelik yeni stratejiyi ve devletin yerel ekonomideki değişen rolünü yansıtmaktadır.

İhracat odaklı birikim stratejisinin daha da belirgin olduğu 5. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1985-1989) ise; ilk kez bölgesel gelişmenin yönlendirilmesi için “Fonksiyonel Bölgeler” oluşturulması öngörülmüş ve yerleşim birimlerinin çeşitli konularda karşılıklı ilişkilerinin yoğunluğuna göre 16 bölge belirlenmiştir. Ayrıca Planda, belediyelere yönelik olarak da; “rantabl” olmayan hizmetlerin ihale yoluyla firmalara devredilip gelir sağlanması gerektiği belirtilerek (DPT, 1984:169) belediye hizmetlerinin özelleştirilmesinin önü açılmıştır. Temel ilkesi, uluslararası ekonomik yapıya entegrasyon yönünde rekabete açık ve dış talebe ağırlık veren bir iktisadi yapının desteklenmesi olan 6. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1995); yabancı yatırımların, özelleştirmelerin ve uluslararası aktörlerin etkisinde bir ulusal kalkınma stratejisi ortaya koymakta ve Avrupa Birliği'nin politikalarıyla uyumlu hale getirilmeye çalışılan bir bölgesel kalkınma politikası öngörmektedir. Küresel ekonomik yapıya entegrasyon stratejisi açısından ulus-altı birimlerin artan önemi, 7. Beş Yıllık Kalkınma Planında (1996-2000) da belirgindir. Planda, “ülkenin en önemli merkezleri olarak finans, turizm, kültür ve sanat şehri kimlikleri ön plana çıkarılarak, ulusal ve uluslararası düzeyde çağdaş birer kent” (DTP, 1995:185) haline getirilmesi amaçlanan metropollere yönelik düzenlemelere ayrıca yer verilmiş ve metropollerin çevre illerini de kapsayan bölgesel gelişme planları hazırlanması öngörülmüştür.

Görüldüğü üzere, Türkiye’de 1980 sonrası birikim stratejisinin dönüşümü ve iktisadi yapılanma, küresel iktisadi yapıya eklemlenme yönünde yerel ölçeğin ulusal iktisadi gelişme stratejisi içinde artan önemine dayanmıştır. Bu bağlamda kalkınma

planlarında, devletin büyük ölçüde küresel iktisadi dinamiklerin artan belirleyiciliğinde ulus-altı ölçeklerde yeniden yapılanması gözlemlenebilmektedir. Bu durumu daha da güçlenmiş şekilde 2000-2004 yıllarını kapsayan 8. Kalkınma Planında görmek mümkün olmakla birlikte, buna ve bununla birlikte 9. ve 10. Kalkınma Planlarına 2000 sonrası dönemi ele alacak olan bir sonraki bölümde yer verilecektir. Bu noktada, Türkiye’de 1980 sonrası dönemde yeniden ölçeklenme süreci kapsamında ele alınması gereken kentleşme sürecini değerlendirebiliriz.

Türkiye iktisadi yapısındaki 1980 sonrası dönüşümlerin kentleşme sürecine damgasını vuran etkileri; öncelikli olarak kentlerin eşitsiz gelişiminin artması olduğu gibi, toplumsal eşitsizliklerin ve çelişkilerin de derinleşmesine bağlı olarak özellikle büyük kentlerde kent içi eşitsizliklerin de iyice belirginleşmesidir. Sanayide umduğunu bulamayan büyük sermayenin hizmet sektörüne yönelmesine bağlı olarak kentlerin birikim sürecindeki öneminin artması ve imalat sanayiinde yaşanan gelişmelere bağlı olarak da “yeni sanayi odakları” ve “Anadolu Kaplanları” şeklinde anılan kentlerin gelişimi, döneme damgasını vuran gelişmelerdir.

1980 yılında uygulamaya başlanan ihracata yönelik sanayileşme modelinin imalat sanayiinin gelişimini sağlayamadığı ve devletin bu alandan çekilmesi sonrası özel sektörün bu alanı dolduramadığı ve daha çok finans, ticaret, turizm ve inşaat alanına yöneldiği, ihracattaki artışın ise, düşük ücret ve tarım fiyatlarıyla sağlandığı belirtilmektedir. Sektörel açıdan, finans ve ticaretin, sanayi ve tarım aleyhine bir ağırlık kazandığı görülmektedir. Bu durum, büyük sermayenin ihracata dönük birikim rejiminde sınırlı oranda başarılı olması sebebiyle hizmet sektörüne yönelmesi ve spekülatif alanlara kayması sonucu gerçekleşmiştir. Bu da, kentlerin hızla büyük

sermayenin odağına girmesi ve birikim alanında önemlerinin artması anlamına gelmektedir.

Daha önceki bölümlerde, küreselleşmenin mekânsal kurgusu içinde kentlerin; mal, hizmet, bilgi ve sermaye akışında ön plana çıkan birimler haline geldiklerinden ve sermaye çekmek için birtakım avantajlar sunarak diğerlerinden farklılık yaratmak zorunda olduklarından söz etmiştik. Kent girişimciliği anlayışının bir ürünü olan yeni kentsel politikalar aracılığıyla yürüyen bu süreçte, kentler sermayeyi cezbetme amacıyla yoğun bir rekabete girmekte ve bu da, kentlerin pazarlama amacıyla tekrar tekrar metalaşmasına neden olmaktadır. Kaygalak'ın da vurguladığı gibi bu; kentin ve imgesinin bir ihraç malına dönüştüğü bir süreçtir (Kaygalak, 2009:59). Bu bir anlamda, Türkiye'nin ihracat temelli ekonomik yapılanma döneminde İstanbul başta olmak üzere özellikle büyük kentlerinin sermayenin önüne serilmesini açıklayıcı olabilir. Hemen belirtmek gerekir ki bu süreç, sadece ülkenin büyük kentlerini etkilememektedir, pek çok Anadolu kenti de zamanla benzer bir şekilde pazarlanmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, yarışma içinde avantaj sağlayacak farklılıkların vurgulanması gereği temelinde “marka kent” olma yolunda yerelliklerin öne çıkarılması gerekmektedir. Bu tabi ki, yerel kültür, kimlik; toplumsal, kültürel, doğal değerlerin pazarlanması ve metalaşarak global ekonominin beğenisine sunulması anlamına gelmektedir. Türkiye açısından da bu sürecin, bir taraftan tüm kentleri bir şekilde etkisi altına aldığını söylemek mümkünken, diğer taraftan da özellikle “dünya kenti” olarak sunulan İstanbul önderliğinde yürüyen bir süreç olduğunun altı çizilmelidir.

Devletin düzenleyici müdahalesine pek de yer olmayan bu çetin yarışma koşullarına bir de sosyal devlet uygulamalarının tasfiyesi eklenince, kentler arası

olduğu kadar kent içi eşitsizliklerin de artmasıyla kentler; ekonomik ve kültürel olarak birbirinden uzak toplumsal kesimlerin bir arada yaşadığı gerilimli mekanlar haline gelmiştir. Türkiye’ye özgü koşullarda farklı toplumsal sınıfların kent mekanı üzerinden yaşadıkları dönüşüme daha yakından bakmak, 1980 sonrası ekonomik yapının dönüşümünde kentin daha da aktifleşen rolünü görmek açısından yararlı olacaktır. Öncelikle, bu dönemin öncekinden farklı olarak ithal ikameci modelin geniş tabanlı sınıfsal bölüşüm ilişkilerinin sona ermesiyle, özellikle emek kesiminin dışlanmasına dayanan dar tabanlı bir toplumsal dengeye sahip olduğu akılda tutulmalıdır. Önceki dönemde devlet gözetiminde daha geniş kesimlere aktarılan kentsel ranttan yeni dönemde pay almak için yarışan kesimler ortaya çıkmıştır. Bu, pek tabii eşit koşullara dayanan bir yarış olmadığından, farklılaşma ve bunun sonucunda kentsel ayrışma belirginleşmiştir.

1980 sonrası yapsatçılığın krizi ve tasfiyesi sonrası boş kalan yeri büyük şirketler doldurarak sıçrama şeklinde bir kentsel gelişmeye yol açacak şekilde kent dışındaki ucuz arazileri imara açarak büyük karlar elde etmişlerdir (bkz. Işık ve Pınarcıoğlu, 2011). Bu bir taraftan, 1980 sonrası yeni zenginleşen sınıfın kentten kaçma eğilimiyle kendisine yeni yaşam alanları bulma çabasına paraleldir. Bu dönemde hızla artmaya başlayan güvenli siteler, hem kentten elde edilen rantın hem de üst sınıflar ile orta sınıflar arası artan ayrışmanın kent mekanındaki sembolleri olarak görülebilir. Üst sınıflarla olan ayrışmaları kentte, yaşam alanlarının hızla ayrılması şeklinde gerçekleşen orta sınıflar ise, bir süre kooperatifler yoluyla kentsel ranttan pay almaya çalışmışlardır. Bunun yanında alt sınıflar için durum, kendi içlerinde farklılaştırıcı ve ayrıştırıcı boyutlara sahiptir (bkz. Işık ve Pınarcıoğlu, 2011). Daha önce de belirtildiği üzere, 1980 sonrası gerçek

gecekonduların sonunu getiren süreç, yani önceki dönem gecekonduların bu dönemde çok katlı apartmanlara dönüştürülmesi süreci, bu dönüşümden sağlanan değeri elde eden bir kesim ve bu kesimin kiraya bağladığı başka bir kesim yaratmıştır. Kent mekanı üzerinden okunan bu farklılaşma ve ayrışma sürecinde devletin rolünün de altının çizilmesi, 1980 sonrası birikim ve bölüşüm ilişkilerinin dönüşümünde kentin oynadığı kritik rolün görülmesi için önemlidir ve yeni kentsel politikaların kenti sürekli metalaştırıp ayrıştırmasıyla emeğin ayrışması arasındaki yakın ilişkiyi ortaya çıkaracaktır.

Bu dönemde devletin birikim politikasının ücretlerin düşürülmesi ve formel istihdamın azaltılması yönünde olduğu daha önce belirtilmişti. 1980’li yıllarda gecekonduya dönük çıkarılan yasalar, bu alanların hızla apartmanlara dönüşmesinin yolunu açmıştır. Örneğin, 1984 yılında yürürlüğe konulan imar affı kanunlarına dayanarak verilen inşaat ruhsatlarının sayısı 1984 yılında 40.000’den 1987 yılında 110.000’e yükselmiştir (Balaban, 2013:62-63). Balaban’ın da ifade ettiği gibi, özellikle 1980’lerin ortalarından itibaren çıkarılan af kanunlarının, gecekonduları sadece affetmekle kalmayıp alınıp satılmalarına, ilave imar hakları kazanmalarına ve arsaların kat karşılığı olarak müteahhitlere verilmelerine de olanak tanımaları bağlamında ayrı bir yeri bulunmaktadır (2013:63). Bu, devletin, emeğin üretim alanında kaybettiklerini kentte yaratılan değer ile telafi etme çabası olarak yorumlanmaktadır. “Gecekonduya dönük tapu tahsis belgeleri, imar afları ve kent planlaması perspektifinden yoksun imar izinleri hızlı kentleşmenin oluşturduğu kentsel rantların yoksul katmanlara intikal etmesinde ve bu doğrultuda çok yüksek beklentilerin oluşmasında önemli roller oynadı” (Boratav, 2014:153). Fakat, devletin bu politikası, kentte yaratılan değer yoksul kesimlere aktarılmasıyla birlikte, bu

kesimlerin süreçten eşit fayda görememesine bağlı olarak farklılaşmasına ve bölünmesine neden olmuştur. Bir tarafta bu durumdan gerçekten fayda sağlayıp zenginleşen, diğer tarafta da zenginleşmeyi bekleyen bir kesim yaratmıştır. Bu durum, emeğin üretim alanında yaşadığı bölünmeyle birlikte düşünülecek olursa, kentin emeğin parçalanmasında pekiştirici bir rol oynadığı yorumu yapılabilir. Bu yorum şu şekilde de geliştirilebilir: Boratav'ın da belirttiği gibi, devlet uyguladığı bu politika ile, “sınıf tabanlı ekonomik taleplere, yani sendikal örgütlenmeye, ücret mücadelesine, köylünün destekleme talebine karşı katı ve ödünsüz bir çizgi izlerken aynı kitleleri “kentli, gecekondu, yoksul ve tüketici” özellikleriyle tatmin etmeye çalışan bir strateji” uygular. (Boratav, 2014:153) Dolayısıyla kent, devlet eliyle emeğin üretim alanındaki konumunda meydana gelen dönüşümden kaynaklanacak bir tepkinin bölüşüm alanına kaydırılarak soğurulmasında ve kendi içinde bir rekabet ve ranttan pay alma mücadelesine dönüşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

1980 sonrası Türkiye'nin kentleşmesine damgasını vuran diğer bir gelişme olarak yaşanan sanayileşme sürecinde öne çıkan Anadolu kentlerine geri dönecek olursak; 1960 ve 1980 arası hızlı bir ekonomik gelişim gösteren Doğu Asya ülkeleri için kullanılan “Asya Kaplanları” ifadesine göndermeyle “Anadolu Kaplanları” şeklinde ifade edilen Anadolu kentlerinin yükselişi, ülkenin dünya ekonomisiyle eklemlenme biçimi ve imalat sanayiinde yaşanan gelişmelerle anlamlı kılınabilir. Türkiye, 1980 yılından itibaren dünya ekonomisi ile emek-yoğun mallar ihracatçısı bir ülke olarak eklemlenmiştir. Bu eklemlenme biçimine bağlı olarak da, tekstil, gıda gibi emek ya da hammadde yoğun sektörlerde yoğunlaşan, dış pazara dönük üretim yapan, küçük-orta ölçekli bir sanayi sermayesi gelişebilmiştir (Ataay, 2001:72). Tekelleşme oranının daha düşük olmasının da etkisiyle büyük sermayenin daha az

ilgi gösterdiği bu sektörler daha çok küçük ve orta ölçekli sermayenin ilgi alanına girmiştir. Bu sermayenin bir bölümünün İstanbul, İzmir gibi kentlerde konuşlandığı, başta ucuz emek olmak üzere çeşitli karlılık arayışları etkisiyle bu kentlerin yakın çevresine kaydığı görülmektedir. Diğer bir bölüm ise; en başta ucuz işgücü, hammaddeye yakınlık ve belli bir sermaye tabanına sahip olma sayesinde Denizli, Gaziantep, Konya, Kayseri, Kahramanmaraş, Uşak, Afyon, Edirne, Çorum gibi Anadolu kentlerinde konuşlanmış ve bu kentlerin “yeni sanayi odakları” olarak gelişmelerini sağlamıştır (Ataay, 2001:75).

Anadolu’da öne çıkan bu kentlerin kaynaklara ve bölgesel merkezlere yakınlığı kadar önemli bir özelliğinin, üretimdeki işgücü maliyetinin düşük olması olduğunun altı çizilmelidir. Küçük ve orta ölçekteki işletmelerle yerelin potansiyelini kullanarak küresel ekonomiye eklemlenme fırsatı olarak görülen bu kentler; ücretler konusunda ülke ortalamasının oldukça altında kalmaları, yüksek kayıt dışılık, geçici işçi çalıştırmanın yoğunluğu, sınıfsal örgütlülüğün zayıflığı (bkz. Karaçay-Çakmak ve Erden, 2005; Doğan, 2011) vb. özellikleri bağlamında konumuz açısından önemli bir olgu olan emeğin parçalanması ve kutuplaşmasına katkı sunmaktadır. Yeni sanayileşme döneminin başarı hikayeleri olarak anlatıda yer bulan bu kentlerin başarısının hepsi için ortak olmadığı, sadece belli başlı Anadolu kentlerinin küresel-yerel endüstriyel bağlardan tam manada faydalanabildiğinin de altı çizilmelidir ki bu başarının da arka yüzünde belirtildiği üzere ucuz emek ve güvencesizlik olduğu hatırlanacak olursa, bu başarıdan toplumun her kesiminin kazançlı çıkmadığı belirtilmelidir.

Dolayısıyla, 1980 sonrası kentleşme sürecinin bu çalışma açısından vurgulanması gereken iki boyutundan ilki; önceki dönem sanayi coğrafyasının

eşitsizliklerine yenilerinin eklenmesini beraberinde getiren gelişmeler ile, emek piyasasındaki katmanlaşmaya yeni boyutlar eklemiş, büyük kentler ile Anadolu kentleri arasındaki ücret düzeyleri arasında önemli farklılaşmalar ortaya çıkarmış olması ve bir yandan da yüksek işsizlik oranlarıyla yedek işgücü ordusunu büyüterek bu farklılaşmanın sürekliliğini garanti altına almasıdır. Diğer bir boyut ise; bu dönem kentin yeniden metalaşma dinamiklerinin işçileri diğer işçilerden yalıtın, üretim ve tüketim alanlarında giderek bireyselleştiren ilişkileri üretmiş olmasıdır. Ayrıca, kent mekanında birbirinden yalıtılmış alanların oluşması, bu ayrışmaya fiziksel olarak da katkı yapıp derinleştirmiştir. Kente dönük yeni bir anlayışın yön verdiği politikalarla şekillenen 1980 sonrası kent bu haliyle, emeği sömürüye biat ettirmek için diğerlerinden yalıtıma çalışan iktidarın kritik bir aracı olmuştur (bkz. Balaban, 2014). Bu durumun daha da belirginleşmiş hali, 1980’ler ve 1990’lar boyunca sermaye birikiminin tıkanıklıklarının giderilmesinin ardından kurulan belirli bir kapitalist altyapının üstüne, daha üst düzeyde üretime geçmenin koşullarının oluşturulduğu 2000’lerde karşımıza çıkacaktır.

2.3. 2000 SONRASI: İSTİHDAM YARATMA SÖYLEMİNİN ARKASINA GİZLENEN SOSYO-MEKANSAL AYRIŞMA

“2000’ler, 1970’lere oranla geç kapitalistleşmenin yol açtığı sınırlılıkların önemli ölçüde telafi edildiği dönemdir. Tarımın görelî payı gerilemiş, emek üretkenliği yükselmiş, finansal yapılar oluşturulmuş ve uluslararası sermayeyle daha köklü ilişkiler kurulmuş ve sermaye donanımı güçlendirilmiştir” (Yaman-Öztürk ve Ercan, 2009:65). Bu açıdan 2000’ler, Türkiye’de büyük dönüşümlerin yaşandığı dönem olmuştur. 1980’lerden itibaren yaygınlaşan neo-liberalizmin 1990’ların

sonundan itibaren yaşanan ikinci evresiyle birlikte 2000’ler, AKP iktidarıyla da birleşince, siyasal, sosyal ve ekonomik pek çok dönüşüme sahne olmuştur. Bu dönem iyice güçlenen küresel ekonomik bağlantılara paralel olarak yeni bir ekonomi yönetimine sahne olur. Kentler de daha önceki dönemlerde yaşanan dönüşümleri gölgede bırakacak hızda ve etkide bir yeniden yapılanma yaşamışlar ve yaşamaya da devam etmektedirler.

Dünya ekonomisinin 1998-2001 yılları arası yaşadığı finansal krizlerin Türkiye’ye yansıması olan krizlere karşı izlenen politikalar, IMF ve Dünya Bankası’nın yönlendirmesiyle gerçekleşmiştir. Bu kurumlar tarafından dayatılan ”yapısal uyum” programlarında öncelikli alanın bölüşüm olduğu ve sermaye üzerinde herhangi bir şekilde engel teşkil edebilecek bölüşüm mekanizmalarının tasfiyesinin hedeflendiği görülmektedir. Bu da, işçi sınıfı ve köylülüğün durumlarını belirleyen ücretlerin ve tarımsal fiyatların tamamen piyasa mekanizmalarına bırakılması anlamına gelmektedir (Boratav, 2014:200). Bu durumun emek üzerindeki olumsuz etkileri açık olmakla birlikte, bu etkilerle mücadele ise, tamamen piyasa dışına “yoksullukla mücadele” programlarına bırakılmıştır. Öte yandan, bu kriz sonrası Türkiye’de hayata geçirilen yapısal reformlar, diğer kriz sonrası dönüşümlerde de olduğu gibi, dünya genelinde birikim koşullarının eğilimini yansıtmakla birlikte, ülke içi dinamiklerden de etkilenmiştir. Yaman-Öztürk ve Ercan’ın da belirttiği üzere; “Dünya ölçeğinde birikim çerçevesinde, erken kapitalistleşmiş ülkelerde krizlerin ardından hayata geçirilen yeniden yapılanma süreçleri, dünya genelindeki sermaye birikiminin koşullarını ve yönelimini etkileyip dönüştürür. Bu dönüşümler, geç kapitalistleşen ülkelerde kimi zaman bir dayatma gibi yaşansa da, ülke içindeki sermaye birikiminin ihtiyaçlarıyla eklemlenir”

(Yaman-Öztürk ve Ercan, 2009:62). Dolayısıyla, bu dönemde yaşanan dönüşümler, hem dünya genelinde yaşanan dönüşümün bir parçasıdır; hem de Türkiye'deki sermayenin hızla uluslararasılaşarak bu yeni sürecin bir parçası olma ihtiyacının/zorunluluğunun sonucudur.

2001 krizinden sonra yapısal uyum programlarıyla yönlendirilen ve neo-liberal yeniden yapılanmanın yeni ve daha ileri bir evresini oluşturan dönemde temel olarak, önceki dönemden devralınan kamu iç borç stokunu ve iç borçlanma ihtiyacını ortadan kaldırmak ve bu amaçla yabancı sermaye girişini hızlandıracak adımlar atmak hedeflenmiştir (Balaban, 2013:59). Bu amacın uygulamadaki hali de, uluslararası sermayeye yeni yatırım alanları sağlamak adına kamuya ait alanların hızla özelleştirilmesi olmuştur. Bu dönemde ekonomik yeniden yapılanmanın doğrudan kentler üzerinden gelişen bir sürece dönüşmesi, diğer bir deyişle; kentin, sermayeye açılarak kaynak yaratmada başvuru alanı olarak ilk uğraklardan olması, bir anlamda ekonomik yapının dönüşümünün incelenmesinin kentleşme dinamiklerinden ayrılmazlığını göstermektedir.

Bu yıllardan itibaren kentlerin artan iktisadi önemleri çerçevesinde dönemin kentleşme dinamikleri, kent girişimciliği ve yeni kentsel politikaların yaygınlaşması bağlamında tartışılacak ve Ankara örneği üzerinden de incelenecektir. Fakat bundan önce, dönemin iktisadi yapılanmasında emeğe yönelik politikaların, bu yapılanmanın mekansal boyutuyla bağlantısını vurgulamak adına, emek politikasıyla mekansal yeniden yapılanma ilişkisi olarak ele alınacaktır. Bunun için öncelikle bu dönemde devletin yeniden ölçeklenme sürecini kalkınma planları zemininde tartışmak gerekmektedir. Bu şekilde dönemin ulusal iktisadi gelişme stratejisinin ulus-altı ölçeklerde karşılığını bulmak mümkün olacak ve mekansal yeniden yapılanma

tartışmasının emeğin dönüşümüyle ilişkisinin kurulabilmesi için uygun zemin yaratılacaktır.

Daha önce de belirtildiği gibi, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (2001-2005), 6. ve 7. Planlardaki küresel ekonomik dinamiklere vurgu daha da güçlenmiştir. Planda açıkça küresel rekabetin, gelişme stratejisini yerel ve bölgesel birimlere ağırlık verilmesi yönünde değiştirmekte olduğu belirtilmektedir. Plandaki şekliyle; “yeni dünya düzeninde, yerel dinamiklerin ekonomik kalkınma ve bölgesel gelişme sürecindeki önemi artmıştır” ve “küreselleşme süreci, kentsel ve yerel ekonomilerin de küresel ekonomide birer aktör olarak yer almasını sağlamıştır” (DPT, 2000:59). Bunun farkındalığıyla Planın hazırlık çalışmalarında, bölgesel gelişme stratejileri ve il gelişme stratejileri konularında özel ihtisas komisyonu kurulmuştur. Komisyonun 8. Kalkınma Planı için hazırladığı Bölgesel Gelişme Stratejileri Özel İhtisas Komisyonu Raporunda bu gelişme; “mekan”ın kalkınmanın temel ögesi olarak tanındığının bir belirtisi olarak yorumlanmaktadır (DPT, 2000:6). Gerçekten de yerel potansiyellerin ve kaynakların geliştirilmesine sıklıkla vurgu yapan 8. Kalkınma Planının küresel rekabet koşulları altında ulusal gelişmenin sağlanmasında yerel birimlere özel önem verdiği söylenebilir. Kentler arası artan rekabet koşullarında girişimcilik ise, yerel birimlerin benimsemesi gereken temel strateji olarak belirlenmiştir. Girişimciliği yerel birimlerin ve kentsel politikaların dayanacağı temel strateji olarak benimseyen 8. Kalkınma Planının bu dönemde iyice yaygınlaşacak olan kent girişimciliği ve yeni kentsel politikaların temelini oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Büyük ölçüde küresel rekabet edebilirlik amacına göre şekillenen 9. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (2007-2013) da mekansal politikaların girişimcilik

temelinde yükselmesine yönelik düzenlemeler yer almaktadır. Sanayi, istihdam gibi tek tek politika alanlarının rekabet edebilirlik ve bu bağlamda da girişimcilik anlayışıyla şekillenmesinin yanında, kente dönük politikaların doğrudan rekabet edebilirliğe yönelik belirlenmesine izin veren bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. “Çevrenin Korunması ve Kentsel Altyapının Geliştirilmesi”ne, “Rekabet Gücünün Arttırılması” başlığı altında yer verilmesi bu durumun bir göstergesidir. Ayrıca, “yerel dinamiklere ve içsel potansiyele dayalı gelişmenin sağlanması” hedefinin ayrı bir başlık altında ele alındığı planda, son dönemde dünyadaki gelişmelere paralel olarak Türkiye’de hızlanan yerel kalkınma girişimlerinin altı çizilmekte ve bu yönde, 2006 yılında çıkarılan ve Düzey 2 bölgeleri esas alınarak hazırlanan 5449 sayılı Kanunla Kalkınma Ajanslarının kurulması, yeni yerel kalkınma anlayışının dayanağı olarak ele alınmaktadır (bkz. DPT, 2006). Öte yandan, Planda bölgesel gelişme politikasının merkezi düzeyde etkinleştirilmesi hedefi, yerel kalkınma stratejilerinin oluşturulmasında merkezi yönetimin aktif rolünü göstermektedir. Yani, her ne kadar küresel girişimcilik stratejisinin katılım gibi yaygın kavramları Planda kullanılsa da, iktisadi önemi artan bir birim olarak yerelin kontrolü merkezi yönetimin elindedir. Bu bağlamda, kent girişimciliği anlayışıyla şekillenen yeni kentsel politikaların yaygınlaşmasının Türkiye’deki hali, tam da devletin küresel ölçekte gerçekleşen ekonomik faaliyetler içinde kentleri konumlandırma yönündeki politik stratejisinin en önemli araçları haline gelmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

“Dünya ekonomisinde uluslararası işbölümü ve değer zinciri hiyerarşisinde Türkiye’nin konumunun aşamalı olarak üst basamaklara çıkarılması”nın temel hedefler arasında belirlendiği 2014-2018 dönemini kapsayan 10. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda da açıkça ulusal kalkınmanın sağlanması yönünde, bölge ve

şehirlerin potansiyellerinin değerlendirilerek rekabet güçlerinin geliştirilmesi hedeflenmektedir. Bununla birlikte, “kentsel imaj yönetimi ve markalaşma çabalarıyla kentlerin çekim merkezi olmasının gözetilmesi” gerektiğinin belirtilmesi (DPT, 2013:117), ülkenin dünya ekonomisinin değer zincirinin üst basamaklarına çıkarılması ana hedefinin kent ayağının, yeni kentsel politikaların daha da yoğunlaşması üzerine kurulduğunu göstermektedir. Ayrıca, önceki Planda olduğu gibi bu Planda da belirgin olan, ulusal kalkınmada kentlere ve bölgelere verilen önemli rol ışığında, küresel ekonomiyle bütünleştirilecek olanın gelişmiş bölge ve şehirlerin olması dikkat çekmektedir (bkz. DPT, 2013:28). Temel hedefi küresel ekonomiyle bütünleşme olan Planın buna yönelik gelişmiş kent ve bölgeleri hedef alması, kent girişimciliğinin rekabetçi mantığına uygun olmakla birlikte, kentler ve bölgeler arası farklılıklara ve eşitsiz coğrafi gelişmeye katkı yapacak bir mekan yaklaşımına sahip olduğu şeklinde yorumlanabilmesine izin vermektedir. Nitekim Planda; “Batıdan doğuya ve gelişmekte olan ülkelere kayan üretim yoğunluğu ile uluslar üstü boyut kazanan yer seçimi tercihleri şehirleri ve şehirlerin rekabetçiliğini öne çıkaran yeni bir bölgesel gelişme ve şehirleşme olgusunu da beraberinde getirmektedir” (2013:117) şeklindeki ifadeden görülebileceği üzere, kent ve bölgelerin rekabetçiliğinin en üst seviyede belirleyici olduğu yeni bir mekan anlayışı hakimdir. Daha az gelişmiş kent ve bölgelere yönelik 2008 yılından itibaren uygulamaya konulan Cazibe Merkezleri Destekleme Programı gibi farklı düzenlemelerin geliştirilmesine vurgu yapılması bu bağlamda değerlendirilebilir. Bölgesel farklılaşmanın ve kentler arası eşitsizliğin sermaye karşısında çekici olamamaya dayandırıldığı ve bu minvalde de sosyo-mekânsal gelişmenin salt sermaye karşısındaki konuma referansla oluşturulacak politikalarla sağlanması

yönünde bir yaklaşım, tamamen sermaye mantığıyla şekillenen bir mekan anlayışı sunmaktadır. Ayrıca, Planda girişimcilik ayrı bir politika alanı olarak yer almakta, bölgesel ve yerel aktörlerin bu alandaki önemleri vurgulanmaktadır. Kalkınma Ajanslarının da bu konuda kilit rolleri olduğu belirtilmektedir. Bu planda da, öncekinde olduğu gibi Kalkınma Ajansları yeni, rekabete dayanan yerel kalkınma anlayışının merkezinde yer alırken ek olarak bölgesel rekabet edebilirlik alanına yönelik oluşturulan yeni kurumsal yapıların altı çizilmektedir. Bu kapsamda, merkezi düzeyde Bölgesel Gelişme Yüksek Kurulu ve Bölgesel Gelişme Komitesi kurulması, bölgesel düzeyde 26 Kalkınma Ajansı ve bunlar bünyesinde 81 ilde Yatırım Destek Ofislerinin faaliyete geçirilmesi, tüm ülke için bölgesel gelişme planlarının hazırlanması ve uygulamaya konması örnek verilmektedir.

Özetle, 2000 sonrası dönemi kapsayan Kalkınma Planlarının değerlendirmesi, giderek sermaye mantığının yön verdiği bir mekan anlayışı çerçevesinde yapılan düzenlemelerle ulus-altı birimlerin küresel yapıyla bütünleşme stratejisi doğrultusunda artan iktisadi rollerini göstermektedir. Bu durumun, 1980'lerde başlayan ve 4. Kalkınma Planından itibaren görünür olan eğilimlerle bağlantılı olarak düşünülmesi gerekmektedir. Bu noktada, 2000 sonrası Kalkınma Planları ışığında tartışılan dönemin mekânsal yeniden yapılanmasının emeğin dönüşümüyle doğrudan ilişkili olduğu belirtilmelidir. Bunun için dönemin sosyo-mekânsal yeniden yapılanmasının emeğe yönelik politikadaki rolünü tartışmak gerekmektedir.

Bu doğrultuda öncelikle emeğin dönüşümünü incelemek adına üretimin mekânsal yeniden yapılanmasıyla birlikte sanayideki dönüşüme bakmak gerekmektedir. Bu dönemde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını çekmek için, sanayi politikaları da yeniden yapılandırılmıştır. İmalat sanayiinde daha yüksek bir

rekabet ve verimlilik için, yüksek teknolojiye dayalı ürünlerin payının artırılması hedeflenmiştir ve üretken yatırımların sektörel bileşiminin emek-yoğun sektörlerden teknoloji-yoğun sektörlerle kaydırılması yoluyla uluslararası rekabet gücünün artırılmasına dönük yeni bir sanayi politikası benimsenmiştir (Oğuz, 2011a:7). Sanayi politikasının uluslararası rekabet edebilirliğinin arttırılması yönündeki eğilimi 8. Kalkınma Planında (2001-2005) görmek mümkündür. Planın temel amaç, ilke ve politikaları arasında; sanayiinin dış pazarlarda rekabet gücü kazanabilmesi için teknoloji üreten, Ar-Ge'ye önem veren, yerel kaynakları harekete geçiren, nitelikli işgücü kullanan, küreselleşmenin avantajlarını yakalayabilecek şekilde çağdaş işletmecilik ve üretim yöntemlerini uygulayabilen, özgün tasarım yapan, marka yaratabilen ve zaman içinde bilgi ve teknoloji yoğun alanlara kaymasına olanak sağlayan esnek bir yapıya kavuşturulması yer almaktadır (DPT, 2000:26). Aynı şekilde, 9. Kalkınma Planında da sanayinin, değer zincirinde rekabetin belirleyici unsurunun bilgi ve yenilikçilik olduğu alanlara yönelmesi bir gereklilik olarak vurgulanmaktadır ve bu Plan için hazırlanan, yeni sanayi politikasının kapsamlı bir şekilde ortaya konduğu Sanayi Politikaları Özel İhtisas Komisyonu Raporunda görülebileceği gibi, bu gerekliliğin sebebi; bu dönemde, daha önceden işgücü piyasasının esnekleştirilmesi ve düşük ücretler üzerinden sağlanan rekabet avantajlarının artan küresel rekabet karşısında yetersiz kalmasıdır. Raporda belirtildiği şekliyle, “Türk imalat sanayiinin değer zincirinde üst aşamalara çıkacak yatırımları gerçekleştirmeden, Asya ülkeleri karşısında salt ucuz emek ve düşük kura dayalı bir politika ile orta ve uzun vadede rekabet edebilme şansı bulunmamaktadır” (DPT, 2007:11). Dolayısıyla, yüksek katma değerli üretim yoluyla küresel rekabet gücünü artırmaya dönük yeni sanayi politikaları, emek üzerinde de yeni kontrol

mekanizmalarının kurulması anlamına gelmekte ve bu bağlamda da emeğin parçalı yapısını derinleştirmektedir. Bununla birlikte, esnekleştirme ve düşük ücretlerin rekabet edebilirlik yönünde terkedilen mekanizmalar olmadığının da belirtilmesi gerekmektedir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından hazırlanan Ulusal İstihdam Stratejisi Eylem Planları 2014-2016 belgesinde görüldüğü üzere, işgücünün esnekleştirilmesi, ulusal istihdam stratejisinin dört temel politika ekseninden biridir (ÇSGB, 2014). Dolayısıyla, yeni sanayi politikalarının etkisi daha çok emek üzerindeki kontrol mekanizmalarının çeşitlenmesi ve farklılaşması yönünde olmaktadır. Bu noktada hemen belirtmek gerekir ki, emek üzerinde çeşitlenen kontrol mekanizmaları, yeni sanayi politikalarıyla birlikte bu dönemde üretimin mekansal olarak yeniden yapılanmasıyla doğrudan ilişkilidir.

Karakaş'ın son dönem Türkiye'de kapitalizmin yeniden yapılanmasına dair yaptığı değerlendirmeler, bu ilişkinin netliğini göstermektedir. Şöyle ki; sektörel bileşimin emek-yoğun sektörlerden teknoloji-yoğun sektörlerle kaydırılması, emek için daha nitelikli, yüksek katma değer üretimine, yani göreceli artı-değer üretimine odaklanmak anlamına gelmekle beraber, Karakaş'ın da belirttiği üzere bu yönde bir gelişme; sermaye için mutlak artı-değer sağaltımının öneminin azalması anlamına gelmemektedir. Daha ziyade, "Türkiye'de kapitalizmin devam etmekte olan yeniden yapılanması, hem mutlak hem de göreceli artı-değer üretiminin yoğunlaştırılmasına dayanmaktadır" (Karakaş, 2009:101). Bu durum da, üretimin sektörel olduğu kadar mekânsal dönüşümünü de hesaba katmayı gerektirmektedir. Yani, 2000'lerdeki dönüşüm sürecinde, bölgesel farklılaşma yoluyla üretimin sosyo-mekansal boyutunun da yeniden yapılandırılması, ulus-altı birimlerin uluslararası rekabet koşullarında yatırım çekecek özelliklerini ön plana çıkarıp birikimde ön plana

çıkmaları hedefine dayanmaktadır. Bu durum da, bir tarafta ihracat oranı düşmekte olan ama pazar payı büyük olan emek-yoğun sektörlerin ve diğer tarafta ihracat oranı artmakta olan sermaye-yoğun sektörlerin mekânsal olarak ayrışması anlamına gelmekte ve beraberinde emeğin de sosyo-mekansal olarak farklılaşmasını getirmektedir. Bu şekilde, görece yüksek maliyetli işgücünün yanında ucuz emek ihtiyacı, ülke içindeki ucuz emek bölgelerinden sağlanabilmektedir. Bu durum, pek tabi emeğin hem niteliksel hem de sosyo-mekansal olarak ayrışması anlamına gelmektedir ve emek üzerinde yeni ve farklılaşmış kontrol mekanizmalarını da beraberinde getirmektedir.

Üretimin mekansal olarak yeniden yapılanmasına dayanan yeni sanayi politikalarıyla gelen sosyo-mekansal farklılaşma ve bunun emek üzerindeki farklılaştırıcı etkileri, aynı zamanda bölgesel ve sektörel farklılaşmaya dayanan yeni teşvik sistemiyle de desteklenmektedir. Oğuz’a göre, 2009 yılında açıklanan yeni teşvik ve istihdam paketi, zaten gündemde olan yeni sanayi politikalarının iki boyutu üzerinde etkili olarak bu politikalara hız vermiştir. Bunlar; dönüştürülmesine katkı yaptığı üretimin sosyo-mekansal boyutu ve emek üzerinde yeni kontrol biçimlerinin kurulmasını içeren istihdam boyutudur (bkz. Oğuz, 2011a:12). Üretimin sosyo-mekansal dönüşümü açısından; 2002 yılında kabul edilen istatistiki bölge birimleri temelinde sosyo-ekonomik gelişme düzeylerine göre dört bölge tanımlayan yeni teşvik sisteminde, emek yoğun sektörlerin ucuz emek bölgelerine göç ederek rekabet avantajını korumasının yanına bir de, sermayenin de ülke içindeki ucuz emek bölgelerine göç etmesi teşvik edilmektedir. Oğuz bunu, 2005 yılında Ankara Sanayi Odası Başkanı Zafer Çağlayan’ın Doğu ve Güneydoğu bölgesinde yatırımları arttıracak bir öneri olarak sunduğu “bölgesel asgari ücret” talebini destekleyen

Devlet Bakanı Kürşat Tüzmen'in "Türkiye'nin kendi Çin'ini yaratması gerektiği"ne dair sözlerine referansla; "böylece Türkiye'nin kendi Çin'ini yaratmasına somutluk kazandırılmıştır" şeklinde yorumlamaktadır (2011a:13). Teşvik sisteminin istihdam boyutu ise, mesleki eğitim faaliyetlerinin genişletilmesi üzerinden "aktif işgücü programlarının güçlendirilmesi"ne yaptığı vurguyla emeğin artan rekabet koşullarına uyumluluğunu arttırma yönünde esnekleştirilmesine katkı yapmaktadır.

Benzer bir şekilde Müftüoğlu da bölge ve sektör temelli yeni teşvik sisteminin eşitsiz gelişmeyi derinleştirdiğinin altını çizmektedir. Buna göre, gelişmişlik düzeylerine göre oluşturulan bölgelerin, rekabet edebilirliklerinin arttırılması yönünde farklı sektörlerde teşvik edilmesine dayanan sistem; gelişmemiş bölgelerdeki emek gücünün çaresizliği, işsizliği ve gelişmemişliği kullanılarak, daha fazla sömürüye maruz kalması üzerine kuruludur (Müftüoğlu, 2012:108). Ayrıca, teşvik sisteminin getirdiği bölgeselleşme, Kalkınma Ajanslarıyla sağlanan bölgeselleşmeyle, bu yeni kurumsal yapıların eşitsiz gelişmeyi derinleştirici ve emek gücü üzerinde yeni farklılaşmış kontrol mekanizmaları kurmasına bağlı ayrıştırıcı etkisi bağlamında birlikte düşünülmelidir. Rekabete dayalı yerel kalkınma stratejisinin merkezi kurumları olarak Kalkınma Planlarında yer alan Kalkınma Ajanslarının yerel, ulusal ve uluslararası sermaye ilişkilerinin kurulmasında oynadıkları etkin rol, bölgesel farklılığın açığa çıkarılmasını kolaylaştırmalarına dayanmaktadır. Ayrıca bu ajansları destekleyenlerin başında çeşitli ölçeklerde örgütlenen sermaye birliklerinin gelmesi ve hiçbir emek ve emek yanlı örgüte bu kuruluşların bileşiminde yer verilmemesi, bölgesel gelişme anlayışının tamamen kar güdüsüne dayandığını göstermektedir. Öte yandan, Kalkınma Ajanslarının partnerleri olarak üniversitelerin öne çıkarılması, üniversitelerin sermayenin ihtiyaçları

doğrultusunda yetiştirilmiş işgücü yaratma kaynakları olarak görölmelerine dayanmaktadır (Müftüoğlu, 2012:103). Bu durum, üniversitelerin dönüşümü anlamına geldiği gibi, Kalkınma Ajanslarının bölgesel emek üzerinde, istihdam edilebilirliği tamamen piyasanın ihtiyaçlarına göre şekillendirilmiş, girişimci kültür ile yetiştirilmiş emek gücü yaratmasıyla paralel yeni kontrol mekanizmaları kurulması yönündeki etkisini de göstermektedir.

Neoliberal kapitalizmin ülkedeki gelişimi boyunca emeğe yönelik politikaları değerlendiren Oğuz'a göre, neoliberalizmin ilk evresi sayılabilecek olan 80'li ve 90'lı yıllar boyunca işgücü maliyetini düşürme hedefi doğrultusunda ücretleri düşürmeye yönelik politikalar yoluyla emek üzerindeki kontrol esas olarak bölüşüm alanında kurulmuştur ve söz konusu politikaları meşrulaştırmak için de yapısal uyum programlarının dayattığı bütçe kısıtlarını vurgulayan bir söylem kullanılmıştır. 1990'lı yılların sonundan günümüze kadar uzanan ikinci evrede ise, verimliliği artırma hedefinin ön plana çıkmasıyla, işgücünü esnekleştirme ve güvencesizleştirmeye yönelik politikalarla emeğin doğrudan üretim ve yeniden üretim alanlarında kontrol altına alınması gündeme gelmiş ve söz konusu politikalar "küresel rekabet gücünü artırma" söylemi ile meşrulaştırılmak istenmiştir. 2008 krizi sonrasında ise söz konusu politikalar bu kez "istihdamı artırma" söylemi arkasına sığınarak daha da pekiştirilmiştir (Oğuz, 2011b:8).

Küresel rekabet gücünü arttırma söyleminin arkasındaki emek gücünü esnekleştirme ve güvencesizleştirmeye yönelik politikaların, emek üzerinde yeni ve farklılaşmış kontrol mekanizmaları getiren mekansal politikalardan ayrı olmadığı açıktır. Nitekim, yeni dönemde mekansal politikalar da aynı şekilde, küresel rekabet gücünü arttırma söyleminden beslenmektedir. Bunun yanında, 2008 krizinden sonra

artan istihdam yaratma söyleminin bu bağlamda yeni kentsel politikaların da yaygın söylemi olması şaşırtıcı değildir.

Son dönemde Türkiye’de kapitalizmin yapılanma sürecinin mekansal boyutunun, emek üzerindeki ayrıştırıcı etkisi bağlamında belirleyici olduğu, dolayısıyla da emeğin dönüşümünün önemli bir parçası olduğu iddiasını Oğuz’a referansla şu şekilde toparlayabiliriz: “Rekabet gücünün yükselmesine yönelik politikalar, emek gücü üzerinde hem bölüşüm hem de üretim ve yeniden üretim alanlarında yeni kontrol mekanizmalarının kurulmasını ve bu mekanizmaların sektörel ve sosyo-mekansal düzeyde farklılaşarak çeşitlenmesini getirmiştir. Bu süreçte özellikle yüksek teknoloji sektörlerde ve bu sektörlerin teşvik edildiği bölgelerde işgücünün verimliliğini arttırmaya yönelik politikalar ön plana çıkarken emek yoğun sektörlerde ve bu sektörlerin teşvik edildiği bölgelerde çalışma saatlerinin uzatılması, izinlerin sınırlandırılması gibi politikalara ağırlık verilmiştir. Bütün bunlara ek olarak, işgücü esnekliğine yönelik politikaların uzantısı olan istihdam edilebilirlik, uyum sağlayabilirlik, çok işlevlilik, işten çıkarma kolaylığı ve güvencesizleştirme gibi mekanizmalar yoluyla emek gücü her an yeri doldurulabilir bir meta olarak değersizleştirilmektedir” (Oğuz ve Ercan’dan akt. Oğuz, 2011a:11).

Bu bağlamda mekanın, emek üzerindeki kontrol mekanizmaları açısından önemi açıkça görülmektedir. Ve 2000 sonrası, temel olarak girişimcilik ve rekabet edebilirlik yönünde şekillenen Türkiye’nin gelişme stratejisinin mekânsal boyutu, küresel sermaye akışlarına eklemlenme yönünde bölgesel, yerel farklılıkların öne çıkarılmasına dayandığı gibi, bölgesel ve yerel emeğin de aynı mantığın bir uzantısı olarak farklılaştırılmasına dayanmaktadır.

Bu noktada, son dönemde ayrıştırıcı kontrol politikalarına istihdam yaratma söyleminin eklenmesi bağlamında, konumuz açısından önemli olan yeni kentsel politikaların etkisi altındaki kentin emekle olan ilişkisinin, bu politikaların yeni iş olanakları yaratacağı kabulünden farklı bir noktada kurulması gerektiği açıktır. Bu noktanın bulunmasına yardımcı olacağından, emeğin son dönemde yeniden üretim alanında artarak maruz kaldığı kontrole üretim alanındakiyle ilişkili olarak odaklanmak gerekmektedir.

Oğuz; emeğin çifte güvencesizleşmesi bağlamında hem üretim alanında, hem de yeniden üretim alanında denetim altına alınmasını açıklamak için güvencesizleşme ve esnekleşme arasında ayrım yapar. Esneklik; sermayenin işçileri istediği zaman, istediği kadar ve istediği biçimde istihdam etme serbestisine sahip olmasıyla ilgili olarak, işgücü piyasasının parçalanması ve kuralsızlaşması üzerinden kısa süreli, yarı-zamanlı, geçici, sözleşmeli, mevsimlik, ev eksenli, düzensiz çalışma şekillerinin yaygınlaşmasıdır. Öte yandan güvencesizleşme; temelde iş güvencesi ve sosyal haklardan mahrum olmaktır ve sürekli olarak gelecek kaygısıyla yaşamayı getirmektedir. Bu durum da, emeğin sadece üretim alanında değil; yeniden üretim alanında da denetim altına alınması anlamına gelmektedir (Oğuz, 2011b:10). Türkiye’de 2000’li yıllar boyunca çeşitlenen çalışma biçimleri giderek yaygınlaşmış ve işgücü piyasası esnekleştirilmiştir. Kısmi süreli çalışma, toplu iş çıkarmaları ve zorunlu ücretsiz izin gibi düzenlemeleriyle, 2003’te yürürlüğe giren 4857 sayılı İş Kanunu emek esnekliğinin yasal zeminini oluşturmaktadır. Kanun ayrıca, alt işverenlik, belirli süreli iş sözleşmesi, geçici iş ilişkisi, çağrı üzerine çalışma, telafi çalışması gibi esnek çalışma şekilleri ve sözleşme türlerine dair düzenlemeler de içermektedir.

Bununla birlikte, yeniden üretim alanında da sermayenin kontrolünü arttırmaya yönelik olarak pek çok düzenleme yapılmıştır. Bunların en başında sosyal güvenlik ve sağlık alanlarının yapısal olarak dönüştürülmesi gelmektedir. 2000’li yıllardan itibaren yapılan yasal düzenlemelerle sosyal güvenlik ve sağlık alanlarının dönüşümü rekabete dayandırılmış ve bu alanlar sermaye birikimi olanaklarını arttıracak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca, 2012 yılında hazırlanan Ulusal İstihdam Stratejisi Taslağı (2012-2023)’nın temel politika eksenlerinden birini “istihdam-sosyal koruma ilişkisinin güçlendirilmesi” oluştursa da, sosyal korumanın sosyal yardımlarla sınırlandırılarak kullanıldığı görülmektedir (bkz. Kapar, 2012). Bu açıdan taslağın; sosyal haklar, sosyal adalet ve sosyal bütünleşme bakımından ciddi sorunlar ve yetersizlikler içerdiği belirtilmekte ve yoksulluk yoklaması, çalışma yoklaması gibi dayandığı çeşitli mekanizmaların aslında korumadan çok işgücünü bölmeye yönelik etki yaptığı belirtilmektedir. Kapar’ın ifadesiyle temel stratejideki koruma politikaları bu haliyle; “belirli işsiz gruplarının diğer işsiz ve çalışan grupları karşısında istihdam edilmede farklılık ve üstünlük elde etmesini sağlar” (2012:81). Dolayısıyla, bu haliyle ulusal istihdam stratejisinin, emeğin üretim alanında maruz kaldığı rekabet ve ayrışma üzerinden sağladığı denetimi, yeniden üretim alanında da kurduğu söylenebilir.

Ercan da, bir başarı hikayesi olarak anlatılan son dönem ekonomik yapıdaki dönüşümün, tüm toplumsal alana nüfuz etmeye başlayan sömürü ilişkileri bağlamında sömürünün emek için pekiştirilmiş halde yaşanmasına neden olduğunu belirtmektedir. Birikimin küresel rekabet edebilirlik temelinde bu yönde yeniden yönlendirilmesiyle gerçekten de görece istikrarlı bir süreç içinde yüksek büyüme oranları yakalanmış, ülkeye giren yabancı doğrudan sermaye yatırımları son 80 yılın

toplamına ulaşacak miktarlara ulaşmış, ihracat önemli ölçüde artmış, büyük ölçekli özelleştirmeler sorunsuz gerçekleştirilmiş ve çok daha önemlisi ara-sanayi malı üretiminde olumlu gelişmeler sağlanmıştır (Ercan, 2009:49). Fakat sermayenin bakış açısından başarı olarak yaşanan bu gelişmelerin sermaye-dışı kesimler için bambaşka bir gerçekliğe sahip olduğunu belirtmek için; “artan olanaklar, sadece üretim sürecinde emeğin daha fazla sömürülmesine yol açmakla kalmıyor, aynı zamanda aşırı biriken ya da hızla birikim yapmak isteyen sermayeler için yeni alanların metalaştırılması anlamına geliyor” şeklinde ifade ederken, aslında dönüşümün sermayenin iktidarını nasıl artırdığını ve kazandığı hareket kabiliyetiyle bugün her alana nüfuz ettiğini gözler önüne sermektedir. Yani, Ercan’ın belirttiği üzere, Marx’ın emek süreci için kullandığı “gerçek boyunduruk” artık tüm toplumsal yaşamı boyunduruk altına alacak bir düzeye ulaşmış durumdadır (Ercan, 2009:50). Emeğin üretim sürecindeki sömürsünün yanında, yeniden üretim alanında da sömürsünü arttırıcı olarak, son dönemde rekabet edebilirliği arttırıcı girişimcilik düzenlemeleriyle şekillenen kentin de önemli bir metalaşan alan olduğunu söyleyebiliriz.

Kısacası 2000’lerin, yeni iktisadi politikalarla küresel düzeyde rekabet edebilirlik güdümüyle şekillenen ekonomik yapısı, emek için; güvencesizleşme ve işgücü piyasasının parçalanmasına paralel olarak bölünmesini de içerecek şekilde esnekleşmenin yaygınlaşması, üretim alanında sömürünün artmasını beraberinde getirdiği gibi, bu sömürüyü pek çok alanı metalaştırarak pekiştirmiş ve toplumsallaştırmıştır. Kent de bu alanlardan biridir. Bu nedenle bu dönem kentleşme süreci, emeğin yaşadığı esnekleşme, güvencesizleşme ve bölünme sürecinden ayrı olarak ele alınamaz. Ayrıca, emeğin yaşadığı hem nicel (yeni işlerin ve mesleklerin

yaratılması) hem de nitel (mevcut işlerdeki vasıfların ve becerilerin değişmesi) boyuttaki değişimler, hızla büyüyen meslek grupları olan profesyonellerin ve hizmet işçilerinin emek piyasası içerisinde istihdam oranlarının artmasına neden olmuştur. Bu durum da en net şekilde kentlerde görünürdür. 2001 yılı sonrası başarı olarak gösterilen, ekonomideki büyüme performansı, spekülasyon kaynaklı olması sebebiyle istihdam yaratmayan büyüme olarak ifade edilmektedir ve büyüyen hizmet sektöründe, tarımdaki istihdam kayıplarını karşılayacak ve sanayinin düşük istihdam esnekliğini telafi edecek düzeyde istihdam yaratılamadığı belirtilmektedir (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2011:18). Bunun yanında, artan kayıtdışılaşmayla birlikte işgücü giderek sosyal güvenlik ve işsizlik sigortası güvencesinden dışlanmakta ve yoksullaşmaya itilmektedir. Sonuç olarak; “Türkiye ekonomisi 1980’li yıllardan bu yana adım adım geliştirilen neo-liberal projenin uluslararası yeni işbölümüne koşut olarak, sanayisinde dışa bağımlı, işgücü piyasalarında ise parçalanmış, enformelleştirilmiş ve kayıt dışılığa itilmiş istihdam biçimleriyle küresel ekonominin bir ucuz emek ve finansal kumarhane merkezi olmaya itilmiştir” (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2011:25). Neoliberal projenin önemli bir boyutunu da; bu dönemde kentlerin hızla sermayeye teslimiyeti ve metalaşması sürecine yönelik yeni kentsel politikalar oluşturmaktadır. Ülke kapitalizminin, küresel ölçekte kapitalizmin yeniden yapılanma süreciyle etkileşimli olarak gelişiminde mekansal ilişkilerin, mekanın gerek emek politikalarının uygulanabilmesinde kolaylaştırıcı etkisi, gerekse birikim süreci için karlı bir yatırım alanı olması bağlamında etkin rolü vardır.

2000’ler, önceki dönemden farklı olarak kentin metalaşması sürecinin yaygınlaştığı ve pek çok kentte belirgin olduğu dönemdir. Ercan’ın da belirttiği üzere, son zamanlarda sermayenin sosyalizasyonu, yani sermaye ilişkilerinin yayılıp

derinleşmesiyle Türkiye’de kapitalizm ve dolayısıyla sermaye birikimi Anadolu mekanına saçılmıştır (Ercan, 2009:39). Bu durumda, ülke kentlerinin benzer süreçlere maruz kaldığını söyleyebiliriz. Nitekim, yeni döneme damgasını vuran AVM’ler, lüks konutlar, kapalı siteler pek çok kentte baskın yapılardır. Kısacası, yeni kentsel politikalar hızla ülke coğrafyasına yayılmıştır. Dolayısıyla, yapılacak saptamalar, pek çok kent için geçerlidir.

Daha önce de belirtildiği üzere, bu dönemde sermayenin kendi yarattığı katmana karşı da saldırgan tavrı belirgindir, dolayısıyla da kentler için hızlı bir metalaşma ve yeniden metalaşma süreci söz konusudur. 2000 sonrası Türkiye kentleşmesi, birbiriyle yarışan kentler yaklaşımının dinamikleriyle şekillenen bir süreçtir ve sermaye çekmek ve sermayenin küresel dolaşımına dahil olmak için farklılıklarını vurgulama çabasındaki kentler yaratmıştır. Bu durum, kent çeperinde kapalı lüks konut projeleri, kent merkezinde ise yüksek standartlı konut, ofis, turizm işlevli yeniden canlandırma projeleriyle vücut bulmaktadır. Türkiye’de 2000’li yıllar sonrasına kentsel müdahaleler hakkında özel yasalar çıkarılması da hiç tesadüf değildir. Kahraman, kentsel mekan üzerinde değer oluşturmeyen kamu arazilerinin değer yaratılarak satışının kolaylaştırılması, büyük ölçekli inşaat projelerinin yer arayışına çözüm olmak üzere kentsel dönüşüm projelerinin yapımının yasama aracılığıyla hızlandırılması, kentlerin değişen vizyonlarına uygun yeni kentsel mekanlar üretilmesi amacıyla kimi alanların boşaltılması ve kent mekanı üzerinde kentsel rantlar aracılığıyla yaratılan değerden pay alma süreçlerinde hukuki düzenlemelerin; sermayenin kente yönelmesi doğrultusunda ilgisini kentsel mekana çeviren devlet tarafından bir enstrüman olarak kullanıldığını belirtir (bkz. Kahraman, 2013). Dolayısıyla, yerelleşme söyleminin de baskınlığının arttığı bu dönemde,

devletin yerele müdahalesinin azalması değil, aksine artması söz konusudur. Fakat bu müdahale, seçkinleştirici niteliktedir ve giderek adaletsiz bir hal almaktadır. Nitekim, kentsel yenileme ya da dönüşüm adı altında kentsel mekana dönük müdahalelerin, kentte değer yaratmayan alt sınıfların yaşadığı mekanlar üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere, kentin metalaşmasını getiren süreç, emeği parçalayan ve ayrıştıran ilişkileri de beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, emeğin üretim alanında yaşadığı ayrışma, paralel olarak kentlerde de yaşanmaktadır. Koçak'ın da belirttiği gibi; yeni dönemde kente yönelen sermaye, sanayici atalarından farklı olarak öncelikle emeğin işgücüne değil, mekanına gereksinim duyar (2011:45). Bu durumun somut hali; işçi havzalarının dağılması, kentsel dönüşüm, yenileme aracılığıyla emeğin kentten uzaklaştırılması, üretim alanlarının kentlerin sınırındaki organize sanayi bölgelerine sürülmesi vb.dir. Öte yandan, kentte yoğunlaşan yeni, nitelikli ve niteliksiz emek; bir tarafta bilgi işlemci, bankacı, reklamcı vb. beyaz yakalılar; diğer tarafta taşeron işçileri, temizlik işçileri, güvenlikçiler vb. mavi yakalılar; Koçak'ın ifadesiyle, görünmezleştirilmiştir.

Sonuç olarak, yeni kentsel politikaların tesadüfi olmayan istihdam yaratma söyleminde, yeni bir tür emeğin istihdamı söz konusudur. Çifte güvencesizleşmeye maruz kalan bu emeğin, onu kent mekanında görünmez kılan dinamiklerle ilişkili olarak incelenmesi; yeni kentsel politikaların emek bağlamında, istihdam yaratma boyutunun ötesindekilerin ortaya konmasını sağlayacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜRESELLEŞME VE ANKARA

Bu bölüm, kent girişimciliği ve yeni kentsel politikaların Ankara kenti özelinde tartışılmasını ve bu politikaların Ankara, Ankamall alışveriş merkezi çalışanları üzerindeki etkileri analiz edilerek emek boyutunun ortaya konmasını amaçlamaktadır. Bunun için, öncelikle Ankara'nın küresel ölçekte yaşanan kentler arası yarıştaki konumu kısaca tartışılacaktır. Daha sonra bu çalışmada son dönemde kentlerin yükselişi ve artan iktisadi önemlerine dair temel yaklaşım olan ölçek yaklaşımı çerçevesinde Ankara'da yeni kentsel politikaların yükselişini ele almak Türkiye'de devletin yeniden ölçeklenme stratejisinde Ankara'nın konumunu tartışmayı gerektirdiğinden, Ankara'nın sosyo-mekansal gelişimi, ulusal ve ulus-üstü ölçeklerle etkileşimli olarak ele alınacaktır. Küresel ekonomiye entegre olma çabasının baskın olduğu 2000 sonrası dönemde kentin sosyo-mekansal gelişimi, ayrı bir başlıkta incelenecek ve bu dönemde Ankara'yı bir tüketim kenti olarak öne çıkarma eğilimi vurgulanacaktır. Bu eğilimle bağlantılı olarak ele alınacak olan alışveriş merkezlerinin kentte hızla yaygınlaşmasının çeşitli boyutları ele alındıktan sonra, Ankamall alışveriş merkezi çalışanlarıyla yapılan yarı yapılandırılmış mülakatlar ışığında, çalışanların sınıf içi ayrışma dinamikleri tartışılacaktır. Bu şekilde, yeni kentsel politikaların yaygınlaştırdığı mekanlar olan alışveriş merkezleri üzerinden bu politikaların emek üzerinde çok boyutlu ayrıştırıcı etkilere sahip olduğu iddia edilecektir.

Küresel ilişkilere entegrasyon konusunda, İstanbul'un ülke kentleri arasındaki öncü konumu tartışılmaz olsa da, ülkenin metropol kentlerinden biri ve de başkenti

olması dolayısıyla Ankara da son dönemde küresel ekonomik sisteme dahil olma çabalarının merkezinde yer almaktadır. Dolayısıyla Ankara, küresel bir kent olarak değerlendirilemeyecek olsa da, küresel ilişkilere entegre olma sürecinde önemli bir kenttir.

‘Economist Intelligence Unit’ tarafından 2012 yılında yapılan ve dünyanın 120 kentinin 31 göstergeye göre rekabetçilik açısından değerlendirildiği çalışmada Ankara, 40,9 ortalama puanla 95. sırada yer alırken İstanbul aynı sıralamada 45,5 puanla 74. sırada yer almaktadır (EIU, 2012). Ayrıca, İngiltere’de Loughborough Üniversitesi tarafından yapılan ve kentlerin küresel ekonomik entegrasyonlarının, muhasebe, reklamcılık, bankacılık/finans ve hukuk olmak üzere dört üretici hizmet alanına göre değerlendirildiği başka bir çalışmada; kentlerin ‘alpha’, ‘beta’, ‘gamma’, ‘high sufficiency’ ve ‘sufficiency’ şeklinde kategorilere ayrılarak yapılan sıralamasında Ankara, 2010 yılında, “dünya kentlerine bağlı olmayacak kadar etkin hizmetlere sahip olan” kentlerin yer aldığı ‘high sufficiency’ kategorisinde yer almıştır (GaWC, 2010). Aynı çalışmanın 2012 yılı sonuçlarına göre ise, Ankara, ‘gamma’ seviyesindeki kentler arasında yer almaktadır (GaWC, 2012). ‘Gamma’ seviyesi ise; “küçük bölgeleri veya ülkeleri dünya ekonomisine bağlayan bağlantılara sahip olup dünya kenti sayılabilecek” kentleri, ya da “küresel kapasitesi, gelişmiş üretici hizmetlerinden kaynaklanmayan önemli dünya kentlerini” kapsamaktadır. Ankara’nın iki yıl içinde dünya kenti sayılabilecek konuma yükselmesi, küresel ekonomik ilişkilere entegrasyon açısından önemli bir gelişme sayılabilir.

Ankara’nın, son dönemde büyük ölçüde küresel ekonomik sisteme entegre olma çabasıyla şekillenen yeni kentsel politikaların yön verdiği gelişimi, küresel ve ulusal ölçekle etkileşimli, tarihsel olarak oluşmuş özel koşullarının da ortaya

konmasını gerektirmektedir. Bu amaçla sonraki bölüm, kentin sosyo-mekansal gelişim süreçlerinin tarihsel olarak incelenmesine ayrılacaktır.

3.1. ANKARA’NIN SOSYO-MEKANSAL GELİŞİMİ

Ankara’nın kentleşmesi, genel olarak Türkiye’nin geçirdiği kentleşme süreciyle pek çok alanda örtüşürken temel ayrışma, Ankara’nın başkent oluşu ve bunun kentleşme sürecine, dolayısıyla kentin yerleşme yapısına ve kültürüne etkisinde ortaya çıkar (Görmez, 2004:39). Bu nedenle Ankara kentleşme sürecini dönemleme çabası, önceki bölümde yapılan Türkiye kentleşmesi dönemlemesinden farklı olarak 1923-1950 arası dönemi de içerecektir. Böylece, Ankara’nın sosyo-mekânsal gelişimini ve istihdam yapısını ulusal ve uluslararası ölçekte yaşanan dönüşümlerle bağlantılı olarak incelemeyi amaçlayan bu bölüm, 1923-1950, 1950-1980 ve 1980 sonrası dönemleri içerecek, 2000 sonrası ise ayrı bir başlıkta incelenecektir.

3.1.1. 1923-1950 Dönemi

Ankara’nın yeni kurulan rejimin başkenti olarak, İstanbul’un ve onun simgelediklerinin karşısında adeta “yoktan var edilerek” (Tarhan, 2006:110) yaratılması sürecini içeren bu dönem, Ankara kentleşmesinin ülkenin diğer kentlerinin yaşadığı süreçten farklı olduğu dönemdir. Başkentlik, Tankut’un belirttiği gibi; kentin, herhangi bir kent olarak değerlendirilmesine izin vermemekte, onu diğer kentler arasında lider konumuna getirdiği gibi ulusal olarak da kente önemli anlamlar yüklemektedir (1993:21). Ankara da bir başkent olarak bu dönemde; yönetim, siyaset, ticaret, bilim, sanat alanlarında diğer kentlerle birlikte tüm ülke için öncü konumda bulunmaktadır. Ayrıca, Ankara, dünya genelindeki az sayıdaki örnekle

birlikte, tamamen devlet eliyle ve planlama eşliğinde kurulması dolayısıyla önceki dönemin başkentlerinden ayrılmaktadır (Tankut, 1993). Bu bağlamda, Ankara'nın başkent olarak yaratılması süreci teknik olmanın ötesinde, siyasal bir süreçtir.

Bu noktada, Ankara'nın başkent olarak seçilmesinin arkasındaki amaçlardan bahsetmek gerekmektedir. Cumhuriyet rejiminin Ankara'yı başkent olarak seçerek amaçlananlar çok çeşitli olmakla birlikte (bu amaçlar için bkz. Tekeli, 1981), bu çalışma açısından üstünde durulması gerekenler özellikle, kent ölçeğinde, modern, çağdaş, batı yaşantısının doğabileceği yeni ve örnek bir kent kurmak ve yaratılması amaçlanan, İstanbul'un kozmopolit kültürel değerlerinden farklı değerlere sahip yeni burjuvazinin yaşam kalıplarını diğer kentlere örnek olacak şekilde geliştirmektir. Yani, Başkent Ankara üzerinden amaçlananlar; kentin, ülkenin diğer kentlerine örnek olacak şekilde geliştirilmesini ve dolayısıyla da bu dönemde diğer kentlerden farklı bir kentleşme süreci yaşamasını beraberinde getirir.

“Ankara, doğulu bir dünyadan çıkıp, akılcı bir dünyaya yöneltilmek istenen yönetim merkezidir. Bu kentten beklenen sadece bir simge olmak değil de, yeni dünya anlayışının tüm işlevlerini yerine getirebilecek ve ona uygun yaşam biçimini yansıtacak bir başkent olmaktır. Bu nedenle de mevcut tarihsel ve organik gelişmeyi bünyesinde taşıyan eski Ankara'dan bağımsız olarak kurulması zorunludur” (Tankut, 1993:44). 1924 yılında benimsenen bu görüşün siyasal bir belirleme olduğunun altını çizen Tankut, Ankara'nın imar sürecinin bir plan çerçevesinde başlatılmasını da siyasal bir tercih olarak yorumlamaktadır.

Nitekim, kentin iyi imarı rejimin başarısıyla özdeşleştirilmektedir. Bu bağlamda kentin imarı için atılan ilk adım da mevcut belediyenin Ankara

Şehremaneti'ne çevrilerek merkezi yönetimin denetiminde kentin gelişmesine yön vermenin yönetsel temelini oluşturulmasıdır. Ankara Şehremaneti kısa ömürlü olsa da, kurulacak yeni şehir için arazi sağlayan büyük kamulaştırmayı gerçekleştirmiş ve Ankara'nın ilk planını uygulamaya sokmuştur. 1924-1925 Lörcher Planı, ilk olarak Eski Şehir için önerilse de, daha sonra Yeni Şehri de kapsar hale gelmiştir (Cengizkan, 2004). Kentin nerede kurulacağına dair kararsızlığın, Ankara'da örnek ve yeni bir kent kurulmasına karar verilip aşılmasından sonra, ağırlık verilen Yeni Şehrin oluşturulması sürecine de katkı sağlamıştır. Cengizkan'ın belirttiği üzere; “Lörcher Planı, 1928 yılında Ankara Planı için yarışma açılınca ve 1929 yılında bu yarışma sonuçlanıncaya kadar, yeni kentin oluşumuna katkıda bulunmayı sürdüren ilk ve tek plandır” (2004:73). Her ne kadar Lörcher Planı hoşnutsuzluk yaratsa ve başarısız olsa da, 1928 yılında Ankara Planı için yapılan yarışmada, Planda var olan çeşitli hususlar Belediye yönetimi tarafından yarışmacılara istek ve veri olarak aktarılmıştır (Cengizkan, 2004:108). Yani, Planın mirası, sonraki dönemde de Ankara'nın gelişimini etkilemeye devam etmiştir. Nitekim bu plandan sonra kabul edilen Jansen Planı'nda ve 1939 yılına kadar süren uygulamalarında, Lörcher Planı'nın izlerine rastlanabilmektedir.

Yeni rejimin başarısının simgesi olarak Ankara'nın gelişiminin planlanması, 1939 yılına kadar sürmüştür. 1957 yılına kadar Jansen Planı yürürlükte kalsa da, 1939-1957 arası döneme plansız gelişme damgasını vuracaktır (Tankut, 1993).

Başkent olarak yaratılmasının Ankara üzerindeki etkilerine dönecek olursak; Ankara, başkent olarak geçmişe karşı bir ortak kimlik yaratma ve merkezileşme çabalarının odağında yer almaktadır. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, kent ölçeğinde uygulanan her türlü sosyo-mekansal politika, modernleşme ve ulus-

devletleşmenin gerekli kıldığı bu iki çaba eşliğinde değerlendirilmelidir. Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda nüfusu yaklaşık 20 bin civarında, büyük bir kasaba görünümündeki Ankara, başkent olmasıyla birlikte hızla büyümüş ve diğer kentlerden farklı olarak bu dönemde hızlı bir nüfus artışı yaşamıştır. Cumhuriyet yönetiminin büyük yatırımlar yaptığı kent, bir taraftan kamu kurumlarının, diğer taraftan da sosyal hayatı zenginleştirme çabasıyla oluşturulan yeni mekanların inşasına sahne olmuştur. Bu dönemde Ankara, siyasal-yönetmel hizmetler, diplomasi, bankacılık ve diğer hizmetler açısından merkez konumuna yükseldikçe kentin nüfusu hızla artmış ve kente yeni gelenlerin ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmiştir. Nitekim, 1940'larda Ankara'da ilk gecekondu kendini göstermeye başlamıştır (Görmez, 2004:41). Bu durum, 1950'ler sonrası iktidarların politikalarıyla da birleşince Ankara, ülke kentleşmesi açısından öncü ve farklı konumunu yitirmiş, ülkede kentleşme hızının arttığı bu yıllardan itibaren diğer kentlerin yaşadığı süreçlere paralel bir kentleşme sürecine girmiş ve genel olarak ülkenin büyük kentlerine damgasını vuran ikili toplumsal yapı Ankara'da da baskınlığını sağlamıştır.

Bu dönemde Ankara'nın sosyo-mekansal gelişimi açısından kentin ekonomik yapısından bahsetmek gerekmektedir. Cumhuriyet öncesi Ankara ekonomisi tarıma ve tarım ürünleri ticaretine dayanmaktadır. Şenyapılı, kentte tarım ile uğraşan nüfusun yanında, bir de esnaf-tüccar nüfusun daima var olduğunu belirtir (2004:22). Bunun yanında, sanayi sektörü ise çok zayıftır; yalnızca çevre halkın gereksinimlerini karşılayabilecek büyüklükte genellikle aile işletmelerinden oluşan tarım ürünleri, özellikle unlu maddeler olmak üzere gıda, inşaat ve demiryolu ile ilgili tamir sanayii vardır (Şenyapılı, 2004:50). Başkent ilan edilmesinin ardından

eski Ankara'nın yanında yeni kent oluşurken Samanpazarı ve Tahtakale çevresinde yoğunlaşmış zanaatkarlar dışında, yeni sanayi faaliyetleri de gelişmeye başlar. Bu dönemde devlet eliyle savunma ve savaş sanayinin geliştirildiği görülür. Fişek fabrikası, cephe sandıkları yapmak üzere kurulan marangoz fabrikası, gaz-maske fabrikası ve 1941 yılında kurulan uçak fabrikası yeni sanayi faaliyetlerine örnek teşkil etmektedir. Bunun yanında, Kavaklıdere şarap fabrikası, Atatürk Orman Çiftliği'ndeki bira fabrikası, un ve makarna fabrikaları ve çimento fabrikası önemli birer sanayi yatırımdır. Fakat savunma sanayi dışında kentte var olan gıda ve inşaat alanlarında yapılan bu yatırımlar, Cumhuriyet döneminde kentin sanayi yapısında önemli bir değişim olmadığı yorumunu yapabilmemize olanak tanımaktadır. Nitekim Şenyapılı; sanayisi büyük ölçüde tarıma dayalı olan Ankara'nın bu dönemde sanayi yapısıyla ilgili olarak bu yorumu yapar ve sadece kamu hizmetleri ve ticaret hacmi genişleyen kent ekonomisinin de yapısında önemli bir değişiklik yaşanmadığını belirtir (Şenyapılı, 2004:80). Kısacası, bu dönemde başkentlik işleviyle birlikte Ankara'da; inşaat, ticaret ve hizmet sektörleri başlıca istihdam yaratan sektörlerdir, sanayideki gelişmeler ise sınırlı kalmıştır. Yani, Ankara'nın kentleşmesi, gelişmiş ülkelerde görülen endüstrileşmeye bağlı kentleşme modelinden farklı olarak, ağırlıklı hizmet fonksiyonuna dayalı olarak gerçekleşmiştir.

Bu dönemde kent, tek merkezlidir; Ulus, yeni gelişmelerin merkezi olmuştur ve 1950'li yıllara kadar da merkez olarak canlılığını koruyacaktır. Fakat, 1924 ve 1928 tarihli Lörcher ve Jansen Planları, kentin Güney yönünde gelişmesini öngörmektedir. Bu yıllarda bir taraftan Kızılay istikametine doğru gelişen yeni kent, üst düzey bürokratların yaşam alanı olarak tasarlanmaktadır. Alt gelir grupları için ise, Kuzey yaşam alanı olarak geliştirilmiştir. Nitekim, kentin Kuzey-Güney yönlü

gelişimini öngören ve Kale çevresinde yoğunlaşan eski kente eklenen yeni kent yapısını Güneye doğru geliştiren Jansen Planı'nın kentte ikili yapıların doğmasının temellerini oluşturduğu belirtilmektedir Planda, Sıhhiye ve Cebeci'de orta gelir grupları, Bakanlıklar çevresinde üst-orta ve Kavaklıdere-Çankaya ekseninde de üst gelir grupları için konutlar öngörülmektedir Alt ve alt-orta gelir grupları için ise, Kuzey ve eski kent tasarlanmıştır (Şenyapılı, 2004:67). Bununla ilgili olarak hemen belirtmek gerekir ki, Planda, Kuzeyde işçiler için öngörülen konut alanıyla birlikte çeşitli öneriler, başta spekülasyondan kaynaklanan sebeplerden ötürü gerçekleştirilememiştir. Bununla birlikte, Plana yansımından da anlaşılacağı üzere, alt gelir gruplarının var olan konut sorunu, bu dönemin sonlarına doğru tarımın yapısal dönüşümünün etkisiyle yeni gelenlerin hızla artan sayısına bağlı olarak artar. Enformel sektör ve inşaat işleri dışında başka bir istihdam seçeneği olmayan ve kentin marjinlerinde kalan bu grupların konut sorununa yeni çözümleri ise, gecekondudur (Şenyapılı, 2004).

3.1.2. 1950-1980 Dönemi

Evet, bu dönem Ankara kentleşmesine, ülkenin diğer büyük kentlerindeki paralel, hızlı gecekondulaşma damgasını vurmuştur. Kentin sanayi yapısına bakıldığında, devletin özel girişimleri desteklemeye yönelik politikalarına bağlı olarak özel sektörün ön plana çıktığı görülmektedir. Özel sektör içinde de, küçük ve orta ölçekli firmaların ağırlığı vardır (Bostan, 2008). Bu dönemde, küçük sanayi siteleri çoğalmış ve kentin merkezinde yer alma eğilimi göstermişlerdir. Siteler'in oluşumu da bu dönemde gerçekleşmiştir. Buna rağmen, Ankara'nın yeni sanayi işleri yaratmak konusunda başarılı olamadığı belirtilmelidir. Bu dönemde, toplam

Çalışanlar içinde imalat sanayiinde çalışanların payının dıştığı görülmektedir (Eraydın ve Köroğlu, 2006:270). Bunun yanında, inşaat sektöründe kısıtlı bir hareketlilik olsa da, istihdam için gelişen ana faaliyet alanını hizmetler sektörü oluşturmaktadır. Bu sektör içinde de, kente yeni gelenlerin hızlı artışı paralelinde marjinal işler, asıl gelişen istihdam alanıdır. Öte yandan, hizmet sektörü içinde, kamu tarafından sağlanan hizmetler ile ticaret, ulaştırma ve inşaat sektörlerinde çalışanların payının da ülke ortalamasının üzerinde olduğu belirtilmektedir. (Eraydın ve Köroğlu, 2006:270-271).

Akçura da Ankara zerine yaptığı 1971 tarihli monografik araştırmasında; kentteki ekonomik faaliyetlerle ilgili göze çarpan özelliklerin; hizmetler, inşaat sanayii ve iyi tarif edilemeyen faaliyetler sektörlerindeki şişkinlik ve imalat sanayii oranındaki dışukluk olduğunu belirtmektedir. Bu doğrultuda Ankara'yı; "imalat faaliyetlerinde yoksul, kamu ve diğer hizmetlere dönük ve bunun yanı sıra hızla gelişmenin etkisiyle yapı faaliyetleri çalışanları bol bir şehir" olarak nitelendirmektedir (Akçura, 1971:30). Ayrıca, iyi tarif edilmeyen hizmetler; hem orduyu hem de kalıcı bir işi olmayan, yani marjinal işlerde çalışanları kapsamaktadır. İdari hizmetler ve ordu, büyük ölçüde başkentlik işleviyle ilişkili olurken marjinal işlerdeki şişkinlik Akçura tarafından da kentin hızlı gelişmesi ve kentteki tüketim şekilleriyle ilişkilendirilmektedir (1971:32). Yani, bu çalışma da, kente yeni gelenlerin büyük ölçüde marjinal işlerde istihdam edildiği yönündeki değerlendirmeyi desteklemektedir. Ayrıca, bu çalışmaya dayanarak Ankara'nın bu dönemde ekonomik yapısıyla ilgili yapabileceğimiz bir diğer değerlendirme de, kent ekonomisinin bölgesel olmaktan çok milli ve mahalli pazarlara dönük olmasıdır. Ulusal piyasaya da dönük olan sosyal, kültürel ve idari hizmetlerin dışında

Ankara'nın bölgesinde etkili olmasını sağlayacak önemli ekonomik faaliyetleri bulunmamaktadır. Yani, Ankara'nın bölgesel merkezlik fonksiyonu gelişmemiştir ve bu durumun nedenleri arasında; bölgesindeki nüfus yoğunluğunun düşüklüğü dışında, İstanbul'un ve bölgedeki ikinci derece merkezlerin rekabeti gösterilmektedir (Akçura, 1971:41).

Bu dönemde, ülkenin diğer büyük kentlerinde olduğu gibi, Ankara'da da sosyo-mekansal ayrışma belirgindir. Bir tarafta Cumhuriyet ve değerleri üzerinden kette var olanların diğer tarafta da Türkiye toplumunun geleneksel değerleri üzerinden kente yeni gelenlerin karşı karşıya geldiği bir ikili yapının oluştuğu belirtilmektedir (Görmez, 2004). Bu ikili yapının akıbeti, ikinci grubun zamanla kent merkezinde baskınlığının artması yönünde gerçekleşir. "1960'lı yıllar, Cumhuriyeti kuran iradenin temsil ettiği kültürel yapının Ankara'nın merkezini yavaş yavaş terk etmesi sürecini başlatır. Bu merkez giderek 'taşra burjuvazisinin kontrolünde' köylü ve işçilerin mekanı olarak yeniden şekillenmeye yüz tutarken, Başkent Ankara'yı kuranlar Kavaklıdere ve Esat'tan başlayarak Çankaya ve Gaziosmanpaşa semtlerine yönelmeye başlarlar" (Görmez, 2004:42). Bu yıllarda merkez de ikili bir yapı sergilemektedir. Kent meydanı olan Ulus, yeni gelenlere bırakılırken yeni kent merkezi Kızılay ve Sıhhiye'ye taşınır. Ulus bir taraftan bazı merkez fonksiyonlarını sürdürürken görece daha yeni sermaye faaliyetlerinin konuşlandığı Kızılay, yeni iş merkezi haline gelmiştir. 1957 yılında kabul edilen Yücel-Uybadin Planı'nda da Kızılay, Ulus'tan daha kalabalık olarak öngörülmüştür. Buna rağmen kent merkezine yönelik doğrudan bir politika öngörmeyen planın, merkez faaliyetlerinin dengesiz ve kontrolsüz dağılımının önünü açtığı belirtilmektedir (Gürün, 2009). Tankut'un da belirttiği gibi; 1957-1975 döneminde yürürlükte olan Plan, etkinlik sağlamamış,

merkez alanlarda aşırı yoğunlaşmaya, çevrede ise yaygın gecekondulaşmaya teslim olmuştur (1993:203). Dönemin sonuna doğru Kızılay ve Ulus ikililiği iyice belirginleşmiştir. Şehrin Kuzeyi ve Güneyi arasındaki farklılaşmanın fiziksel olduğu kadar, buralarda yaşayanların meslekleri, yaşam biçimleri ve gelir düzeyleri açısından da belirgin olduğu görülmektedir (bkz. Akçura, 1971).

1960'ların sonlarında, çekirdek alanı sınırlarına ulaşan ve etrafı gecekonduyla kaplanan kent için yeni bir plan ihtiyacının doğması ve diğer büyük kentlerin de yaşadığı benzer süreçler sonucu 1969 yılında Ankara, İstanbul ve İzmir'de kurulan Metropoliten Alan Nazım Plan Bürosu tarafından 1990 Ankara Metropoliten Alan Nazım Planı hazırlanır (Karaburun, 2009). Metropol ölçeğinde hazırlanan ilk plan olan ve yeni gelişme yönü olarak kentin Batısının belirlendiği 1990 Planı, özellikle çalışma yerleriyle konut alanları olmak üzere merkez fonksiyonlarının dağılmasını öngörmüştür. Çeşitli gelişme bölgelerinde hizmet alanlarının ve alışveriş faaliyetlerinin gelişmesinin yolunu açmıştır. Bu şekilde Ankara'nın bir sonraki dönemde belirgin hale gelecek olan çok merkezli mekânsal yapısının temellerinin oluşturulduğu söylenebilir.

3.1.3. 1980 Sonrası Dönem

1970'lerin krizinden sonra küresel ölçekte kapitalizmin yeniden yapılanmasına bağlı olarak ülkede yaşanan dönüşümün, yani kısaca ihracata dayalı ekonomik gelişme modelinin benimsenmesinin pek çok alanda görülen etkileri, küresel ölçekte yaşanan dönüşümün mekanı ve özel olarak da kentleri ön plana çıkardığı hatırlanacak olursa, ülke mekansallığının, kentlerinin ve bölgelerinin yeniden konumlandırılmasını beraberinde getirmiş, bu bağlamda da Ankara'nın

ulusal ölçekte, diğerk kentlerle de ilişkili olarak yeniden konumlanmasına neden olmuştur. Daha önceki bölümlerde de belirtildiğı gibi, bu dönemde de ÷lke kentleşme dinamiklerinde İstanbul öne çıkmıştır. İstanbul, ÷lkenin ihracat merkezi olarak konumlandırılmasının yanında, öne çıkan finans ve hizmet sektörleriyle de “dünya kenti” olma yolunda ilerlerken yabancı finans kuruluşlarının odağı olmuştur. Bu durum, yerli bankaların da bu eğilimi göstermesini ve merkezlerini İstanbul’a taşımalarını beraberinde getirmiştir. Bu süreçte merkezleri Ankara’da olanlar da İstanbul’a taşınmıştır. Dolayısıyla, Ankara’nın bu dönemde finansal hizmetler açısından önemini yitirdiğini söyleyebiliriz.

İhracata dayalı ekonomik yeniden yapılanmanın bir diğerk etkisi olarak da, iç piyasaya yönelik üretim yapan kentlerin görece öneminin azaldığını belirtebiliriz. Bu durum da Ankara’nın konumunda görelili bir aşınma olarak belirtilmektedir (bkz. Eraydın ve Köroğlu, 2006:273). Nitekim, bu dönem kentin sanayi yapısına dair de ipuçları sunan 1990 Nazım Planı’nda Ankara, sanayi kenti niteliğıyle öne çıkmazken, kentin bölge ve ÷lke içi pazarlara dönük sanayisinin gelişmesi ve özel sektör yatırımlarında da yine daha çok bölgesel tüketime yönelik imalat kollarıyla vasıflı işgücüne dayalı değerli sanayi kollarının gelişmesi öngörülmüştür (ABŞB, 2006).

Diğerk yandan, bu plan ekseninde bir gelişmenin görüldüğü 1980’li yılların ortalarına kadar, sanayide kamu yatırımlarının ağırlık ve etkisinin sürdüğü gör÷lürken 1980’li yıllardan itibaren ÷lkenin serbestleşme ve yatırımları teşvik yönündeki politikalarına bağılı olarak kentte sanayinin hızlı ve kontrolsüz olarak geliştiğı gör÷lmektedir (ABŞB, 2006). Serbestleşme politikalarına bağılı olarak yaşanan önemli bir gelişme de, pek çok kamu kuruluşunun işlevlerini özel sektöre devretmesidir. Bu durumun istihdam açısından önemli sonucu, kamu kesiminde

Çalışanların azalması ve geçmiş nemlere göre kentte kamunun istihdam üzerinde var olan ağırlığının azalmış olmasıdır.

Kent sanayisinde 1990'lı yıllardan itibaren iki eğilim daha dikkat çekmektedir; ilki, gelişen sanayinin teknoloji yoğun nitelikte olması ve diğeri de, kent çevresinde organize sanayi bölgelerinin çoğalmasıdır. lke genelinde izlenen OSB'leri özendirici politikalar sonucu, Ankara çevresinde organize sanayi yer seçim taleplerinde önemli bir artış yaşanmıştır (ABşB, 2006). Sektörel olarak da, bu dönemde, orman ürünleri ve mobilya sanayi en yoğun işgücüne sahipken 2000'lerden itibaren yerini metal eşya ve makine teçhizat sanayi alacaktır.

Dolayısıyla bu dönemden başlayarak Ankara'nın başta sanayi olmak üzere, ekonomik yapısında ve ulusal ölçekteki konumunda önemli bir dönüşümün yaşandığını söyleyebiliriz. Yaşanan dönüşümde küresel ekonomik yapıya dahil olma eğilimi belirleyicidir. Tabi bu eğilim, ulusal ölçekteki gelişmelere paralel olarak 2000'lerden itibaren daha da yoğunlaşacak ve küresel bir kent olma söylemi eşliğinde kenti fiziksel ve iktisadi olarak dönüştürecektir.

Bu dönemde kentin mekânsal dönüşümü açısından, 1990 Planıyla ngrlen Batı yönlü gelişmeye bağlı olarak Batıkent, Eryaman, Ümitköy, Konutkent ve Koru Sitesi gibi uydu kentler ortaya çıkmış ve Ankara'nın kentleşmesi yeni bir yöne evrilmiştir. İstanbul ve Eskişehir aksı boyunca; Batıkent, Eryaman gibi bölgelerde inşa edilen yeni konut alanları gecekondulaşmanın önüne geçmeyi; Ümitköy, Konutkent ve Koru Sitesi gibi bölgeler de st gelir gruplarına hitap etmeyi ve kentin yeni yüzünü oluşturmayı hedefleyen projelere bağlı olarak gelişmiştir (şenyapılı'dan akt. Yüceşahin ve Tüysüz, 2011:163). Bakanlık tarafından kabul edilmemiş olsa da,

1986 yılında hazırlanan ve 1990 Planının gelişme stratejilerinin korunduğu 2015 Planı da, kentin Batı koridoru yönünde gelişimini ve desantralizasyonunu öngörmektedir. Bu dönemde, daha önceki dönemlerde ikili yapı üzerinden görünür olan sosyo-mekansal farklılaşmanın, çok parçalı ve bir anlamda ayrılmış bölgeler ile geçiş zonlarından oluşan daha karmaşık bir yapıya doğru evrilerek iyice belirginleştiği belirtilmektedir (Yüceşahin ve Tüysüz, 2011:163). 1997 ve 1998 yılları arasında hazırlanan fakat yine kabul edilmeyen 2025 Planının da bu eğilimi sürdürdüğü görülmektedir. Var olan kentsel dokuyla ve kent merkeziyle ilgili herhangi bir öneri getirmeyen Plan, kentsel gelişimi piyasa güdümlü yer seçim dinamiklerine ve kontrolsüz desantralizasyon sürecine bırakmıştır (Gökçe'den akt. Gürün, 2009:87).

Bu yıllarda Ankara, yeni ekonomik politikaların yol açtığı ekonomik ve toplumsal değişimin yansımaları şeklinde kentte yaygınlaşan ticaret merkezleri, ofis binaları, özel firma merkezleri ve alışveriş merkezleri gibi mekânsal yapılara sahip olmaya başlamıştır. Ankara'daki iş ve alışveriş merkezlerinin ilkleri bu döneme rastlamaktadır. Kentin ilk alışveriş merkezi olan Atakule Alışveriş Merkezi (1989) ve hemen ardından Karum Alışveriş ve İş Merkezi (1991), "Ankara'da yeni bir merkez" mottosuyla bu dönemde kurulmuştur. Ankara alışveriş merkezlerinin ilk iki örneğini oluşturan ve kent içinde konut alanlarına yakın mesafede kurulmaları dikkat çekici olan bu iki alışveriş merkezi kısa zaman içinde çevreleri için çekim gücü oluşturmuş, bir yandan etraflarındaki kentsel alanların değerini yükseltirken diğer yandan da yeni lüks dükkanlar, restoranlar ve barlar açılmasının önünü açarak çevrelerine yeni fonksiyonlar kazandırmışlardır (Uludağ, 2004). 1990'lardan itibaren, kentin sahip olmaya başladığı bu yeni yapıların ilk örneklerinden farklı bir mekansallıkla

yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Alışverişe bağlı ticaret faaliyetlerinin yanında boş zaman aktivitelerine dönük toplumsal ve kültürel faaliyetler de sunan yeni alışveriş merkezleri ilk iki örnekten farklı olarak, çoğunlukla kent çeperlerine kurulmuşlar ve yeni bir yaşam tarzının popüler imgeleri haline gelmişlerdir. İlk kent dışı alışveriş merkezi olma özelliğine sahip olan Ümitköy Galleria 1995 yılında, kentin gelişmekte olan Ümitköy, Konutkent ve Çayyolu banliyö alanlarının bulunduğu Batı koridorunda kurulur. Daha sonraki örnekler Bilkent Center (1998) ve Akköprü Migros Alışveriş Merkezi (1999) de banliyöleşen ticaret faaliyetlerine örnek oluşturur. Kısacası, 1990'lı yıllardan itibaren kentte hızla yaygınlaşan alışveriş merkezleri Ankara'nın bu dönemde sergilediği çok merkezli yapısına katkı sağlamışlar ve üst ölçekli planlarında vurgulanan desantralizasyon eğilimini yansıtmışlardır.

3.2. 2000 SONRASI: ANKARA'DA YENİ KENTSEL POLİTİKALARIN YÜKSELİŞİ

Küresel ekonomide öne çıkan ve kilit roller üstlenen kentlerden oluşan yapı ve ulusal ölçekte yaşanan sanayisizleşme süreciyle birlikte büyük sermayenin kentlere yönelmesi; başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerin küresel ekonomiye eklemlenmede önemli roller üstlenmesi, Ankara'nın hem ekonomik hem de sosyo-mekansal yapısında önemli dönüşümlere yol açmıştır.

Öncelikle, bu dönemde kentin ekonomik ve dolayısıyla istihdam yapısındaki dönüşümlerin büyük ölçüde kent girişimciliği mantığıyla şekillendiğini ve şekillenmekte olduğunu iddia edebiliriz. Yani, görüleceği üzere, sektörel yapısında da sosyo-mekansal yapısında da; bir taraftan küresel ölçekte yarışan kentler arasında

öne çıkma eğilimi tarafından belirlenen küresel konumunun, diğer taraftan bağlantılı olarak, gelişmenin yereli ön plana çıkaran yeni mantığına bağlı olarak ülkenin küresel konumu açısından artan önemi çerçevesinde ülke içindeki konumunun (ki bunun, başkent olması dolayısıyla baskın olduğu düşünülebilir) yeniden tanımlanması, yani kısacası hem küresel ölçekte dünya kentleriyle hem de ulusal ölçekte diğer kentlerle rekabet hali, kenti dönüştüren başat unsurdur.

Ankara'nın geçmişten beri temel ekonomik karakterini oluşturan sektör, başkentlik işleviyle de bağlantılı olarak hizmetler sektörüdür. Nitekim, 1970 yılında Türkiye'de toplam çalışanlar içinde hizmetler sektöründe çalışanların oranı %21.2 iken, Ankara'da bu oran %49.1 ile ülke ortalamasının çok üzerinde bir düzeydedir. 1970-2000 yılları arasında ülke geneline paralel olarak Ankara'da da tarım sektöründe düzenli bir gerileme görülürken, hizmetler, ildeki en baskın sektör olma niteliğini pekiştirerek çalışanların %70,1'ini istihdam eder hale gelmiştir (ABŞB, 2006). 2013 verilerine göre de bu oran %72'dir (Ankara Kalkınma Ajansı, 2013).

Bu durum, hizmetler sektörünün baskınlığını ortaya koyduğu gibi, tarımdan kopanları istihdam edemeyen ve gelişemeyen bir sanayiye dair de ipuçları vermektedir. Bununla birlikte hizmetler sektörünün alt kolları incelendiğinde, Ankara'nın, "toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler" alt sektöründe çok önemli bir yoğunlaşma gösterdiği anlaşılmaktadır. Hizmetler sektörü alt kollarına göre kent içi mekânsal farklılaşma da belirgindir. 2023 Planında belirtildiği üzere; hizmetler sektörünün üretici nitelikli bölümünü oluşturan ofis-yönetici hizmetler, kamusal, yarı kamusal ve özel sektör bazında kentin Batı, Güneybatı ve merkez bölgelerinde yer seçmiş görünmektedir. Bu alanlarda çalışanların ikamet yerleri de benzer şekilde, Güneybatı, Güney ve Batı planlama bölgelerinde yoğunlaşmıştır.

Kentsel nüfusun çok önemli bir bölümünün yaşadığı Doğu (Mamak, Elmadağ, Kalecik) ve Kuzey (Keçiören, Altındağ, Akyurt, Çubuk) bölgelerinde ise, hizmet sektörünün gelişimi daha çok ticaret alt sektöründe ve tüketici hizmetler olarak tarif edilen perakende sektöründe kendini göstermektedir (ABŞB, 2006:296).

Nihayetinde, Ankara'daki hizmet sektörüne dair, görece uzmanlaşmış bir yapı sergilediği söylenebilir. Planda belirtildiği şekliyle; “Başkent Ankara'nın bilim, kültür ve hizmet sektörlerinde uzmanlaşmış, buna dair üstünlükleri güçlendirilen, bilgi üreten, yenilikçi, yaratıcı ve öğrenme-kendini geliştirme kapasitesini sürekli arttıran bir üretim ekonomisiyle, Dünyanın en büyük ekonomiye sahip 70 kenti içerisinde yer almasını sağlamak” yönündeki strateji, üretici hizmetlere ve bu alanda çalışan nitelikli işgücüne gönderme yapmakta ve zaten başkentlik konumundan dolayı var olan potansiyelin küresel ekonomik yapıya dahil olma yolunda evrileceği yönü tarif etmektedir. Bu strateji doğrultusunda, “bilim, kültür ve hizmet sektöründe uzmanlaşacak, öğrenen, yenilikçi, yaratıcı bir kent ekonomisi oluşturulması büyük önem taşımaktadır” şeklinde belirtilip “hizmetler sektörünü üretim ekonomisi unsurları ile güçlendirmek, bilişim, yazılım, teknoloji üretim-araştırma, mali kurumlar-finance sektörleri ile, üretici yönetici hizmetlerin (ofis kullanımları) gelişimini özendirmek” gibi hedefler de konulmaktadır (Ankara Kalkınma Ajansı, 2013).

Fakat, son yıllarda kentin hizmet sektörü büyümeye devam ederken nitelikli işgücü kaybı yaşandığı görülmektedir. İşkur'un 2012 yılı Ankara İli İşgücü Piyasası Analiz Çalışması'nda; Ankara'nın aldığı ve verdiği göçün eğitim durumuna göre karşılaştırılması sonucu, kentin eğitilmiş işgücü kaybı yaşamakta olduğunun altı

çizilmektedir (İşkur, 2012). Bu durum, büyüyen hizmet sektörünün daha çok niteliksiz işgücüne bağlı gerçekleştiğine dair bir fikir uyandırabilmektedir.

Öte yandan, küresel ekonomik yapıya dahil olma motivasyonu bu dönemde ülke genelinde belirgin olan sanayideki dönüşüm eğiliminin Ankara için de geçerli olduğu görülmektedir. Ankara bir sanayi kenti olarak anılmasa da, geçmişten beri belirli bir sanayi birikimine sahip olmuştur. Fakat 1980 sonrası ülke genelinde özellikle büyük kentlerde ve eski sanayi kentlerinde görülen sanayisizleşme eğiliminin Ankara sanayisinde dönüşüme neden olduğu söylenebilir. Bu dönüşümü, 1980 sonrası dönemde Anadolu’da “yeni sanayi odakları”nın yükselişiyle bağlantılı olarak değerlendirecek olursak; başta ucuz işgücü olmak üzere sağladıkları avantajlarla küresel bağlantılara dahil olan bu Anadolu kentleri, bu avantajlar ekseninde kendileriyle yarışamayacak olan Ankara’nın, farklı alanlarda uzmanlığını öne çıkararak aynı sisteme dahil olma çabasına neden olmuştur diyebiliriz. Yani Ankara sanayisi, bir tarafta küresel sisteme dahil olma baskısıyla karşı karşıyayken diğer taraftan da dahil olacağı yönünün belirlenmesinde ülkenin diğer kentlerinin oluşturduğu rekabet koşullarının etkisi olmuştur.

Ankara’nın diğer Anadolu kentleriyle içinde bulunduğu rekabet ortamını ve aynı zamanda da ülke genelinde farklılaşmış emek yapısı içindeki konumunu göstermesi bakımından Ankara Sanayi Odası tarafından hazırlanan ve 2010-2013 yıllarını kapsayan Stratejik Plan’da kent sanayisi açısından tehdit olarak değerlendirilen unsurlar dikkat çekmektedir. Bu plana göre; büyük ölçüde İstanbul ile karşılaştırılan Ankara’nın sanayi yapısını etkileyen özelliklerinin bir kısmı, Ankara’yı İstanbul’a göre avantajlı kılsa da Anadolu’nun diğer şehirlerine kıyasla dezavantajlı kılmaktadır. Bu özelliklerin en başında da Ankara’da işgücü maliyetinin

İstanbul'a kıyasla düşük olmasına rağmen, diğer şehirlerin birçoğundan yüksek olması gelmektedir (Ankara Sanayi Odası, 2010:17) Bu bağlamda, ülke genelinde küresel ekonomiye entegre olma çabası eşliğinde 2000'lerden itibaren belirgin olduğu görülen, geleneksel sanayi yapısıyla küresel ölçekte rekabetin zorlaşmasına bağlı olarak izlenen yeni sanayi politikasının eğilimleriyle uyumlu bir şekilde, sermaye ve teknoloji yoğun sektörlere kayış, Ankara sanayisinin bu dönemdeki temel amacı olmuştur.

Eraydın ve Köroğlu'nun belirttiği üzere; Ankara'nın geleneksel makine sanayi ötesine geçerek ileri teknolojilerde yoğunlaşma ve bu alanlarda dış dünya ile bütünleşerek ülkenin ileri sanayi odağı olma isteği, kentin daha önce iç ve çevre talebini karşılamaya yönelik olan sanayi yapısının önemli bir dönüşüm geçirmesi anlamına gelmektedir (2006:275). Nitekim, Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından 2006 yılında hazırlanan 2023 Planında; “sanayi sektörü içinde teknoloji yoğun bir üretim biçiminin geliştirilmesi, sanayi-üniversite ve teknoloji işbirliği ile gelişebilecek sanayi türlerinin özendirilmesi esastır” ve “elektronik, bilişim, yazılım, teknoloji üretim araştırma, savunma sanayi, optik aletler ve tıbbi malzemeler üretimi alt sektörlerinin gelişimi özendirilmelidir” şeklinde belirtilmektedir (ABŞB, 2006).

Bu durumun, daha önceki bölümde yapılan tartışmaya göndermeyle, emek üzerinde yeni kontrol mekanizmaları geliştirilmesini beraberinde getirdiği ve bu bağlamda da emek gücünü ayrıştırıcı nitelikte olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca, Planda açık bir şekilde ortaya konan, sanayi-üniversite işbirliği de, daha önceki bölümde üzerinde durulduğu şekliyle, emek gücünü sermayenin istekleriyle uyumlu hale getirme çabasını yansıtmaları bağlamında emek üzerinde yeni kontrol mekanizmalarına işaret etmektedir.

Fakat, Eraydın ve Armatlı tarafından 2005 yılında yapılan çalışmanın sonuçlarına göre; yüksek teknolojiye sektörlerde uzmanlaşma yolunda olan Ankara’da bu alandaki küresel ilişkilerin, yerel ve ulusal ilişkilere göre sınırlı kaldığı görülmektedir (Eraydın ve Köroğlu, 2006:278). Ankara Kalkınma Ajansı tarafından hazırlanan 2014-2023 Ankara Bölge Planı’nda, “Ankara’nın üretim ve ihracat sepeti incelendiğinde yüksek teknolojiye dayalı ürünlerin payının düşük olduğu görülmektedir. Teknolojik düzey Türkiye ortalamasının üzerinde olmakla birlikte gelişmiş dünya ekonomileri temel alındığında düşük kalmaktadır” (Ankara Kalkınma Ajansı, 2013) şeklinde belirtilmektedir. Bu durumda Ankara’nın imalat sanayiinde küresel ekonomi ile eklemlenmesi teknoloji yoğun sektörlerden çok, net ihracatçı konumunda olduğu hammadde ve işgücü yoğun sektörler üzerinden gerçekleşmektedir.

Görüldüğü üzere, Ankara’nın gerek hizmet, gerekse sanayi sektörleri incelendiğinde, 2000’lerden itibaren ekonomik gelişimine yön verenin küresel ekonomik yapıya dahil olma isteği olduğu iddia edilebilir. Bu durumun önemli bir boyutu da, kentin bu isteğinin ülkenin küresel ölçekteki konumu açısından önemli bir hale gelmesidir. Yani, Ankara’da kent girişimciliği ve buna bağlı yeni kentsel politikaların yükselişi, tam da devletin küreyerelleşme (glocalization) yönünde yeniden ölçeklenme stratejisinin bir parçası olarak kentin iktisadi ve sosyo-mekansal gelişimine yön vermektedir. Devletin, kentleri küresel ekonomik faaliyetler içinde konumlandırma yönündeki politik stratejisi olarak ifade edilen küreyerelleşme stratejisinin Ankara için sonucu, büyük ölçüde tüketim kenti olarak öne çıkmasını ve bu şekilde pazarlanmasını sağlamış olmasıdır. Bu durumu, kent girişimciliğinin tüketim boyutuyla bağlantılı değerlendirmek gerekmektedir.

3.2.1. Ankara'nın Bir Tüketim Kenti Olarak Pazarlanması

Ankara'nın yoğun bir şekilde yeni kentsel politikalar ve kent girişimciliği anlayışıyla şekillenen yaklaşık son 15 yıllık gelişiminde, ulusal ve yerel ölçekte ortaklaşa gösterilen bir küresel ölçekle bütünleşme gayretinin baskın olduğu görülmektedir ve bu durum büyük ölçüde kentin tüketim işlevinin öne çıkarılmasına dayanmaktadır. Bu süreçte yeni kentsel politikaların dayandığı; kentin pazarlanması, kent imajı oluşturma, marka kent yaratma vb. araçlar da sıklıkla kullanılmaktadır. Şöyle ki, Ankara örneğinde görüldüğü şekliyle, eskisinden farklı olarak yeni kentsel politikalar, parçalı olarak kentin farklı alanlara dönük politikaları olarak değerlendirilmek yerine, farklı alanlara dönük politikalar aynı amaca hizmet eder hale geldikçe bir bütün halinde değerlendirilebilir. Ortaklaştırıcı amaç ise, kentin pazarlanmasıdır. Kentin sanayi politikası, turizm politikası ya da konut politikası vb. girişimcilik mantığıyla şekillenen bütüncül bir kent pazarlama politikası olarak ele alınabilir hale gelmektedir.

Kentin topyekün pazarlanmasına yönelik eğilimi, Ankara'nın gelişim stratejisini belirleyen pek çok rapor ve planda görmek mümkündür. Örneğin, 2014-2023 Ankara Bölge Planı'nda; Ankara'nın siyasi işlevlerinin ötesinde uluslararası roller üstlenen küresel bir başkent haline gelmesinin dünya markası olma potansiyeli bulunan savunma, havacılık ve uzay ile bilişim gibi sektörlerde var olan beşeri sermaye birikimini ve üniversite-sanayi işbirliği gibi güçlü sosyal ağlarını kullanarak dünya ölçeğinde farklılığını ortaya koyması ile mümkün olacağı belirtilerek, aslında özelde izlenen sanayi ya da hizmetler sektörüne dönük politikaların genelde fark yaratarak küresel bir kent ve marka olma amacına hizmet etmekte olduğu açıkça belirtilmektedir.

Bu durum, küreselleşmeyle birlikte, kentlerin uluslararası ortamda artan rekabet koşullarında var olabilmeleri için gerekli olan ve mekânsal stratejik planlama yaklaşımının dayandığı güçlü bir ekonomik temel, nitelikli insan sermayesi ve yüksek teknoloji hizmetler gibi koşulların sağlanması hedefine oldukça uygun görünmektedir. Diğer bir taraftan da, yeni kentsel politikaların dayandığı mekânsal stratejik planlama yaklaşımının temel aracı olan kentsel projeler aracılığıyla kent imajının fiziksel olarak da yenilenmesi ve sermaye çekmek için cazip hale getirilmesi gerekmektedir. Kent sadece güçlü ekonomisi ve nitelikli insan sermayesiyle değil, uluslararası niteliklere sahip kentsel yaşamını yansıtan mekanlarıyla da rekabet edebilirliğini arttırmak durumundadır. Uluslararası iş merkezleri, alışveriş merkezleri, kapalı siteler, yeniden canlandırılan eski limanlar, lüks konut alanları, hızlı tren, uluslararası havaalanı, fuar alanları, yüksek teknoloji sanayi parkları ve oteller vs., küresel yatırımları ve diğer küresel akışkanlıkları çekmesi için gerekli altyapı hazırlıkları olarak önerilmektedir (Douglass’dan akt. Bakır, 2013:77). Nihayetinde kentin ekonomik ve sosyo-mekansal yapısının dönüşümü, pazarlanmasına yönelik uygun bir imaja sahip olmasına bağlı hale gelmektedir. Ankara için bu imaj, dünya genelinde kentlerin sahip olduğu eğilimle de bağlantılı olarak tüketim işlevi etrafında oluşturulmaktadır.

Son yıllarda Ankara’nın imajına ve “marka kent” olmasına dönük bir kısmı uygulanmış pek çok proje dillendirilmiştir. Öncelikle, Kültür ve Turizm Bakanlığının 2007 yılında tamamladığı, 2023 yılı turizm hedeflerinin belirlendiği ve markalaşmaya sıklıkla vurgu yapılan Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Raporu’nda Ankara, başta İstanbul olmak üzere İzmir ve Antalya’yla birlikte şehir turizminin

marka kent olma yolunda geliştirileceği hedef kent olarak yer almaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007).

Sonraki yıllarda da Ankara'yı bir marka kente çevirme yolunda Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Melih Gökçek tarafından aralarında mega projelerin de bulunduğu pek çok projenin gerçekleştirilmek istendiği görülmektedir. Bunlar arasında, Disneyland, Hayvanat Bahçesi, Ankara Fuar Merkezi projeleri de yer almaktadır. Bu yıllarda Ankara'nın yaratılmak istenen imajına kültür ve turizm kenti olmanın yanında kongre ve fuar başkentliliği de eklenmiştir. 2011 yılında Başbakan R. Tayyip Erdoğan, Ankara Ticaret Odası'nda yapılan "Yeni Vizyonuyla Ankara" adlı toplantıdaki konuşmasında Ankara için pek çok projenin tanıtımını yaparken kentin imajının, savunma sanayi ve sağlık ve termal turizmin geliştirilmesiyle bu alanları da kapsar hale getirilmek istendiğinin sinyallerini verir.

Başbakan'ın konuşmasında dile getirdiği; "Biz sadece Ankara'yı büyütmekle, Ankara'yı güzelleştirmek, Ankara'nın çehresini değiştirmekle kalmadık, aynı zamanda Ankara'yı uluslararası bir kent, uluslararası bir başkent haline dönüştürdük. Şimdi açıklayacağımız büyük projelerle, işte Ankara'nın bu vasfını daha da güçlendiriyoruz. Ankara'nın başkent vasfını, modern görünümünü, itibarını şimdi bu projelerle daha da ileri standartlara kavuşturuyoruz. Ankara'daki bu projelerle, Türkiye'nin kalbi Ankara'yı, dünyaya örnek bir şehir, vizyon bir şehir, marka bir şehir haline getiriyoruz" (Milliyet, 2011) şeklindeki sözleri, kentsel projelerin kentin uluslararası rekabet ortamında öne çıkmasını sağlayıcı araçlar olarak kullanıldığını net bir şekilde gözler önüne sererken kentin küresel sistemde öne çıkarılma çabasının, ulusal ölçekle yeni ilişkisini de göstermektedir. Ayrıca bu durum, yerel

düzeyde izlenen yeni kentsel politikaların merkezi yönetim düzeyinde desteklenmesi açısından da çarpıcıdır.

Ankara'nın imajına geri dönecek olursak; 2012 yılında yapılan ve Ankara'yı "marka kent" yapma yolunda önemli bir adım olduğu sürekli vurgulanan Alışveriş Festivaliyle, Ankara'nın imajına bir de "alışveriş cenneti" olma durumu eklenmiştir. Bunun dışında, Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Melih Gökçek'in 2013 yılında yaptığı "Yıldız Ülkenin Marka Kenti Ankara" başlıklı sunumunda belirttiği; kongre kenti olmak, tıbbın merkezi olmak, üniversite kenti olmak, sanayide ikinci şehir olmak ve turizm kenti olmak hedefleri (ABSB, 2013), Ankara'nın markalaşma yolundaki imajının kapsamının genişlediğini göstermektedir.

Özetle, kentsel projeler aracılığıyla yürütülen yeni kentsel politikalar, Ankara'nın gelişimini özellikle son on yıldır yoğun bir şekilde etkisi altına almış görünmektedir. Ankara örneğinde yaratılmaya çalışılan kentsel imaj, kentin geçmişten beri hizmet sektörünün yanında ikincil konumdaki sanayisi ve son dönem bu alana yönelik dönüştürme çabasının kısıtlılıklarıyla birlikte düşünülecek olursa, özellikle kentin tüketim işlevinin öne çıkarılmasını beraberinde getirdiği söylenebilir. Özellikle son dönemde kentin sosyo-mekansal yapısına yön verenin, bu işlevle bağlantılı olarak kentte hızla yaygınlaşan, alışveriş merkezleri, kongre ve fuar merkezleri, alışveriş festivalleri, oteller vb. pek çok tüketime dönük yapı ve faaliyet olduğu ifade edilebilir.

Yaratılan imaj, kentin küresel ölçekte rekabet edebilirliğine hizmet ettiği ölçüde temel olarak pazarlanabilirliğini arttırmaya yöneliktir. Bu halin önemli bir sonucu da, kentin, pazarlanabilir bir meta haline geldikçe sermaye karşısında

cazibesinin sürekliliğini sağlamak için sürekli yenilenmek ve dönüştürülmek durumunda kalmasıdır. Bu da, kentin sürekli yeniden metalaşması anlamına gelmektedir. Yeni kentsel politikalar sonucu kentin farklılaşmış sosyo-mekansal yapısı, yeniden metalaşmayla pekişmekte ve kentsel eşitsizliklere de yenileri eklenmektedir. Ankara'nın da geçmişte var olan ikili mekânsal yapısı daha karmaşık bir yapıya doğru evrilmiş, kentin farklılaşan ve ayrışan toplumsal yapısının yansıması ve aynı zamanda sürdürücüsü olmuştur.

Kentsel projeler aracılığıyla yeni dönemde kentin rekabet koşullarına uyumunu arttırma yönünde dönüştürülmesi; elit tüketime yönelik yeni özelleşmiş mekânlar yaratılarak, kapalı kentsel yerleşmeler ve diğer arınmış mekânlar ile toplumsal alan yeniden üretilerek ve soylulaştırmalar yolu ile sosyo-mekânsal ayrışma yaratılarak gerçekleşmektedir (Brenner ve ark.'dan akt. Bakır, 2013:77). Bu bağlamda üst sınıflara hitap eden bir yaklaşıma sahip olduğunu söyleyebileceğimiz kentsel proje temelli kentleşme politikalarının Ankara'da son yıllarda belirginleşen, kent içinde ayrılmış refah adacıklarıyla bağlantısını kurabiliriz. Konutkent, Çayyolu, Koru Sitesi, Beysukent ve Oran; bu adacıklara örnek olarak verilebilir. Bu durum aynı zamanda, son yıllarda ortaya çıkan yeni üst sınıflarla geleneksel orta sınıflar arasında da bir farklılaşmaya işaret etmektedir. Yeni üst sınıflar bahsi geçen bölgelerde yoğunlaşırken geleneksel orta sınıflar, daha çok kent içinde, Cebeci, Ayrancı, Çankaya, Gaziosmanpaşa ve Öveçler'de yoğunlaşmaktadır (bkz. Ataç, 2014). Öte yandan, bu durum emek açısından; emeğin mekanına el koymak ve emeği kentten uzaklaştırmak anlamına gelmekte ve bölüşüm ilişkilerinde emeğin giderek kötüleşen konumuna katkı yapmaktadır. Bu bağlamda, Ankara'nın sosyo-mekansal farklılaşma haritasında yoksul ve marjinalleşmiş kesimlerin yoğunlaştığı Altındağ

ilçesi, Ankara Kalesi ve yakın çevresinin kentsel dönüşüme hedef olduğu belirtilmelidir.

İstihdam açısından, Harvey'in de belirttiği gibi; yeni kent girişimciliğinde küçük işletmelere ve taşeronculuğa yapılan vurgu, kentin ayakta kalması için enformel sektörün doğrudan özendirilmesine bile varabileceğinden, çeşitli durumlarda yaratılan çalışma biçimleri, çoğunlukla gelir dağılımındaki ilerlemeci değişimlere engel olmaktadır (Harvey, 2012:426). Kentte toplanan hizmet faaliyetleri ve yönetsel işlevler, yaratılan çalışma biçimleri bağlamında düşünüldüğünde, ya düşük maaşlı ve kötü çalışma koşullarına sahip işler ya da yönetim spektrumunun en tepesinde bulunan yüksek maaşlı pozisyonlar olmaktadır (Harvey, 2012:426). Ankara'da da en çok çalışan sayısına sahip işler arasında nitelik gerektirmeyen işler dikkat çekmektedir. İşkur'un 2013 yılı verilerine göre; Ankara ilinde özel sektörde çalışan sayısına göre ilk on meslek sırasıyla, temizlik görevlisi, beden işçisi (inşaat), güvenlik görevlisi, beden işçisi (genel), beden işçisi (temizlik), şoför-yük taşıma, muhasebeci, satış danışmanı, büro memuru (genel) ve sekreterlik meslekleridir (İşkur, 2013). Yine İşkur'un 2014 yılı raporuna göre de, özel sektörde en çok çalışılan işlerin başında nitelik gerektirmeyen işler gelmektedir, profesyonel meslek grupları ise, sanatkarlar ve ilgili işlerde çalışanlardan sonra üçüncü sırada yer almaktadır (İşkur, 2014).

Bu noktada, kentte yaratılan yeni istihdam fırsatları olarak sunulan, son yıllarda kentin öne çıkarılan tüketim işleviyle bağlantılı olarak hızla çoğalan alışveriş merkezleriyle yaratılan işler de kentin nitelik gerektirmeyen iş alanları kapsamında değerlendirilebilir. Ankara'da yeni kentsel politikaların yükselişiyle birlikte kentin sermaye karşısında cazibesini arttırıcı yatırımlar olarak sayıları hızla artan alışveriş

merkezleri sadece uluslararası standartlarda kentsel yaşam mekanları olmalarıyla ilintili olarak yeni tüketim ve boş zaman mekanları olarak değil, aynı zamanda küresel kapitalist ilişkilerin yereldeki merkezleri olarak değerlendirilebilir. Şöyle ki; küresel sermaye akışına yatırım merkezleri olarak bağlı olan AVM'ler, küresel tüketim ve buna bağlı üretim ağlarının da merkezinde bulunmaktadır. Aynı zamanda, yerelin mekânsal gelişimi için stratejik noktalarda konuşlanan bu merkezler, rant spekülasyonlarının aracı olarak kentsel dokuyu değiştirip sosyo-mekansal farklılaşma ve ayırmaya yol açmaktadır. Bu bağlamda, Ankara'nın ilk alışveriş merkezi örneklerinden olan Karum için o yıllarda kullanılan "Ankara'da yeni bir merkez" mottosundan yola çıkarak, merkezsizleşmiş kentin küreselle bağlantılarının kurulduğu merkezler olarak AVM'lerin; gerçekten de küresel ölçekte yapılan ve yerelle etkileşim içinde olan, kentin yeni merkezleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu etkileşimin, çalışmanın temel amacı doğrultusunda, istihdam yaratmanın ötesinde, emek üzerindeki hem küresel hem de yerel boyutlara sahip etkisini ortaya koymadan önce, Ankara'da alışveriş merkezlerinin gelişiminin kentin sosyo-mekansal gelişimindeki rolünün biraz daha aydınlatılması gerekmektedir. Bunun için bir sonraki bölüm, Ankara'da sayıları hızla artan alışveriş merkezlerini, kentin sosyo-mekansal yapısıyla ilişkisi bağlamında kısaca ele alacak ve özel olarak da alan araştırmasının yapıldığı Ankamall alışveriş merkezinin bir takım özelliklerinin üzerinde durulacaktır.

3.2.2. Ankara'da Alışveriş Merkezlerinin Gelişimi

Uzun süredir küresel etkiler altında olan İstanbul'a kıyasla Ankara, her zaman nüfus karakteri ve iş, ticaret yapısı bakımından daha yerel yönlü olmuştur. Kent

kimliğini büyük ölçüde belirleyen başkent olması, kenti ulusal değerlerin ve yaşam tarzının temsilcisi yapmıştır. Bundan dolayı Erkip, Ankara’da Alışveriş merkezlerinin gelişiminin, küresel sermayenin ulusal değerler karşısında artan kontrolünü yansıtan ilginç bir süreç olduğunu belirtir (2005:93). Bu ifadeden anlaşıldığı üzere, küresel sermayenin alışveriş merkezleri üzerinden kentte artan kontrolü, küreselle etkileşimli yeni değerlerin kentte yaygınlaşması anlamına gelmektedir. Gerçekten de Cumhuriyetin Ankara’sı, İstanbul’un temsil ettiği emperyalist değerler karşısında, statükoya karşı düzen ve dinamizmin simgesi olan kamusal hayatıyla kurulmasına rağmen, bir süre sonra kentin kamusal alanları, özellikle İstanbul karşısında eskinin ve statükonun bir parçası haline gelmiştir (Saktanber’den akt. Tutalar, 2007:37). Bu yönüyle, son dönemde alışveriş merkezlerinin yükselişi Ankara için ‘eski’ ve statükonun parçası olan kamusal hayat ve yaşam tarzının karşısında yeni ve dinamik değerleri temsil etmektedir. Bu durum, çeşitli araştırmaların, Batı’daki örneklerinden farklı olarak gelişmekte olan ülkelerde alışveriş merkezlerinde boş zaman aktivitelerinin alışverişten daha baskın unsur olduğu yönündeki sonuçlarıyla birlikte düşünülecek olursa, konserler, gösteriler vb. sunduğu çeşitli faaliyetlerle alışveriş merkezlerinin Ankara için, küresel değerlerle şekillenen yeni bir yaşam biçimi sunmakta olduğu düşünülebilir.

Erkip’in ilginç olarak ifade ettiği süreç, alışveriş merkezlerinin yaygınlaşması üzerinden değerlendirildiğinde, gerçekten de küresel sermayenin özellikle son on yıldır kentteki kontrolünü hızla arttırması yönünde işlemiştir. Ankara’daki alışveriş merkezi sayısı son on yılda neredeyse dört kat artmış, 2005 yılında 12 olan kentteki AVM sayısı, şuan yapımı devam edenlerle birlikte 43’e ulaşmıştır.

Tablo 1: Açılış Yılları ve Yerlerine Göre Ankara'daki Alışveriş Merkezleri

1	1989	Atakule	Çankaya
2	1991	Karum	Kavaklıdere
3	1995	Galeria	Ümitköy
4	1998	Ankuva AVM ve Bilkent Center	Bilkent
5	1999	Mesa Plaza	Çayyolu
6	1999	5M Migros	Akköprü
7	2001	Carrefour	Batıkent
8	2002	Armada	Söğütözü
9	2003	Arcadium	Çayyolu
10	2003	FTZ	Keçiören
11	2004	Optimum	Eryaman
12	2005	Ansera	Çankaya
13	2006	KC Göksu	Eryaman
14	2006	Ankamall	Akköprü
15	2007	365	Çankaya
16	2007	Antares	Etlik
17	2007	Cepa	Söğütözü
18	2007	Dolphin Center	Eryaman
19	2007	Panora	Oran
20	2008	ODC Center	Balgat
21	2008	Minasera	Çayyolu
22	2008	Forum Ankara	Keçiören
23	2008	A City Outlet	Yenimahalle
24	2008	Deko City	Eskişehir Yolu
25	2008	Maltepe Park	Maltepe
26	2009	Anse	Çayyolu
27	2009	Kentpark	Söğütözü
28	2009	Gordion	Çayyolu
29	2009	ViaLife	Söğütözü
30	2009	Ak Center	Eryaman
31	2011	Nata Vega	Mamak
32	2011	Anatolium	Mamak
33	2011	Kızılay AVM	Kızılay
34	2011	Atlantis	Batıkent
35	2011	Tepe Prime Avenue	Eskişehir Yolu
36	2012	Armada-2	Söğütözü
37	2013	Next Level	Söğütözü
38	2013	Taurus	Öveçler
39	2014	Arena AVM	Eskişehir Yolu
40	2014	Park Vera	Yenimahalle
41	2014	Gimart AVM	Yenimahalle
42	Yapım aşamasında	Podium AVM	Yenimahalle
43	Yapım aşamasında	Nata Delta	Eryaman

Kent girişimciliği ve yeni kentsel politikaların tüketim boyutuyla bağlantılı olarak yaygınlaştırdığı mekanlar olan alışveriş merkezleri, kent için ekonomik ve kültürel etkileri olmakla birlikte, daha önce de belirtildiği üzere, kentin sosyo-mekansal gelişimi açısından da önemli etkilere sahiptir. Bu açıdan Ankara'nın mekânsal gelişimi için stratejik öneme sahip mekanlardır. Nitekim, 2023 Başkent Ankara Nazım İmar Planı'nda alışveriş merkezlerinin hipermarketlerle birlikte, kentsel altyapı, kent içi ulaşım, yakın çevresinde yarattığı dönüşüm-spekülasyon süreçleri ve kentsel işlevlerin dağılımı-ilişkileri bağlamında çok stratejik öneme sahip olduğu belirtilmektedir ve bu açıdan Planda, stratejik alt merkez ve alt merkez oluşturulması sürecinde stratejik araçlar olarak görülmektedirler (ABB, 2006). Bu bağlamda alışveriş merkezlerinin tüketim ve bağlantılı olarak üretim üzerinden kapitalist ekonominin kontrol araçları olmanın dışında, kentin sosyo-mekansal gelişimi için de önemli kontrol araçları olduğu söylenebilir. Planda da belirtildiği üzere, alışveriş merkezleri, çevresindeki ticari faaliyetler üzerinde önemli etkileri olmasıyla bağlantılı olarak stratejik kentsel yapılardır.

Öte yandan, kuruldukları alanda sermaye akışının yoğunlaşmasına neden olarak kent içi eşitsiz gelişmeye de katkı yapmaktadırlar. Ayrıca, büyüklük, ulaşılabilirlik, önemli merkezlere yakınlık, ulaşım özellikleri, teknik ve sosyal altyapı gibi kendi aralarında farklılaşan özellikleri dolayısıyla da kentin gelişiminde farklılaştırıcı etkileri olduğu söylenebilir. Dolayısıyla kuruldukları bölgede genel olarak yoğunlaşmaya sebep olsalar da, kuruldukları bölgenin sosyo-mekansal yapısıyla etkileşimli olarak belirlenen farklı karakterlerinden dolayı kent üzerindeki etkileri ayrı değerlendirilmelidir.

Şehir merkezine uzaklık, ulaşılabilirlik, önemli yollara ve bağlantı noktalarına uzaklık, çevrenin demografik yapısı, çevredeki dönüşüm projeleri, ticari özellikler, var olan markalar, alışveriş dışında sunulan aktivite imkanları vb.; AVM'lerin kent üzerinde farklılaştırıcı etkilerini belirleyen karakterini oluşturmaktadır ve bu karakter, kentle ilişkisel olarak oluşmaktadır. Dolayısıyla bir alışveriş merkezinin kent üzerindeki etkisini değerlendirirken, onun karakterini oluşturan çeşitli etkenleri birlikte ele almak gerekmektedir.

Bu çalışma için Ankara'daki alışveriş merkezleri arasından Ankamall'in seçilmesinin nedeni de özellikle büyüklük, konum, kurulduğu yıl, ziyaretçi yoğunluğu, sahip olduğu markalar, alışveriş dışında sunduğu faaliyetler gibi özellikleri tarafından belirlenen karakteridir.

Ankamall, 1999 yılında Migros Alışveriş Merkezi olarak kurulduğunda Türkiye'nin en büyük alışveriş merkezidir. 2006 yılında, "Türkiye'nin alışveriş merkezi" sloganıyla yenilenen, büyüyen ve Ankamall adını alan merkez, bugün de Ankara'nın en büyük alışveriş merkezi olma durumunu sürdürmektedir. En son, geçtiğimiz yılda da bir yenileme projesi başlatılmış ve Ocak 2014'ten itibaren 15 aylık bir sürede Ankamall'in hem fiziksel yapısı yenilenmiş hem de kiralanabilir alanı %8 büyütülerek mağaza ve marka sayısı arttırılmıştır (Emlakkulisi, 2015). Ayrıca, AVM'nin yatırımcısı Gimat GYO A.Ş.'nin Genel Müdürü'nün belirttiği üzere, yenileme sadece fiziksel özelliklere yönelik değildir; sunulan hizmetler de yenilenmiş, vale hizmeti ve müşterilerin daha rahat alışveriş yapmasına dönük çeşitli hizmetler sunulmaya başlanmıştır (Milliyet, 2015).

Yaklaşık 300 bin metrekare alana sahip olan Ankamall bünyesinde, 112 bin metrekare kiralanabilir alan, 6 bin araçlık otopark, yaklaşık 330 mağaza ve 5 yıldızlı bir de otel bulunmaktadır. Ayrıca, sinema salonları, tiyatrosu, çocuklar için oyun alanı, 1.400 kişilik yemek alanı ve son yenilemeyle birlikte 3.500 metrekarelik terasıyla, alışveriş dışında önemli bir boş zaman merkezidir de. Bünyesinde, 11.800 metrekarelik bir yapı malzemeleri mağazası, 9.950 metrekarelik alana sahip bir hipermarket, 5.000 metrekarelik bir de teknoloji perakende firması mağazası bulunmaktadır. Bunların yanı sıra, pek çok ünlü yabancı markanın da mağazaları yer almaktadır. Son yenileme ile, daha önce Ankamall çatısı altında olmayan 54 marka daha gelmiştir (Hürriyet, 2015). Bu markalar da çoğunlukla uluslararası markalardır. Dolayısıyla, dünyaca ünlü markalara sahip olan Ankamall, küresel tüketim ve buna bağlı üretimin önemli bir kontrol noktası ve bu bağlamda da küresel ekonomik ilişkilerin kentteki önemli bir temsilcisi olarak değerlendirilebilir.

Konya Yolu (Mevlana Bulvarı) ve İstanbul Yolu (Fatih Sultan Mehmet Bulvarı) kesişiminde bulunan Ankamall konumu itibariyle hem metropoliten alanı diğer şehirlerle bağlayan hem de konut alanlarını iş alanlarına bağlayan stratejik bir noktada bulunmaktadır. Ayrıca, Yenimahalle sınırları içerisinde yer alsa da Keçiören ve Altındağ ilçelerine de yakındır, şehrin Kuzeyi ile şehir merkezinin de bağlantı noktasında bulunmaktadır. Ayrıca, daha önce Et ve Balık Kurumu'na ait olan bir arazi üzerine kurulmuş olan Ankamall, İl Emniyet Müdürlüğü, Atatürk Kültür Merkezi gibi kamu binalarıyla da çevrilidir. Bu şekilde devlete ait arazilerin ortasında, özelleştirme yoluyla kentin metalaşmasının önemli bir örneğini oluşturmaktadır ve bu şekilde kent toprağında yaratılan değer taşıyıcılığını yapmaktadır. Daha da önemlisi, daha önce devlet eliyle sanayinin gelişmesi ve

sermaye birikiminin sağlanması hedefi doğrultusunda tarım ve hayvancılığın gelişimine katkı sağlamak için kurulmuş olan bir kurumun arazisinde yükselmesi, kentsel mekanın üretimindeki toplumsal ilişkilerin piyasa mantığı etrafında yeniden kuruluşu yönündeki dönüşümün simgesi olmaktadır. Yani, Et ve Balık Kurumu'nun arazisinin metalaşması, sadece kent toprağının metalaşmasını değil, aynı zamanda bu alanda kentsel mekanı üreten toplumsal ilişkilerin de piyasa mantığına tabiiyeti üzerinden metalaşmasını kapsamaktadır.

Ankamall büyüklüğü, stratejik konumu ve ulaşım imkanları sebebiyle Ankara'da en çok ziyaretçiye sahip olan alışveriş merkezlerindendir. Ayrıca, merkezi konumunun da etkisiyle geniş bir toplumsal kitleye sahiptir. Dolayısıyla büyüklüğü, stratejik merkezi konumu, barındırdığı küresel markalar ve sunduğu alışveriş dışı faaliyetler sebebiyle bu çalışma için seçilen örnek AVM olmuştur. Bunun dışında, erken dönem kurulan bir AVM olması sebebiyle, AVM'lerin artan rekabetin etkisiyle zamanla “yaşam merkezleri” olma yönündeki dönüşümlerinin gözlemlenebileceği uygun bir örnektir. Nitekim, ilk olarak daha çok alışveriş faaliyeti odaklı kurulan AVM, kuruluşundan bugüne kadar geçirdiği yenileme müdahaleleriyle şu an “kent insanının sosyal ve kültürel ihtiyaçlarına çözümler sunan” (Hürriyet, 2015) bir yaşam merkezi haline gelmiştir.

Ankamall'ın tüm bu özellikleri dikkate alınarak çalışanlarının sınıf içi ayrışma dinamikleri, çeşitli mağazalarda çalışan satış danışmanları, güvenlik görevlileri ve temizlik çalışanlarıyla yapılan yarı yapılandırılmış mülakatlar ışığında ortaya konacaktır.

3.3. ANKAMALL’DE SINIF İÇİ AYRIŞMA DİNAMİKLERİ

Ankamall’de yaklaşık 2.300 kişi çalışmaktadır. Bunun yaklaşık 2.000’i mağaza çalışanı, 300’ü de AVM’nin güvenlik, temizlik ve teknik elemanlarıdır. Ankamall’e yaklaşık bir buçuk ayda yapılan ziyaretlerde; 20 mağaza, 3 güvenlik ve 3 de temizlik çalışanı olmak üzere toplam 26 çalışanla görüşme yapılmıştır.

Tablo 2: Görüşülen Çalışanların Cinsiyet ve Yaş Durumu

Çalışma Alanlarına Göre Görüşülen Çalışan Sayısı		Cinsiyet		Yaş		
		Kadın	Erkek	18-24	25-30	30 yaş üstü
Mağaza Çalışanı	20	15	5	8	9	3
Temizlik Çalışanı	3	-	3	-	1	2
Güvenlik Çalışanı	3	1	2	-	3	-
Toplam	26	16	10	8	13	5

Çalışanlarıyla görüşme yapılan üç çalışma alanının, (satış, temizlik ve güvenlik) esneklik, vasıf ve kontrol olguları üzerinden ayrı ayrı dönüşümleri daha ayrıntılı olarak tartışılarak çalışanların ayrışma dinamikleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunun öncesinde, görüşmelerin değerlendirileceği eksen netleştirmek gerekmektedir.

Bu çalışmada emeğin sorunsallaştırılması, hem üretim sisteminin dönüşümü hem de tüm toplumsal alana nüfuz eden metalaşma süreci bağlamında anlamlandırılması gereken ayrışma ve kutuplaşma olgusu üzerinden yapılmaktadır.

Üretim sistemlerinin esnekleşme yönünde dönüşümüyle farklı çalışma biçimlerinin yaygınlaşması ve çalışanların beceri farklılaşmasına dayanarak küçük birimlerde parçalanması üzerinden emeğin ayrışması; yeni kapitalizmin kişisel ilişkilerden başlayarak tüm toplumsal ilişkileri piyasa mantığının değerleri ile şekillendirmesinin beraberinde getirdiği bireyselleştirici ve yalnızlaştırıcı etkilerle birlikte düşünülmektedir.

Çalışmanın çıkış noktasını oluşturan yeni kentsel politikaların istihdam yaratma söylemi de; girişimci kentin, hem tüm toplumsal alana nüfuz eden metalaşmanın yeniden üretildiği ve sürdürüldüğü sosyo-mekansal ilişkilerle şekillenmesi hem de yaratılan işlerin esnek ve parçalanmış emek yapısına dayanması bağlamında sorgulanmakta ve arkasındaki ayrışma dinamikleri görünür kılınmaya çalışılmaktadır.

Yeni girişimci kentin ürettiği ve sıklıkla istihdam kaynakları olarak gösterilen alışveriş merkezleri de, hem üretim sisteminin dönüşümü hem de toplumsal ilişkilerin metalaşmasının sürdürücüsü olarak emek üzerindeki çok boyutlu ayrıştırıcı etkilerin taşıyıcılığını yapmaktadır. Alışveriş merkezinde yaratılan işler, büyük ölçüde alt sözleşmelere dayanmakta ve değişen taleplere göre yapılandırılmaktadır. Dolayısıyla da, esnek ve parçalanmış emek yapısına dayanmaktadır. Ayrıca yaratılan işlerin ve bağlantılı olarak da çalışanların, piyasa mantığının ve küresel etkiler altındaki yeni tüketim kültürünün değerlerinin yoğun etkisi altında oldukları görülmektedir. Bu bağlamda alışveriş merkezinin sadece yeni esnek ve parçalanmış emek yapısını yansıtmadığını, aynı zamanda emeğin dönüşümünde de etkin rolü olduğunu söyleyebiliriz. Emeğin dönüşümündeki rolü ise nihayetinde ayrışma ve atomizasyonu arttırıcı yönde olmaktadır. Alışveriş merkezi, hem kendi içinde

ayrışmış bir emek yapısı yaratmakta, hem de emeğin dönüşümüne yaptığı katkıyla kentteki ayrışmış emek yapısını derinleştirmektedir. Dolayısıyla, alışveriş merkezine bu çalışmada, kentteki sosyo-mekansal ilişkilerin emeği ayrıştırıcı rolü üzerinden daha aktif rol verilmektedir.

Alışveriş merkezlerinin bu aktif rollerinin görülebilmesi için öncelikle, üretim sisteminin dönüşümüne bağlı olarak yaratılan işlerin dönüşümü ve yeni emeğin Ankamall'deki görünümleri, esneklik, vasıf, yeni kontrol biçimleri tartışmaları eşliğinde ortaya konacaktır. Fakat bunun özellikle alışveriş merkezinde tüketim alanının dönüşümüyle iç içe gelişen yeni kapitalizmin kültürünün bireyselleştirici ve yalnızlaştırıcı, emeği birbirinden yalıtan değerlerinin etkisinde görünür olduğu vurgulanacaktır. Bu bağlamda emeğin atomizasyonunda önemli bir role sahip olan alışveriş merkezi, kent ölçeğiyle ilişkili olarak da değerlendirilecek ve kentteki ayrışmış emek yapısını derinleştirdiği iddia edilecektir.

Daha önce de kısaca, değişen taleplerin iş yerinin yapısını belirlemesi olarak tanımladığımız esnekliğin, tüketimin arttırılması ve daha da önemlisi tüketim arzusunun canlı tutulması için kurgulanmış bir mekan olarak AVM'nin yapısının doğrudan tüketiciye ve onun taleplerine bağlı şekillendiği hatırlanacak olursa, Ankamall'deki tüm işlerin ve çalışanların yapısında belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda AVM'nin yapılanmasında, sahip olduğu tüketici kitlesinin rolü büyüktür. Yani AVM'nin esnek yapısı, sahip olduğu ya da olmak istediği tüketicilere uyumunu gerektirmektedir. Ankamall'in karakterini oluşturan özellikleri de, büyük ölçüde tüketicilerle etkileşimli bir şekilde AVM'yi şekillendirmektedir. Çalışanların Ankamall'le ilgili görüşlerinin, AVM'nin kentteki pek çok kesimi buluşturan, karma bir yapı sergilediği yönünde olduğu

anlaşılmaktadır. Bu durum, yapılan kampanyalar, getirilen markaların küreselliği, sunulan boş zaman etkinlikleri vb. üzerinden çalışanları etkilemektedir.

Öncelikle, özellikle satış danışmanları tarafından müşteriler arasında “gezici” ve “alıcı” müşteri ayrımı yapıldığı görülmüştür. “Gezici” müşterilerden kastedilen, AVM’yi daha çok boş zaman faaliyetleri için kullanan ve markalar konusunda daha “bilinçsiz” olan müşterilerdir. “Alıcı” müşterilerin ise, daha çok alışveriş odaklı olup satıcının yönlendirmesine çok fazla gerek duymadan alışverişini yapan, AVM’yi de daha kısa süreli kullanan ve daha çok küresel markaları tercih eden müşteriler olduğu anlaşılmaktadır. Ankamall öncelikle merkezi konumundan ve ulaşım imkanlarından ötürü bu iki tür müşterinin de sık kullandığı bir AVM’dir. Bu durumun farkında olan AVM yönetimi de, her iki tip müşteriye göre AVM’yi yapılandırmaktadırlar. Belirtildiği üzere, yapılan düzenleme veya yeniliklerde geniş bir toplumsal kesim dikkate alınmaktadır. Örneğin, geçtiğimiz yıl yapılan son yenileme hem alışveriş hem de boş zaman faaliyetlerine yönelik düzenlemeler içermektedir. Bu yenileme ile hem pek çok uluslararası markanın AVM’ye girişi sağlanmış hem de AVM’nin mekansal yapısına çocuk parkı, havuz, yürüyüş yolu ve kafelerin olduğu bir bahçe ve bir de teras eklenmiştir.

Bu durum, müşteri kitleleri farklı olan mağazaların da çeşitlenmesine neden olmakta ve çeşitlenen firmalarla bağlantılı olarak çalışma koşullarının ve satış politikalarının da çeşitlenmesi üzerinden çalışanlar üzerinde ayrıştırıcı olmaktadır. Bunun yanında, Ankamall’ün yoğun bir AVM olması ve boş zaman geçirmek amaçlı kullananların sayısının çok olması, genel olarak mağazalar arası daha fazla rekabet anlamına gelmekte ve bu da satış stratejilerinin farklılaştırılması üzerinden çalışanların ayrışmasına katkı yapmaktadır. Yani, görüşmelerde pek çok çalışanın

vurguladığı gibi, “dolaşan müşteriye çekmek için diğer mağazalardan farklı stratejiler izlemek gerekmektedir”.

AVM’nin doğrudan tüketicilere göre belirlenen esnek yapısı bağlamında burada çalışmak, doğrudan tüketicinin değişen taleplerine ve daha da önemlisi tüketimin arttırılması ve sürekliliğinin sağlanması için sürekli değişen düzenlemelere uyum sağlama esnekliğine sahip olmak anlamına gelmektedir. İndirim günlerinde ya da kampanya zamanlarında daha çok çalışmak, izin günlerini daha az yoğun olunması beklenen günlere ayarlamak, müşterilerin tüketim arzusunu canlı tutmak için yaratılan gerçek üstü dünyayı bozmamak adına özel geçişleri kullanarak molaya çıkmak ya da molalar için ayrılan özel bölmeleri kullanmak çalışanların uymak zorunda olduğu kuralların başlangıcını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, her firmanın tüketici taleplerine göre belirlenen kendi yapısı düşünülecek olursa, esneklik çift etkili gelişmektedir. Mağazaların tüketici taleplerine göre belirlenen kurumsal yapılarının, sık sık satış stratejilerinin değiştirilmesini beraberinde getirdiği ve çalışanların da bu koşullarla uyumlulaştırıldığı görülmektedir.

Daha önce belirtildiği üzere, tüketimin kültürel bir içerik kazanıp toplumsal değerler sistemi olarak dayatılmasında önemli işlevlere sahip olan alışveriş merkezindeki her iş alanının ve çalışanın bu kültürün ve beraberindeki toplumsal ilişkilerin etkisi altında olduğu görülmektedir. Bu durum temizlik çalışanları için, mekanda görünmezleştirildikleri halde çalışma hayatlarında iletişim becerisinin belirleyici hale gelmesi gibi çelişkili bir hal alırken güvenlik görevlilerine daha güler yüzlü olmak şeklinde yansımaktadır. Mağaza çalışanlarının durumu biraz daha karışık olmakla birlikte genel olarak, yöneticileriyle beraber hep birlikte birer takım oyuncusuna dönüştükleri görülmektedir. Çalışma alanlarının dönüşümünün ayrı

olarak ele alınamayacağı etki ise, ayrışma olmaktadır. Ayrışma kendisini, hem çeşitlenen iş alanları ve yoğunlaşan işbölümü, hem de artan rekabet üzerinden göstermektedir.

Öncelikle, tüm AVM’lerde olduğu gibi Ankamall’de de çeşitli çalışma alanları tek bir çatı altında var olmaktadır. Bu bağlamda da AVM çalışanları, satış danışmanları, güvenlik görevlileri, temizlik elemanları, yiyecek-içecek elemanları vb. farklılaşmaktadır. Bununla birlikte her bir çalışma alanı da kendi içinde, pek çok firmanın dahil olduğu parçalı bir yapı sergilemektedir. Dolayısıyla, farklı çalışma alanlarının da kendi içinde bütünlük sergilediği bir yapıdan söz edemeyiz. Yani, genel olarak her iş alanının AVM’nin küresel değerlerinin etkisi altında olduğu gözlense de, bir “AVM çalışanı” olma durumu ikinci planda kalmaktadır. Her çalışanın kendini öncelikle doğrudan bağlı hissettiği mağazası, hatta markası ve firması olmaktadır. Dolayısıyla, çalışanların üzerinde AVM’nin etkileri olsa da ve nihayetinde onun yönetimine bağlı çalışıyor olsalar da, AVM’nin otoritesi görünmez halde kendini hissettirmektedir. Bu bağlamda her çalışma alanı birbirinden oldukça kopuktur. Bu kopukluk mekansal olarak da yeniden üretilmektedir. Aynı şirkete bağlı olan temizlik işçileri ve güvenlik görevlileri için kapalı otopark kısmında, müşterilerden olabildiğince uzak bir alanda özel olarak ayrılmış “ofis” olarak adlandırılan alanlar bulunmaktadır. Temizlik ve güvenlik çalışanlarının ofisleri de birbirinden ayrıdır. İş dışında AVM’yi kullanmaları yasak olduğundan özellikle temizlik çalışanları mola ve yemek zamanlarını bu alanlarda geçirmektedirler. Satış danışmanları ise yoğun çalışma saatlerinden dolayı vakitlerinin çoğunu mağazalarda geçirmekte, hatta yemek molalarını bile mağaza içinde verebilmektedirler. Yani

AVM'nin yaklaşık 200 bin metrekarelik gezilecek alanı, tamamen tüketicilere ayrılmış durumdadır.

Güvenlik görevlisi olarak çalışanlar arasında ilk farklılaşma farklı firmalara bağlı olarak çalışmaları üzerinden görülebilmektedir. AVM'nin güvenliği, bir taşeron şirkete bağlı olarak çalışan 140 kişiden oluşmaktadır. Bunun dışında hipermarketin yine başka bir taşeron şirkete bağlı olarak çalışan 11 güvenlik görevlisi ve farklı mağazalarda çalışan güvenlik görevlileri, AVM'de parçalı bir halde çalışmaktadır. Görüşmeler boyunca 3 güvenlik görevlisiyle konuşulmuştur. Bunlardan 2'si AVM'nin ve 1 tanesi de hipermarketin güvenlik görevlisidir. Görüşmelerden edinilen izlenimlere göre, güvenlik işinin hizmet ve müşteri odaklı bir hal aldığı söylenebilir. Her şeyin tüketicilerin sorunsuz bir ortamda alışveriş yapabilmelerini ve AVM'de rahat dolaşabilmelerini sağlamak için olduğu, güvenlik işinde kendisini çok net bir şekilde hissettirmektedir.

İyi bir dış görünüş ve iletişim becerisi, güvenlik işinin en çok dikkat edilen unsurları haline gelmiş durumdadır. Çalışanların dış görünüşlerine özen göstermesi ve müşterilerle iyi iletişim kurması gerekmektedir. Güler yüzlü olmak da pek tabii önemlidir. İyi iletişim ise, müşteriler karşısında daha çok alttan almayı gerekli kılmaktadır. Çalışanların ifade ettiği gibi, yer sorulduğunda güzelce cevap vermek, eğer verilemiyorsa da danışmaya sorulmasını önermek gerekmektedir. AVM güvenliği için, yer tarifi başta olmak üzere müşterilerin sorularına cevap vermenin çalışanlar arasında işin önemli bir parçası olarak kabul edildiği görülmektedir.

Bununla birlikte, AVM'yle iç içe olan, hatta mağazaların yerlerini bilmeleri bağlamında işlerinin önemli bir parçası olarak iç içe olmaları zorunlu olan güvenlik

görevlileri, AVM güvenliğinin bir kısmını oluşturmaktadır. 140 güvenlik çalışanı, çalışma alanlarına göre beşe ayrılmış durumdadır. Bu ayrımlar; katlar, fast-food, otopark, mal kabul noktası ve kapılar şeklindedir. AVM'nin mekansal örgütlenmesine göre yapılan bu ayırım çalışanlar arasında farklılaşmış emek süreçleri anlamına gelmektedir. Müşterilerle daha çok iletişim halinde olanlar daha ziyade kat devriyesi, fast-food devriyesi ve kapılarda görevli olanlar olmaktadır. Dolayısıyla bu üç alanın çalışanları için dış görünüş, iletişim becerisi ve güler yüz daha önemli olmaktadır. Bu üç alan arasında da özellikle, yeni gelenlerin karşılandığı kapılar, bu özelliklerin daha da önemli olduğu alandır. Nitekim, kapılarda sadece kadın çalışanlar görevlendirilmektedir. Mal kabul noktası ise, müşterilerle iletişim kurmanın söz konusu olmaması sebebiyle bu özelliklerin aranmadığı bir çalışma alanıdır ve çalışanlar arasında, daha rahat çalışma koşullarına sahip olması sebebiyle çalışılmak istenen bir alan olmaktadır. Ayrıca, katların da bazı çalışanlar için, sürekli dolaşma halinde olunması sebebiyle geçiş yapılmak istenen alanlardan olduğu anlaşılmaktadır. Fakat kat devriyesinin daha yoğun bir kontrole maruz kaldığı anlaşılmaktadır.

Bu mekansal örgütlenmeye bağlı olarak oluşturulmuş olan işbölümü, güvenlik çalışanları arasında sadece emek süreçlerinin farklılaşması üzerinden ayırışma getirmemektedir. Bu ayrımlar aynı zamanda çalışanlar arasında rekabet de yaratmaktadır. Farklı alanlar arasında yer değiştirmek kolay olmamaktadır ve şef ya da müdürlerle iyi ilişkilere sahip olmak geçişler için şarttır. Dolayısıyla bu ayrımların kendisi çalışanlar üzerinde bir kontrol mekanizması olarak işlemektedir. Daha çok çalışılmak istenen alanlara geçmek için yönetici konumundakilerle daha iyi ilişkiler kurma çabası, çalışanlar arasında rekabet halini alabilmekte ve birliklerine zarar

vermektedir. Dolayısıyla güvenlik görevlilerinin AVM genelinde farklı mağaza ve firmalara bağlı olmalarından dolayı ayrıışmış yapısı, kendi içinde de gerek daha ayrıntılı hale gelmiş olan iş bölümünden gerekse buna bağlı olarak artmış olan rekabetten dolayı derinleşmiştir.

Temizlik işçilerinin de benzer ayrışma dinamiklerinin etkisi altında oldukları görölmektedir. AVM’de, güvenlik görevlileriyle aynı şirkete bağlı olarak çalışan yaklaşık 140 temizlik elemanının dışında, farklı mağazaların çalıştırdığı temizlik elemanları da bulunmaktadır. Görüşme yapılan 3 temizlik çalışanı da AVM’nin temizlik çalışanıdır. Öncelikle temizlik işinin buradaki halini, daha önce de bir hastanede temizlik işçisi olarak çalışmış olan bir çalışanın, “hastanedeki temizlik işiyle buradakinin ne farkı var?” sorusuna verdiği yanıt özetlemektedir: “iletişiminin daha kuvvetli olması lazım, daha hızlı ve pratik olman lazım.” Dolayısıyla, iletişim becerisi, hız ve pratiklik, AVM dışındaki temizlik işçilerinden farklı olarak temizlik çalışanlarının sahip olması gereken özelliklerdir. Bununla birlikte, temizlik çalışanlarının AVM’de çalışanlar arasında en görünmez halde olan grup olduğu söylenebilir. Çalışanların belirttiği gibi, “en pis ve zor işi” yapmaktadırlar fakat çoğu insan (müşteriler ve diğer çalışma alanlarında çalışanlar) bunu fark etmemektedir. Gerçekten de temizlik çalışanları AVM’de yaratılan gerçek üstü dünyaya, bu dünyanın olmazsa olmazı steril ortamı sağlayarak en büyük katkıyı yapmaktadırlar. Fakat bu ortamın yaratılması süreci dışında yarattıkları ortamda yer almaları yasaktır. Dolayısıyla, mekansal olarak da görünmezleştirilmektedirler. Buna rağmen iletişim becerisinin çalışanların en önemli vasıflarından biri haline gelmesi, tüketici/müşteri odaklılığın işin ve çalışanların dönüşümündeki belirleyiciliğini göstermektedir.

İletişim becerisinin belirleyiciliği, çalışanların bağlı olduğu firmanın temizlik çalışanları arasında yaptığı ayrım da kendini göstermektedir. Firmanın düzenlemelerine göre çalışanlar dört kategoriye ayrılmış durumdadır. Bunlar: T1; işe yeni giren çalışanlar, T2; 6 ayını doldurmuş olmasına rağmen iletişimi iyi olmayan çalışanlar, T3; makinacılar ve T4; yetiştirici/joker elemanlar. T2'ler yani iletişim becerisi yeterli olmayanlar, müşterilerle çok fazla iletişim kurmak zorunda kalmayacakları alanlara yerleştirilirken T4'ler yani yetiştirici/joker elemanlar işi daha iyi bilmelerinden dolayı, her alanda çalışabilmekte yani adından da anlaşılabilceği gibi joker elemanlık yapmaktadırlar. Bu durum farklı kontrol düzeylerini de beraberinde getirmektedir. Belirtildiği üzere, Joker elemanlara çok fazla karışılmazken T1'ler ya da T2'ler daha çok denetlenmektedir.

Temizlik işçileri arasında yapılan ayırım sadece firmanın bu ayırımından ibaret değildir. AVM'nin düzenine göre yapılan işbölümünden kaynaklanan da bir bölünme söz konusudur. Buna göre çalışanlar güvenlik görevlilerinde olduğu gibi, çalışma yerlerine göre dörde ayrılmaktadır: komiler (fast-food katından sorumlu olanlar), makinacılar, yüksekçiler (binanın dışının temizliğini yapanlar) ve WC'ciler (tuvaletlerin temizliğinden sorumlu olanlar). Ayrıca çalışma alanına göre yapılan ayırım çalışanların giysilerine de yansımış durumdadır; bu dört alanın da farklı iş kıyafeti bulunmaktadır. Tıpkı güvenlik görevlilerinde olduğu gibi, çalışanların bu alanlar arasında değişiklik yapması şefler ve müdürlerle iyi ilişkiler kurmaya dayanmaktadır ve benzer bir şekilde bu durum çalışanları bireyselleştirmekte ve aralarında rekabet yaratabilmektedir.

Öte yandan temizlik işçileri arasında ayrıştırıcı bir diğer unsur da vardiya sistemidir. Çalışma saatleri; sabah (07:30-14:00), öğle (14:00-22:00) ve akşam

(22:00-07:30) olmak üzere üçe ayrılmıştır. Sabah çalışanlar, ilk temizliği yapmakta; öğlen çalışanlar, yapılan temizliği muhafaza etmekle sorumlu olmakta ve gece çalışanlar da tüm günün sonunda asıl temizliği yapmaktadır. Vardiyalara göre çalışan sayısındaki dağılımın farklılık gösterdiği görülmektedir; fakat bu, yapılan işin yoğunluğuyla paralel bir farklılık değildir. Şöyle ki, sabah vardiyasında yaklaşık 45 kişi çalışırken temizlik işinin daha az yoğun olduğu, temizliğin sadece muhafazasının yapıldığı öğlen vardiyasında yaklaşık 78 kişi çalışmakta ve asıl temizliğin yapıldığı gece vardiyasında ise sadece 14 kişi çalışmaktadır. Bu durumun nedeni ise, öğlen vardiyasının saatlerinde AVM'nin daha yoğun olmasıdır. Yani AVM'nin yapısıyla uyumlu bir şekilde temizliğin de tüketiciler karşısında kurgulanan gösterinin bir parçası haline gelmesi vardiya sistemine de yansımış durumdadır. Vardiyalarda çalışanların sabit olması sebebiyle sistemin kendisi çalışanlar arasında bir parçalanma yaratmaktadır. Farklı vardiyalarda çalışanlar arasında birbirlerini sadece değişim zamanlarında çok az görebilmeleri sebebiyle yakın ilişki kurulamamaktadır. Ayrıca tıpkı diğer ayrımlarda olduğu gibi vardiyalar arası geçiş de çalışanlar için bireyselleştirici ve ayrıştırıcı etkilere sahip olmaktadır.

AVM'de temizlik işinin rekabetçi birey kültürü eşliğinde dönüşümünü göstermesi açısından önemli bir nokta da, temizlik elemanları arasında da tıpkı satış elemanlarında olduğu gibi ayın elemanı, uzman eleman gibi seçim uygulamalarının yapılıyor olmasıdır. Ayrıca, çalışanların motivasyonunu arttırmak adına katılımın zorunlu olduğu piknik gibi çeşitli etkinlikler de yapılmaktadır. Yönetim tarafından düzenlenen bu etkinliklerin amacı ise, “size değer veriyoruz”u göstermektir. Yani, temizlik işi de yeni kapitalizmin kültüründen nasibini almış görünmektedir. Bunun yanında çalışanların üzerindeki kontrol ise, çok katmanlı bir hal almış durumdadır.

Şef, müdür yardımcısı, proje müdürü, merkez ofis müdürü; çalışanların sadece firmaya bağlı otorite kaynaklarıdır. Bunun yanında AVM yönetiminin kendi çalışanlarının da denetimine tabidirler.

Öte yandan satış görevlileri için çok daha parçalı bir yapı sergiledikleri söylenebilir. Ankamall içinde bulunan 300'ü aşkın mağazada çalışan yaklaşık 2.000 satış görevlisi, her mağazanın/markanın kendi satış stratejisi, kurumsal yapısı, çalışma koşulları vb. çeşitli etkenlere bağlı olarak farklılaşan emek süreçlerine tabidir. Mağazalarda çalışan satış elemanlarının ayrışma dinamikleri, genel olarak satış işinin AVM'deki dönüşümüyle birlikte ele ele alınacaktır.

Öncelikle, satış danışmanları, hem firmaların küresel kodları hem de AVM'nin taşıyıcılığını yaptığı tüketimin küresel değerlerinin etkisi altındadırlar. Sadece tüketim sunmayan aynı zamanda tüketim arzusunu canlı tutan AVM'nin buna yönelik dizaynında, sunuluşları işlevlerinin önüne geçmiş haldeki nesnelerle tüketici arasındaki ilişki de satıcının doğrudan müdahalesinden daha bağımsız olmaktadır. Çalışan, malların tüketimini sağlamanın, yani satışlarını yapmanın yanında, arzu edilmelerini de sağlamak durumundadır. Bu durumda satış elemanı, müşterilerin satın almak zorunda hissetmeden de rahat dolaşabilmesini garanti altına almak için tüketim sürecinin daha dışında yer almaktadır. Ayrıca, çalışanlar AVM'de satılan malların görsel kurgusunun da bir parçası haline gelmektedir. Kişinin hangi ürünü alacağına karar vermesinde belirleyici hale gelen yaratılan küresel imaj ve pazarlama, bu kararı etkilemek için çalışanların da o imajın bir uzantısı haline gelmesine neden olmaktadır. Tüketim sürecinin dışında yer almak da, müşterilerle kişisel olmayan, belirli kalıplarda iletişim kurmak anlamına gelmektedir. Bu durumda her şeyin tüketimi arttırmaya programlanmış olduğu AVM ve

mağazalarında çalışanların kurdukları iletişimin, beden dillerinin, konuşmalarının, dış görünüşlerinin yoğun bir ticarileşmeye maruz kaldığını söyleyebiliriz.

Küresel değerlerle şekillenen firma/marka kodları, çalışanların dış görünüşlerinden birbirlerine hitap şekillerine kadar belirlemektedir. Örneğin bağlı oldukları firmanın küresel imajının bir uzantısı olarak birbirlerine özellikle sadece isimleriyle hitap edebilmektedirler. Yani, mağaza dekorunun ve görsel unsurların dahi firmanın merkezinden belirlendiği mağazalarda çalışanlar kaynağı mağaza içinde olmayan, küresel ölçekte belirlenen düzenlemelere tabidirler. Dolayısıyla Ankamall’de satış işinin dönüşümü, yerel ve geleneksel satış işinden farklılaşmasına neden olmakta bu bağlamda da kent ölçeğinde aynı işte çalışanların farklılaşmasını beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte satış ve mağazacılığın AVM’de küresel tüketim kültürünün etkisinde dönüşümü, piyasa mantığıyla daha iç içe olduğu ölçüde ayrıştırıcı etkiler altında çalışanlar yaratmaktadır. Yani AVM ölçeğinde de mağaza çalışanları ayrılmış bir yapıya sahiptir.

Büyük ölçüde uluslararası firmalardan oluşan çeşitli firmaların mağazalarında çalışan 20 kişi ile görüşülmüştür. 20 kişiden 19’u satış görevlisi, 1’i de kuafördür. Görüşülen çalışanların yarısı, yani 10’u üniversite mezunudur. 1 kişi de üniversite öğrencisidir. Geri kalan 9 kişiden 7’si lise mezunudur, 2’si de açık lise okumaktadır. 20 çalışanın yaş ortalaması 25’tir. En genci 18, en yaşlısı da 36 yaşındadır. Aralarında 30 ve üstü yaşta olan 4 kişi vardır.

Görüşülen çalışanların neredeyse hepsinin belirttiği üzere; özellikle firmaların kurumsal yapısı ve menşei, çalışma koşullarında belirleyici olmaktadır ve satış görevlileri arasında buna bağlı olarak katmanlı bir yapı olduğu görülmektedir.

Şöyle ki, pek çok satış görevlisinin belirttiği üzere yabancı firmalar, bunlar arasında da özellikle bazı firmalar, çalışanlarına nispeten daha iyi koşullar sunmaları sebebiyle çalışılmak istenen firmalar olmaktadır. Bununla birlikte, özellikle bazı yerli firmaların ise, çalışanlar arasında çalışma koşulları sebebiyle kötü üne sahip olduğu görülmektedir. Çalışanlar kendi aralarında AVM’de satış elemanlarının çalışma koşullarına dair ayrımı yabancı ve yerli sermayeli firmalar üzerinden yapmaktadırlar ve yabancı sermayeli firmaların “çalışanlarına daha çok değer verdiğini” belirtmektedirler.

Aynı zamanda, firmanın kurumsal olması ya da mağazanın bayilik usulü çalışmasının da çalışma koşullarında yarattığı farklılık dolayısıyla çalışanlar arasında belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin; bayilik usulü çalışan bir mağazanın çalışanı, mağazanın çalışma koşullarının ve yöneticilerle ilişkilerinin sıkıntılarından bahsederken belirleyici olarak mağazanın kurumsal olmamasını ve bayilik usulü çalışmasını göstermektedir. Daha önce kurumsal bir firmada da satış danışmanlığı yapmış olan çalışan, yönetimler arasındaki farkı şu şekilde ifade etmektedir: “Burada iş yaparken niye diye sormamızı istemiyorlar, ama daha önce çalıştığım firma kurumsal bir firmaydı ve hep niye diye sorun derlerdi bize.”

Bu durum daha ayrıntılı incelendiğinde, adı geçen yabancı ve kurumsal firmalarda satış işinin geleneksel halinden çok daha fazla farklılaşmış olduğu görülmektedir. Bu mağazalarda çalışma kültürü, satış stratejileri, dolayısıyla çalışanlar, daha yoğun bir şekilde küresel tüketim kültürünün değerlerinin etkisindedirler. Çalışanlar, kendilerini daha çok firmanın/markanın bir parçası olarak görmektedirler, bu durumda firmayla uyumlulukları daha üst seviyededir. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, Ankamall’deki firmaların çoğu, uluslararası firmalar

olmaları nedeniyle bu çerçevede değerlendirilebilir. Nitekim, görüşmeler genel olarak değerlendirilecek olursa; çalışanların yaptıkları işten memnun olduğu ve her ne kadar çalışma koşullarının çok yorucu olduğunu söyleseler de, bu durumu kabullendikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca, zor koşulları da büyük ölçüde AVM’de çalışmaya bağlamaktadırlar. Çalışma saatlerinin uzunluğu, hafta sonu çalışmak, yoğunluk ve dış dünyadan kopukluk; AVM üzerinden belirlenen zorluklardır.

Uluslararası kurumsal bir firmanın mağaza çalışanının belirttiği gibi; “mağaza içinde yoğun bir işbölümü vardır. Bir plan yapılır ve bu plana göre bir işbölümü belirlenir, çalışanlar da birer takım oyuncusu gibi sürekli birbirleriyle iletişim halinde çalışırlar, kimsenin bireysel çalışması mümkün değildir.” İş sırasında takım çalışmasına vurgu, iş dışında yapılan aktivitelerle de desteklenmektedir. Çalışan tarafından belirtildiği üzere, firma, ülke genelinde çalışanları arasında takımlar kurup bisiklet yarışı gibi çeşitli yarışlar ve aktiviteler düzenlemektedir. Yani, takım çalışmasının ve beraberindeki iş kültürünün etkisi, çalışılmak istenen kurumsal ve yabancı firmalarda yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Örneğin, yine çalışanlar arasında kurumsallığı ve iyi çalışma koşulları nedeniyle sıklıkla örnek gösterilen başka bir firmanın iş başvuru kartının başında şöyle yazmaktadır: “eğer ilerlemek için can atıyorsanız, yeni mücadelelere girip dinamik bir ekibin parçası olmak istiyorsanız, doğru yerde bulunuyorsunuz” ve devamında; “tam ve yarı zamanlı iş imkanlarıyla bu büyük moda zincirinin vazgeçilmez bir parçası olmak ister misiniz?” İlerleme, dinamiklik, ekip çalışması, esnek iş kültürünün en gözde değerleri olarak bu firmalarda yaygınlaşmış durumdadır ve daha da önemlisi, bu firmalarda çalışmak, uluslararası moda zincirinin bir parçası olmak anlamına gelmektedir. Takım çalışması ve beraberindeki değerler, firmanın değişken koşulları altında çalışanların

hem birbirleriyle hem de, kendisi de takıma dahil olan firmayla ve yönetimiyle uyumunu arttırma işlevi görmektedir. Başka bir kurumsal firma çalışanın belirttiği üzere, yöneticilerle aralarında patron-işçi ilişkisi bulunmamaktadır. Aralarındaki, “takım ruhu” olarak ifade edilmektedir, bir takım olarak çözüm odaklı çalışmaktadırlar. Hatta bazen satışları arttırmak için, takım olmanın gerektirdiği gibi, iki gruba ayrılıp kazanan grubun ödül aldığı oyunlar oynamaktadırlar.

Sennet’in belirttiği üzere, takım çalışması, bireyi değil grubu esas alan bir etiktir ve kişinin yüceltilmesine değil üyeler arasındaki karşılıklı uyuma vurgu yapar. Fakat, zamanın belirli ve kısa süreli görevlere göre ayarlandığı takım çalışmasında sığ ilişkiler üretilir. Çünkü insanların belirli bir imaj üzerinde çalıştığı takım çalışmasında iletişim ediminin kendisi, iletilen bilgilerin ne olduğundan daha önemlidir (Senne, 2002:118). Bu durumda çalışanlar arasındaki iletişim de sığ olmaktadır. Yani, çalışma deneyiminin takım oyununa dönüştüğü bir durumda, belirlenen hedefe ulaşmak öncelikli amaç olduğundan, takım oyuncularına dönüşmüş olan çalışanlar arası ilişkiler de bu amaç doğrultusunda kurulmaktadır. Birincil amaç da, belirlenen satış hedefine ulaşmaktır, bu durumda çalışanlar arası ilişkilerin ticarileşmesi kaçınılmaz olmaktadır. Her ne kadar çalışanlar kendilerini aile, takım, arkadaş olarak tanımlasalar da, firma kodlarından bağımsız bir grup olmak mümkün değildir. Zaten yöneticilerin de ailenin ya da takımın bir parçası olduğu görülmektedir. Yani çalışanlar arasındaki ilişkiler, firmanın değerlerinin fazlasıyla belirleyici olduğu bir düzlemde kurulmakta ve hatta kurdurulmaktadır.

Öte yandan, daha zor çalışma koşullarıyla bilinen yerli firmalarda da çalışma deneyiminin benzer bir yöne evrilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bir yerli firmanın 2 çalışanıyla yapılan görüşmelerden anlaşıldığı üzere, çalışanlar arası takım çalışması

vurgusu burada da yoğundur. Fakat belirtildiği üzere, takım çalışması daha çok çalışanların birbirlerini denetlemesi şeklinde yürümektedir. Ayrıca yöneticilerle ilişkilerin daha mesafeli olduğu anlaşılmaktadır. Yöneticiler her ne kadar çalışanlara karşı tavırları ve üslupları açısından “otoriter patron” imajına sahip olmasa da, her yönüyle takımın parçası da değildir. Bununla birlikte, çalışanlar tarafından çalışma koşullarının zorluğu, mağazanın diğer mağazalara göre daha yoğun olmasına bağlanmaktadır.

Her ne kadar yabancı-yerli firma ayrımı, çalışanlar için çalışma koşullarını farklılaştırıcı olarak değerlendirilebilecek olsa da, Ankamall'deki firmaların büyük çoğunluğunun uluslararası firmalar olması nedeniyle çalışanların benzer çalışma deneyimlerine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Farklılaşma ise, bu benzeşmenin farklılaştırıcı etkileri üzerinden yaşanmaktadır. Yani, çalışanların ortaklaşan çalışma deneyimleri, ayrıştırıcı etkiler içermektedir.

Öte yandan, firmaya göre değişiklik gösteren ve bu bağlamda çalışanlar arasında farklılaştırıcı olarak değerlendirilebilecek olan başka bir unsur da, farklı çalışma biçimlerinin genel olarak yaygınlık göstermekle birlikte firmalar arasında değişiklik göstermesidir. Yani, AVM'de genel olarak tam zamanlı, yarı zamanlı, çeyrek zamanlı (sadece hafta sonları çalışma), destek elemanı (mağazanın yoğun olduğu zamanlar için, geçici çalışma) vb. farklı çalışma biçimlerinin yaygınlaştığı görülmektedir fakat bu, aynı zamanda firmalara göre de değişiklik göstermektedir. Tam zamanlı ve yarı zamanlı çalışma biçimleri yaygın bir şekilde çoğu mağazada bir arada görülmekteyken, firmanın kendi satış stratejisine göre dağılımı değişmektedir. Örneğin bir mağazada sadece bir çalışan tam zamanlı çalışmakta, geri kalan çalışanlar yarı zamanlı çalışmaktadır. Yarı zamanlı çalışmadan daha esnek bir

çalışma biçimi olan, geçici süreli çalışan destek elemanlarının da çalışma sürelerinin firmalara göre değiştiği görülmektedir. Örneğin; bir mağazada sadece bayram ya da indirim dönemlerinde üç ya da dört günlük geçici, destek elemanı çalıştırırken başka bir firmanın destek elemanları bir ya da iki aylığına işe alınmaktadır.

Çeşitlenen ve yaygınlaşan çalışma biçimleri konusunda bir ilginç nokta da gezici çalışmanın yaygınlığıdır. Özellikle farklı markaların ürünlerinin sunulduğu hipermarkette, büyük mağazalarda ve kozmetik mağazalarında farklı firmalara bağlı çalışan ama aynı zamanda mağazanın da kurallarına tabi olan bu çalışanların yaygınlığı dikkat çekmektedir. Görüşmeler süresince 4 gezici çalışanla görüşülmüştür. Görüşülen dört kişiden ikisi hipermarkette, bir kişi bir kozmetik mağazasında ve bir kişi de iki farklı mağazada birden çalışmaktadır. Çalışanların belirttiği üzere, hem firmaya hem de mağazaya karşı sorumlu olmak zaman zaman zorluk yaratmaktadır. Ayrıca, çoğu zaman firma ile mağaza yönetimi arasında kalabilmektedirler. Haftanın üçer günü iki farklı mağazada çalışmakta olan çalışanın belirttiği gibi, aynı zamanda üç farklı firmanın da kurallarına tabi olmak, birden çok çalışma hayatı varmış hissi yaratabilmektedir. Fakat tüm gün ayakta kalmak zorunda olmak dışında, yaptıkları işten memnun olduklarını bildirmektedirler.

Yaygınlık gösteren farklılaşmış çalışma biçimleri dışında, emeğin yaşadığı ve kentte belirginleşen hem nicel (yeni işlerin ve mesleklerin yaratılması) hem de nitel (mevcut işlerdeki vasıfların ve becerilerin değişmesi) değişimleri genel olarak AVM içinde görmek mümkündür. Bu bağlamda AVM için, bu değişimlerin kentte belirginleştiği yer olduğunu söyleyebiliriz.

Nicel değişim olarak, mağazalar içinde yeni farklılaşmış işlerin oluşmuş olduğu göze çarpmaktadır; “reyon sorumlusu”, “koç”, “merch”, “görsel sorumlusu”, “mağaza koordinatörü”, bu işlere örnek verilebilir. Yaratılan bu yeni işler, mağazacılık işinde artan işbölümünün ve bağlantılı olarak emek sürecinin parçalanmasının yanında işin katmanlaşan yapısının da göstergesidir. Çünkü, bu işler belli bir hiyerarşi de yaratmaktadır. Hiyerarşik olarak müdür yardımcılığıyla satış danışmanlığı arasında yer alan bu işler, satış danışmanları için yeni otorite unsurları olarak da değerlendirilebilir. Dolayısıyla satış işinin katmanlı ve parçalı bir hale geldiği, çalışanların da hem daha küçük birimlerde parçalandığı hem de daha karmaşık hale gelmiş olan yönetim yapısının dolambaçlı otoritesine maruz kaldıkları söylenebilir. Bu durum yaygın olarak gözlemlenebilen, çalışanların kendilerini yöneticileriyle arkadaş/aile gibi görmeleriyle ve yeri geldiğinde herkesin her işi yapması durumuyla birlikte düşünülecek olursa şu yorumu yapabiliriz: Mağaza yapısının daha katmanlı hale gelmesi bağlamında çalışanlar üzerinde daha dolambaçlı bir otoriteden bahsedebiliriz fakat bu otorite çoğu zaman görünmezdir. Görüşülen satış danışmanlarından biri, mağaza yöneticileri hakkında konuşurken şu ifadeleri kullanmıştır: “bizim yöneticilerimiz yönetici gibi davranmaz, çoğu zaman bizim yaptığımız işleri de yaparlar, bizimle birlikte kutu da açarlar mesela, o yüzden karşı karşıya gelmiyoruz hiç.” Müdür yardımcısının yeri geldiğinde gelen mal kutularını açabildiği bir işte, yönetici sürecin sorumlu öznesi olmaktan çıkıp bir aile üyesine ya da takım arkadaşına dönüşmektedir. Bu durum, çalışanlar üzerinde oluşan yeni kontrol mekanizmalarına dair yapılacak tartışmada daha ayrıntılı ele alınacaktır. Onun öncesinde, vasıf ve beceri tartışması eşliğinde satış işindeki nitel değişimleri ele alacak olursak:

“Satış danışmanlığı”, “satış uzmanlığı” gibi isimler alan satış işi, pek tabii tezgahtarlıktan farklı niteliklere dayanmaktadır, bu bağlamda da çalışanlar için yeni beceriler anlamına gelmektedir. Ayrıca, değişen koşullara hızla uyum sağlaması beklenen çalışanların yeni beceriler edinmesi kaçınılmaz olmaktadır, fakat edinilen becerilerin de kurulan sığ ilişkiler gibi geçici karakterinden dolayı bu durumun vasıflılaşıma olarak değerlendirilebilirliği tartışmalı gözükmemektedir. Bu becerileri “portatif beceriler” olarak adlandıran ve artık pek çok becerinin raf ömrünün kısa olduğunu belirten Sennet’e göre, yeni kapitalizmin vurgusu, potansiyel beceriler ve yeterlilikler üzerine olmaktadır. “Modern kültür, zanaatçılığın yerine, geçmiş başarıyı değil, potansiyel kabiliyeti öven bir meritokrasi fikri geliştirmektedir” (Sennet, 2011:11).

Bu durumda potansiyel nitelikler belli kişilik özelliklerine gönderme yapabilmektedir. Güçlü iletişim, uyum kabiliyeti, enerjik yapı vb. gelecekteki başarı için kişinin potansiyel becerilerini oluşturmaktadır. Bu durum, Gamble’ın değerlendirmelerini destekler niteliktedir. Gamble, özellikle insan ilişkilerine dayanan hizmet işleri için vasıfların belirlenmesinin zor olduğunu ve çoğu zaman vasıfların çalışanların kişilik ve davranış özellikleriyle iç içe geçmiş durumda olduğunu belirtir (2006). Gamble’a göre, bu nedenle çalışanların kendi deneyimlerinden yola çıkarak vasıf ve beceri kazanmalarına dair algılarını merkeze alarak yapılacak değerlendirmeler daha uygun bir yaklaşımdır.

Ankamall’de de çalışanların edindikleri becerilerin kişilik özelliklerinden ayrı olmadığı söylenebilir. Şöyle ki, pek çok firma, zaten işe alırken özellikle kişinin iletişim becerisine ve hizmet sektörü için uygun bir yapısının olup olmadığına bakmaktadır. Belirtildiği üzere, çalışanları seçerken firmanın en çok dikkat ettiği şey,

kişinin kendi karakterlerine uygun olup olmamasıdır. Bu durumu bir çalışan şu şekilde ifade etmiştir: “İşe alırken önce kişinin enerjisine bakıyoruz, konuşma ve fizik de çok önemli, bize uygun olması lazım, ayrıca sadece satış odaklı ve zor iş temposuna uygun olması gerekiyor.” Bununla birlikte, çalışanlar arasında, özellikle eğitimler aracılığıyla satış ve hizmet sunumuna dair yeni vasıf ve beceriler kazandıklarına dair bir algının oluşmuş olduğu da göze çarpmaktadır. Aldıkları eğitimlerden bahsederken bir çalışan, “her müşteri türüne göre değişen satış yöntemleri dışında gündelik hayatta da kullanılabilecek, çok faydalı şeyler” öğrendiklerini belirtmiştir. Öğrenilen yöntemlere bağlı olarak çalışmak zorunda olmanın zor olup olmadığı sorusuna ise; “ben zaten sevecen, iletişime açık bir insanım, hiç zorlanmıyorum” şeklinde yanıt vermiştir. Potansiyel kabiliyetlerin satış işinde beceriye dönüşümünün çalışanlarda yarattığı vasıflaşma algısı, Ankamall’de işin rasyonelleşmesinden bağımsız değildir.

Bir AVM’de satış danışmanı olmak, görüşülen tüm satış çalışanları tarafından geleneksel bir mağaza çalışanı olmaktan farklı olarak nitelendirilmiştir. Farklılık, çalışma koşullarının ötesinde yeni vasıf ve becerilere işaret etmektedir. Şöyle ki, Ankamall’de çalışan satış danışmanları arasında, geleneksel mağazalarda satış işinin kurlsız ve rasyonellikten uzak olduğuna dair ortak bir görüş olduğu söylenebilir. Durum, bir çalışan tarafından şöyle ifade edilmektedir: “Cadde mağazaları çok rahat, kurallar yok, müşteriye birebir ilgi yok”. Bunun yanında, kendi yaptıkları işin ise daha profesyonel olduğunu düşünmektedirler. Aynı şekilde kuaförlük yapan bir çalışan da dışarıdaki kuaförlerin özenli çalışmadığını düşünmektedir. Ona göre, burada daha profesyonel olarak yapılan iş, aynı zamanda müşterilere daha iyi hizmet sunumuna dayanmaktadır.

Ritzer'in McDonalddlaşma tezine referansla rasyonelleşme süreci; McDonald's restoranlarının işleyiş mantığının arkasındaki, öngörülebilirlik, hesaplanabilirlik, verimlilik, ve kontrol prensiplerine dayanan ve genişlemeye ve daha çok kar etmeye olanak tanıyan bir süreçtir. Bu şekilde fast-food kültürünün tüm dünyaya yayılmasını sağlamıştır. McDonald's işleyiş mantığını, Fordist üretimin montaj hattı mantığıyla benzemekte olan Ritzer'e göre, tıpkı Fordist sistemde olduğu gibi McDonalddlaşma da emeğin vasıfsızlaşmasına dayanmaktadır. Fakat McDonalddlaşan işlerin farkı, özellikle müşterilerle iletişime vurgu yapmasıdır. Fakat bu durum endüstriyel işlerden, yapılan işlerin rutine dayanması bağlamında ayırmaz. McDonalddlaşan işlerde de oldukça standartlaşmış bir iletişim kullanılmaktadır. Ritzer bunu "senaryolaştırma" olarak ifade eder. Müşterilerle kurulan ilişki, kullanılacak sözlü ifadelerin belirlenmesine bağlı olarak senaryolaştırılmıştır. Bu durum, vasıfsızlaşmaya yeni bir derinlik katmaktadır (Ritzer, 2014). Yani işin rasyonelleşme süreci, çalışanların daha çok metalaşmaya maruz kalması üzerinden yürümektedir.

Çalışanların daha çok metalaşmaya maruz kalması bağlamında AVM'de işin dönüşüm süreci, daha çok kar elde etmeye olanak tanıyan rasyonelleşme olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, çalışanların yeni beceriler edindikleri de belirtilmelidir. Ankamall'de görülen durumu, yeni becerilerle birlikte çalışanların ticarileşme ve metalaşmaya daha çok maruz kalması olarak değerlendirebiliriz. Bu bağlamda yeni beceriler, yeni kontrol biçimleri yaratmaktadır.

Öncelikle, güler yüz, iyi bir dış görünüş ve iletişim becerisi AVM'de çalışmanın olmazsa olmazıdır. Bunlara ek olarak; ürünler hakkında bilgi sahibi olmak, değişen satış tekniklerine ve moda hakim olmak, olabildiğince hızlı hareket etmek, detaylı düşünebilmek çalışanların yeni becerilerini oluşturmaktadır. Alışveriş

merkezinde satış danışmanlarının, geleneksel ve eski tekniklerden tamamen farklı teknikler kullandıkları anlaşılmaktadır. Geleneksel mağazadakinden farklı olarak AVM’de müşterilerle ilişkilerde kendiliğindenlik yoktur. Standart davranışlar, sözlü ifadeler ve hatta mimikler kullanılmakta ve bunlar eğitimler aracılığıyla çalışanlara öğretilmektedir. Eğitimlerde konuşma, bakış, göz teması, duruş gibi her türlü tekniğin en ince ayrıntısına kadar öğretildiğini belirtmiştir.

Eğitimlerin, özellikle çalışanların yeni satış işiyle uyumlulaştırılması konusunda firmalar arasında oldukça yaygın bir şekilde kullanılan araçlar olduğu görülmektedir. Her firmanın kendi yapısı, ürünleri vs. hakkında çalışanlara bilgi verilmesinin dışında; hizmet sunumu ve müşteriyle iletişimin, genel olarak her mağazanın eğitiminde öncelikli konular olduğu görülmektedir. Ayrıca, tüketicilerin eğilimlerine göre sürekli değişen satış stratejilerine çalışanların uyumluluğunu arttırmak için; yeniliğin, dinamizmin, değişimin yüceltilen değerler olarak çalışanlar arasında kabul görmesi gereklidir. Görüldüğü üzere eğitimler bu işleve de sahip olmaktadır. Bir çalışan, yaklaşık bir haftadır uyguladıkları yeni sistemi kısaca, “daha az personel, daha çok iş” şeklinde tarif ettikten sonra, bunun daha yorucu olduğunu, ancak değişimi ve yeniliği olumladıktan sonra onaylamaktadır. Yani, sıklıkla değişen stratejilere bağlı olarak değişen iş organizasyonu, değişim ve dinamizmi yücelten bir çalışma kültürüyle birlikte var olmaktadır. Nitekim, başka bir çalışan da, değişen satış stratejilerine göre belirli aralıklarla gördükleri eğitimlerin yeni şeyler öğrenmelerini sağladığını, yeniliğin sürekli olması gerektiğini söyleyerek memnuniyetini dile getirmektedir.

Sennet’e göre, esnek şirketlerin “insan ilişkileri becerileri”ni vurgulaması ve “kişilerarası” eğitim sunması bir rastlantı değildir (2011:37). En iyi sonucu mümkün

olan en kısa sürede üretmek üzerine kurulu olan emek sürecinde belirsiz ve tanımsız işin üstesinden gelebilmek, çoğu zaman numara yapmayı gerektirmektedir. Bunun için de iyi bir iletişim kabiliyeti şarttır. Numara ya da rol yapmak, gerçekten de satış danışmanlarının işlerinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Çoğu çalışan, iş yerinde güler yüzlü olmak başta olmak üzere belirlenmiş haldeki davranış kalıplarına uymayı işinin bir parçası olarak görmektedir. Bu durumu bir mağaza çalışanı şu şekilde ifade etmiştir: “buraya geldiğimde yüzüme bir maske geçiriyorum, özel hayatımı buraya yansıtamam”.

Rol yapma durumu, tüketim alanının teatralliliğiyle bağlantılı olarak da düşünülebilir. Sennet’e göre; “tüketim alanı teatraldır çünkü satıcı tıpkı bir oyun yazarı gibi tüketicinin satın alması için inanmayışın gönüllü olarak askıya alınmasını sağlamalıdır” (2011:101). Bu bağlamda Sennet, satılan malların büyüklüğü ve çokluğunun seyirci-tüketicinin eşyanın kendisine dair anlayışını değiştirmesi açısından bakarak Wal-Mart’ı da bir tiyatroya benzetmektedir (2011:101). Tıpkı Wal-Mart gibi, eşyaya dair algıyı değiştirmeye kurgulanmış Ankamall de tiyatroya benzetilebilir. Bu durumda satış danışmanları da sorumlu oldukları eşyanın yaratılan imajına göre roller üstlenen, ama güler yüz maskesi hep yüzlerinde olan oyunculara dönüşmektedir.

“Rekabetin yüksek olduğu piyasada firmaların başarısı, çalışanların ‘uzman’ ve ‘ikna oyunu’ konusunda yetenekli olmasına bağlıdır” (Gamble, 2006:36). Gamble’ın, Çin’de yabancı sermayeli perakende firmalarında çalışanların vasıflılaşıma sürecine dair yaptığı araştırmaya dayanarak Çin’deki durumla ilgili yaptığı bu yorum, Ankamall’de de geçerli görünmekle birlikte bu durumu vasıflılaşıma olarak ele almak mümkün görünmemektedir. Burada satış

danışmanlarının daha vasıflı hale gelmesi, büyük ölçüde rol yapma becerilerini güçlendirmeye yaramaktadır. Örneğin, ürünler hakkında teknik bilgilere sahip olmak da büyük ölçüde müşteriye ikna etme sürecinde kullanılmak üzere önemlidir.

Bu durumda vasıflılaşıma, çalışanların potansiyel kabiliyetlerinin piyasada kullanılır hale gelmesi üzerinden yaşanmaktadır. Ayrıca, daha vasıflı hale gelme durumunun büyük ölçüde kalıplaşmış becerilere dayandığı görülmektedir; daha önce de belirtildiği üzere, kullanılacak ifadeler, çeşitli sorular karşısında verilecek cevaplar, müşteriye yaklaşma mesafesi hep belirlenmiştir. Dolayısıyla, kazanılan vasıf ve becerilerin kendisinin emek üzerinde yeni bir kontrol unsuru olduğu söylenebilir. Tıpkı firmanın ticari hedefleri etrafında çalışma arkadaşlarıyla kurulan iletişim gibi müşterilerle kurulan kendiliğindenliğini kaybetmiş ilişkiler de piyasa mantığının ve değerlerinin etkisi altındadır. Bu durum, çalışanların emek sürecinde kontrolünün artmasıyla bağlantılı ele alınan vasıflılaşıma tartışmalarıyla birlikte düşünüldüğünde, Ankamall’de vasıflılaşımanın geçersizliği ilan edilebilir.

Ankamall’de çalışanların esnek çalışma koşullarına uyumunu sağlamak için eğitimler dışında düzenli toplantılar, performans ödevleri gibi çeşitli araçların da kullanıldığı ve asıl amacı satışları arttırmak için yapılan yeniliklerle çalışanları bütünleştirmek olan bu mekanizmaların, yoğun bir şekilde yenilik, dinamizm gibi yeni kapitalizmin değerlerini çalışanlar arasında yaygınlaştırdığı görülmektedir. Bir çalışanın anlattığına göre, iş yerinde her sabah “japon toplantısı” olarak adlandırılan bir toplantı yapılmaktadır. Her gün toplantının konusu değişmekle birlikte, genellikle motivasyonu arttırıcı konular seçildiği ve aralarda da satış hedeflerinden bahsedildiği belirtilmiştir. O sabahki toplantının başlığı ise “boş zamanlarınızda neler yapıyorsunuz?”dur. Bu durumda toplantıların, çalışanların boş zamanlarında

yaptıklarının bile satışları arttırma hedefine yönelik motivasyon kaynakları olarak değerlendirilebildiği mekanizmalar olduğu anlaşılmaktadır.

İlginç bir nokta da, bu tür mekanizmalar ile, değişen koşullarla çalışanların uyumlulaştırılmasının ötesinde, tüketimi arttırmaya yönelik yapılacak yenilik ve değişikliklere çalışanların da dahil edilmesidir. Yani çalışanlar arasında, uymaları gereken değişen koşulları kendileri yaratıyorlarmış hissi yaratılmaktadır. Belirli aralıklarla çalışanlara ödevler verilmekte ve kendi çalışma performanslarını kendilerinin ölçmesi sağlanmaktadır. Görüşülen bir çalışanın son yaptığı ödev olan “mutluluk ödevi” de, çalışma arkadaşlarına yönelik bir anketten oluşmaktadır. Ödev hem çalışma arkadaşlarının performansını ölçmeyi hem de onların “mutluluğunu arttıracak” düzenlemelere dair fikir sunmayı amaçlamaktadır. Bu durumda çalışanlara iş yerinde belli bir kontrolün verildiği söylenebilir.

Fakat, çalışanların yeni beceriler kazandığı eğitimler, işe dair söz sahibi olduğu toplantılar ya da onlara iş yerinde belli bir kontrol sunan ödevler gibi çalışanların yeni iş yapısına uyumunu sağlama araçları birlikte değerlendirildiğinde; çalışanların yeni vasıflar edinmesi ve bunun da onlara iş yerinde belli bir kontrol sunması, sermayenin çalışanlar üzerindeki kontrolünü azaltmamaktadır. Süreç tam da Argın’ın belirttiği gibi, sermayenin çalışanlara belli bir özerklik vererek kontrolünü daha da arttırması yönünde işlemektedir. Sermayenin asıl kontrol sağlama aracı ise yarattığı kutuplaşmadır (1992). Örneğin mutluluk ödevi, tam da çalışanlara verilen kontrolün arkasında kendi kendilerini denetlemelerine dayanan bir performans ölçme sisteminin gizlendiği bir mekanizmadır. Bu da, tıpkı Argın’ın ifade ettiği gibi, çalışanların dikey olmaktan çok yatay mücadele ve çatışma biçimlerine, yani çalışanların yöneticilerle olmaktan çok kendi aralarında

yaşayacakları mücadele ve çatışmalara gebe dir. Yani Sennet'in ifade etti ği gibi sermayenin yeni kontrol biçimi, özgürlük aldatmacasının arkasına gizlenmiş haldedir (2002:61). Ankamall'de eme ğin ayrışma dinamiklerinden ayrılamaz olan yeni kontrol biçimlerini daha ayrıntılı tartışacak olursak:

Öncelikle, AVM'de çalışanlar kayna ğı iş yerinde olmayan marka/firma kodlarına tabi olmaktadır. Firmanın merkezinden çıkan bu kodlar mağaza yönetiminin de kontrolünün ötesinde çalışanları yönlendirmektedir. Otoritenin kayna ğının görünür olmaması, çalışanların itaatini kolaylaştırıcıdır, çünkü merkezden gelen kurallara karşı çıkılacak bir figür iş yerinde bulunmamaktadır. Yani doğrudan merkeze ba ğlı olan kontrol görünmez halde iş yerinde çalışanları etkilemektedir. Mağaza içindeki otorite figürleri ise, artık takım arkadaşı/ekip üyesi haline gelerek kaybolmuştur.

Sennet'in belirtti ği gibi takım çalışması, iktidarın otorite olmadan kurulmasını sağlamaktadır. Şöyle ki; takım çalışması, yöneticiler için işin tamamının hep beraber, takımdaki herkesle beraber yapılması düsturuna sarılarak, içeriden bir muhalefete karşı koymalarını sağlamaktadır (2002:126). Yani takım çalışması, yöneticinin iktidarının sorumlulu ğunu almadı ğı, iktidarın sorumlulu ğunu alan bir özne olmamasına ba ğlı olarak da otoritenin yok oldu ğu bir yapıya sahiptir. Tüm sorumluluk ise "de ğişim"e yüklenmektedir. Böyle bir yapıda baskı ise, takım arkadaşlarından gelmektedir. Görüşülen satış danışmanlarının neredeyse hepsi, yöneticiler ve di ğer çalışanlarla takım ya da aile/arkadaş gibi olduklarını belirtmişlerdir. Bu ifadeler konuşmaların geri kalan kısmıyla birlikte değerlendirildi ğinde, aile ve arkadaş gibi olma durumunun da yeni kontrol biçimleri

bağlamında takım olma durumuyla benzer etkileri tarif ettiği ve benzer bir anlayışa dayandığı anlaşılmaktadır.

Ankamall’de mağazalar/firmalar arası rekabetin oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. 300’e yakın mağazanın bir arada bulunmasını sağlayan bir yapının rekabeti arttırması kaçınılmaz olmaktadır. Ayrıca AVM’nin aynı sektörde bulunan firmaların mağazalarının yan yana bulunmasına dayanan mekansal düzenlemesi de düşünülecek olursa, rekabetin mekansal yapılanmaya bağlı olarak da arttırıldığını söyleyebiliriz. Bu durumda mağazalarda aile/arkadaş/takım olma durumuna daha çok ihtiyaç vardır. Çünkü yoğun rekabetin çalışanların performansına vereceği zarardan ötürü gizlenmesine daha çok ihtiyaç vardır. Bu durumda oldukça işlevsel olan takım çalışması ya da aile/arkadaş olma durumuna göre çalışanlar birbirleriyle rekabet içerisinde değillerdir. Sennet’in belirttiği gibi, daha da önemlisi, işçiler ve patron da birbirlerine karşıt değildir, aksine patron sadece grup sürecine yön vermektedir. “Patron, bir lider artık; lider sizi yöneten değil sizin tarafınızda olan kişidir” (Sennet, 2002:123). Bu durumda aynı takım içinde gizlenen rekabet, mücadelenin yönünün diğer takımlara (firmalara) yönlendirilmesini kolaylaştırmaktadır. Aynı takım içerisinde gizlenen rekabet ise, dışarıdan bakınca rahatlıkla görülebilmektedir.

Öncelikle AVM’de satış işi, geleneksel satış işinden farklı olarak prim usulüne dayanmaktadır. Görüşülen 20 kişiden 18’i maaşına ek olarak satış üzerinden prim aldığını bildirmiştir. Sadece maaş karşılığı çalışan 2 kişi ise, başka bir şirkete bağlı olup hipermarkette gezici olarak çalışan satış uzmanlarıdır. Yani, mağaza çalışanlarında prim usulü yaygın bir şekilde uygulanmaktadır. Prim sisteminin de, havuz sistemi ve bireysel prim olarak farklılaştığı görülmektedir. Havuz sistemi, mağazada ortak olarak yapılan satıştan her çalışanın eşit prim almasına dayanırken

bireysel primde kişi kendi yaptığı satışa göre prim almaktadır. Görüşülen alışanlar arasında ortak ve bireysel prim sistemine bağlı çalışmanın dağılımını neredeyse eşittir. Yani iki sistemin de yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bireysel prim çalışanlar arasında daha çok rekabete yol açarken havuz sisteminde rekabet daha görünmez halledir ve çalışanlar arasında rekabeti önlediği inancıyla bireysel prime göre tercih edilmektedir. Örneğin, alışanlar arasında hırslı bir yapıya sahip olmamak nedeniyle havuz sistemiyle çalışan mağazalarda çalışmak tercih edilebilmektedir. Fakat her çalışanın eşit prim almasına dayanmasından dolayı ilk bakışta rekabet yaratmayacağı düşünülen havuz sisteminde de, bireysel olarak daha çok prim almak, toplu olarak daha çok satış yapmaya bağlıdır, satışların toplu olarak arttırılmasının sorumluluğu ise her çalışana dağılmış durumdadır. Bireysel primde kendi satışını arttırmak için uğraşan ve bununla ilgili yöneticilere karşı sorumlu olan çalışanlar havuz sisteminde diğer çalışanların da satışını arttırmasıyla ilgilenmek durumunda kalmakta ve yaptıkları düşük satış dolayısıyla çalışma arkadaşlarına karşı da sorumlu olmaktadır. Bu durumda rekabet, takım çalışmasının bir uzantısı olarak ortak çıkar sahibi olmanın arkasına gizlenmekte ve çalışanların birbirini denetlediği bir mekanizma yaratmaktadır.

Havuz sistemiyle çalışan bir mağaza çalışanının anlattığına göre; kimin daha çok satış yaptığı bilinmektedir ve daha çok satış yapana farklı muamele gösterilebilmektedir yöneticiler tarafından. Aynı şekilde havuz usulü çalışan başka bir mağaza çalışanı da, havuz sisteminin rekabeti azalttığını belirtmekte fakat devamında, “en yakın arkadaşın bile seni gzlemleyebiliyor, ama bu durum sıkıntı yaratmıyor” diyerek aslında denetimin tüm takıma yayılarak nasıl içselleştirildiğini göstermektedir. Çalışanların birbirlerini denetlemesi durumu koçluk uygulamasıyla

da pekiştirilmektedir. Çoğu mağazada, işe yeni başlayanlar için, daha deneyimli satış görevlileri arasından belirlenen bir koç tarafından sürekli eksik yönlerinin takip edilip tamamlanmaya çalışıldığı bir sistem kurulmuştur. Mağaza koçunun her personel için ayrı dosya oluşturduğu ve her çalışanın bu şekilde takip altına alındığını belirtilmektedir. Görüldüğü üzere bu tür uygulamalar ve genel olarak tüm mağazalarda görülen takım çalışması mantığı, tam da çalışanların ayrıştırılması üzerinden denetimlerinin sağlanmasına dayanmaktadır ve bu şekilde ayrışmalarını da pekiştirmektedir.

Bununla birlikte, satış danışmanları üzerindeki kontrol, sadece çalışanların birbirlerini denetlemesine bağlı olarak sağlanmamakta, çeşitli denetim mekanizmalarıyla da desteklenmektedir. Mağazada bireysel prim sistemi ya da havuz sistemi olmasından bağımsız olarak, yaptıkları satış miktarına göre çalışanların sıralanması sıklıkla karşılaşılan bir uygulamadır. Çalışanlar tarafından, sadece ay sonunda değil, ay boyunca satışların takip edilerek en çok satışı yapıp birinci olanın teşhir edildiği ve diğer çalışanların da birinciye yetişmeleri ya da onu geçmeleri yönünde “kışkırtıldığı” belirtilmektedir. Bir aya yayılmış olan bu yarışın sonunda birinci olan çalışan ödüllendirilirken sonuncu da teşhir edilmektedir. Mağazalarda rekabet ortamı, geçici uygulamalarla da yaratılabilmektedir. Örneğin, bir mağazada bir haftalık abiye satışına yönelik, bir haftada en çok abiye ürün satanın bir gün fazla izinle ödüllendirildiği bir uygulama yapılmış ve uygulama sırasında çalışanlar arasında tartışmalar yaşanmıştır. Ayrıca, mağaza müdürlerinin yaptığı 6 aylık performans değerlendirmesi uygulamasından bahsedilmektedir. Satışı düşük olan çalışanlar, bu uygulama yoluyla 6 ayda bir kontrol edilmektedir. Bununla birlikte, kontrol 6 ay gibi mağazacılık için uzun sayılabilecek bir zaman dilimine bağlı

değildir. Sürekli yapılan aksiyon planlarıyla satışlar ve çalışanlar zaten her daim kontrol altındadır. Kontrol, sadece satışlara yönelik de değildir. Çalışanların müşteriyle ilişkileri, tavırları vs. sürekli denetlenmektedir. Bu denetim, çalışanların kendi aralarında sürekli “konuşmalarınıza, giyiminize, hareketlerinize dikkat edin” şeklindeki uyarıları eşliğinde olduğu gibi, firmanın merkezden ara ara yolladığı müşteri kılığındaki denetçilerin kontrolleri eşliğinde de olabilmektedir.

Kısacası, Ankamall’de mağazacılığın daha yoğun rekabet koşullarında gerçekleşen bir işe dönüşmesi, çalışanların hem doğrudan hem de dolaylı olarak kurulan yeni kontrol mekanizmalarına maruz kalmasına neden olmaktadır. Yeni kontrol mekanizmalarının temelini ise çalışanların ayrışması oluşturmaktadır. Hem yönetimle çalışanlar arasında hem de çalışanların kendi arasında kurulan denetim mekanizmaları, firma hedeflerinin çalışanlar için öncelikli hale gelmesini sağlayan çeşitli uyumlulaştırma mekanizmalarıyla da desteklenmektedir. AVM’nin çalışanların ayrışmasındaki rolü ise; hem rekabeti arttırıcı etkisinde hem de satış işinin dönüşümüne yaptığı katkıda gizlidir. Belirtildiği üzere, Ankamall’ün mekansal yapılanması ve kentle ilişkili olarak ele alınan özellikleri, firmalar arası rekabeti arttırıcı olmaktadır. Öte yandan, satış işinin dönüşümüne yaptığı katkı ise artan rekabetten bağımsız olmamakla birlikte esnekleşme ve bağlantılı olarak yeni beceriler ve yeni kontrol mekanizmaları üzerinden sağlanmaktadır.

SONUÇ

1980’li yıllardan itibaren kentler, pek çok toplumsal çelişkiyi barındıran, sosyo-mekansal ayrışmanın belirginleştiği mekanlar haline gelmiştir. Öte yandan, yine bu yıllardan itibaren, ekonomik gelişme temel kaygısıyla uluslararası sermaye çekme yarışına itilen kentler hakkında “başarı hikayeleri” anlatılmaktadır.

Bu hikayelerde yer verilmeyen, toplumsal kutuplaşmanın artması, alt sınıfların kentlerden sürülmesi, kent yoksulluğunun tırmanması vb. gelişmeler, kent yönetimlerini ele geçirmiş olan girişimcilik mantığı ve yaygın bir şekilde kentlerin gelişimine yön veren yeni kentsel politikaların sorgulanması gereken pek çok boyutu olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada; emek boyutu, yeni kentsel politikaların iş yaratma söyleminin gizlediklerinin anlatıya dahil edilmesi amacıyla sorgulanmıştır. Yani, sermayenin mekanları haline gelen ve gelmeye de devam eden kentlerin gelişimini yönlendiren yeni kentsel politikaların, iş yaratma söylemiyle gönderme yaptığı çalışan kesimlere odaklanılarak emek üzerindeki etkilerinin sorgulanması amaçlanmıştır.

Kent ile emek arasındaki ilişkinin görünürlüğünü sağlamak anlamına gelen bu amaç, mekansal olan ile toplumsal olan arasındaki ilişkiyi vurgulamayı gerektirmiştir. Bu bağlamda, çalışmada öncelikle, mekansal yapılanmanın emek-sermaye ilişkisinin sadece yansıtanı olmaktan öte, belirleyeni olduğu kabul edilmektedir. Mekansal ilişkilerin, çalışanların birliğinin sağlanması ya da engellenmesi yönünde etkin rolü vardır.

Öte yandan, kent girişimciliği, hareketli hale gelen uluslararası sermayeyi çekmek için kentsel birimler tarafından doğal olarak benimsenen bir strateji olmadığı gibi, yeni kentsel politikalar da sadece yerel grupların devletin müdahalesinden arındırılmış istekleri tarafından belirlenmemektedir. Özellikle Ankara'nın gelişimi için benimsenen kent girişimciliği stratejisinin ve yeni kentsel politikaların, devletin müdahalesinden bağımsız olmadığı ve ulusal ölçekte benimsenen politikaların uzantısı olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla, kent girişimciliği ve yeni kentsel politikalar, küresel ekonomik sisteme dahil olma çabasıyla kapitalist devletin çeşitli ölçeklerde yeniden yapılanma stratejisinin kent ölçeğindeki parçasını oluşturmaktadır. Tüketim işlevinin öne çıkarılması ve büyük ölçüde tüketim faaliyetleri etrafında yapılandırılması ise; kent için bu stratejinin en önemli sonuçlarından biridir, çünkü kentin sermaye karşısında çekiciliğinin artırılması, tüketime yönelik yapılara ve faaliyetlere sahip olmasını gerektirmektedir.

Nihayetinde, kentsel ekonomik gelişme doğrultusunda temel amaç olarak belirlenen sermaye çekmek, kentte sermayenin baskınlığının artması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, emeğin de sermayeye tabiiyeti artmaktadır. Sermayenin baskınlığının arttığı kentte sosyo-mekansal ilişkiler, emeği ayrıştırarak sermayenin tahakkümünü güçlendirmektedir.

Ankamall alışveriş merkezinde yapılan alan araştırması; çalışanların farklı çalışma biçimlerinin yaygınlaşması ve emek süreçlerinin esnekleşmesiyle birlikte maruz kaldıkları ayrışmanın, hem AVM'nin mekansal yapısıyla hem de yaratılan

işlerin tamamen satış ve tüketim odaklı yapısı, yani içerdiği ilişkilerin tamamen piyasa mantığına tabi olmasıyla desteklendiğini göstermektedir.

Bununla birlikte AVM’de metalaşmanın kapsamının genişlemesi bağlamında çalışanların iş deneyimlerinin benzeştiği yorumu yapılabilmektedir. Yani, ayrışmayı arttıran metalaşma, tüm çalışanlar üzerinde artmıştır ve arttığı ölçüde de çalışma deneyimini benzer kaygılarla şekillendirmektedir; fakat beraberindeki ayrışma dinamikleri bu ortaklığın birleştirici bir unsur olmasını önlemektedir.

Alışveriş merkezinin çalışanları açısından, sermayenin kontrolünü arttırmasına dayanan ayrıştırıcı dinamiklerinin, kentteki emek yapısının da ayrışmasına neden olduğu görülmektedir. Çalışanların AVM’de işin farklılığını vurgulayan ifadeleri, bu durumun ipuçlarını sunmaktadır. Dolayısıyla dayandıkları emek yapısı bağlamında AVM’leri, kentteki farklılaşmış emek merkezleri olarak nitelendirebiliriz.

Bu bağlamda, daha önce, kentle ilişkili olarak, sadece kent toprağının metalaşması ve çevresindeki kentsel alanlar için spekülasyon değeri yaratmasıyla ve bunun üzerinden yarattığı sosyo-mekansal ayrışmayla ilintili değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin piyasa mantığı etrafında yeniden kurgulanmasına yaptığı katkı ve bu katkıyla birlikte artırdığı toplumsal ayrışmayla ilintili olarak da değerlendirilmesi gerektiği belirtilen alışveriş merkezlerinin, bu ikinci değerlendirme çerçevesinin emeğin ayrılmış yapısını derinleştirmeyi de kapsadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Dolayısıyla, 1970’ler sonrası kapitalizmin yeniden yapılanma sürecinde, kapitalist devletin küreselleşme ve yerelleşme doğrultusunda yeniden ölçeklenme

stratejisinin önemli parçaları olarak politik ve sınıfsal boyutu görünür kılınan kent girişimciliği ve yeni kentsel politikaların, yaygınlaştırdığı yapılar olan alışveriş merkezleri üzerinden, iddia edildiği gibi yerel emek için basitçe yeni istihdam fırsatları yaratmak anlamına gelmekten öte olduğu ve bu politikalarla şekillenmekte olan kentte emeğin makro düzeyde yaşadığı ayrışma ve atomizasyonun yeniden üretildiği iddiası kanıtlanmaktadır.

Ayrıca, kentin metalaşmasını, kentte toplumsal ve mekansal olanın sermaye mantığına tabiiyeti doğrultusunda değerlendirmek ve yeni kentsel politikalarla şekillenmekte olan kentin mekansal yapılanmasıyla emeğin yapılanması arasında kurulacak ilişkiyi sadece fiziksel ayrışmayla bağlantılı değil, bireyselleştirici etkiler üzerinden toplumsal ayrışmayla da bağlantılı düşünmek gerektiği anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda çalışma, Fordizm sonrası emeğe dair yapılacak çalışmalarda mekansal ilişkilerin de yapılacak analizlere dahil edilmesi gerektiğini göstermektedir. Özellikle, yeni dönemde kentte büyük ölçüde hizmet sektöründe yaratılmakta olan işlerin dayandığı emek yapısı üzerine yapılacak tartışmalarda kentle ilişkili dinamiklerin dikkate alınması gerekmektedir.

Görüldüğü üzere, yeni dönemde yaratılan esnek çalışma ortamında emeğin iş yerinde belirli bir kontrol edinerek daha "özgür" olma potansiyeline yapılan vurgu, ayrışmanın sermayenin kontrolünü sağlamadaki başat rolü dikkate alındığında geçerliliğini kaybetmektedir. Bu bağlamda, kenti üreten toplumsal ilişkilerin ticarileşmesini de kapsayacak şekilde kentin metalaşmasının emeğin ayrışmasındaki rolü dikkate alındığında, mekansal ilişkilerin emeğe dair yapılan yorumların

geçerliliği konusunda belirleyici olabildiği görülmektedir. Bu nedenle de mekansal boyutun, yapılacak tartışmalarda kurucu olma potansiyeli vardır.

Diğer bir taraftan da, kent girişimciliğine dair yapılacak çalışmalarda kentin kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesindeki rolü kapsamında, sermayenin emeğin ayrışması üzerinden sağlamlaştırdığı kontrolünü dikkate almak gerekmektedir. Yani, kapitalizmin devamlılığının sağlanmasında kapitalist kentin rolü; sadece sermaye birikim ve dolaşım süreçlerindeki rolü kapsamında değil, sermayenin kontrolünü emeği ayrıştırarak sağlamlaştırmasındaki rolü açısından da değerlendirilmelidir.

Dolayısıyla kentin metalaşmasının emeğin atomizasyonu üzerinden sermayenin emek üzerinde kontrolünü sağlamlaştırmaya hizmet etmesi bağlamında, bu kontrole karşı verilecek mücadelede kentin mücadelenin geçtiği yer olmaktan öte, hedefi haline gelmesi, yani emeği birbirinden yalıtın mekansal ilişkilere karşı verilecek mücadele önemli görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Akçura, T. (1971). **Ankara: Türkiye Cumhuriyeti'nin Başkenti Hakkında Monografik Bir Çalışma**, Ankara: ODTÜ.
- Akgün, V., Ö. (2010). "Modern Alışveriş Merkezlerinin Tüketici Davranışları Üzerindeki Etkisi ve Konya İlinde Bir Uygulama", **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 19, ss. 153-163.
- Amin, A. (1994). "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition", Ash Amin (Ed.), in **Post-Fordism, A Reader**, pp. 1-41, Oxford: Blackwell Publishers.
- Ancien, D. (2011). "Global City Theory and the New Urban Politics Twenty Years On: The Case for a Geohistorical Materialist Approach to the (New) Urban Politics of Global Cities", **Urban Studies**, Vol. 48, No. 12, pp. 2473-2493.
- Ankara Büyükşehir Belediyesi (ABŞB), (2006). **2023 Nazım İmar Planı**, <https://www.ankara.bel.tr/ankara-buyuksehir-belediyesi-nazim-plan/>
- Ankara Kalkınma Ajansı, (2013). **Ankara Bölge Planı 2014-2023**, <http://www.ankaraka.org.tr/bolge-planı/ankara-bolge-planı-2014-2023.pdf>
- Ankara Sanayi Odası, (2010). **Stratejik Plan Raporu 2010-2013**, <http://www.aso.org.tr/kurumsal/media/kaynak/TUR/haberler/StratejikPlanlama.pdf>
- Argın, Ş. (1992). "Kapitalist Toplumda İşin ve İşgücünün "Kaderi": Post-Fordizm", **Birikim Dergisi**, Sayı: 41, ss. 16-28.
- Aslan, Ş. (2010). **1 Mayıs Mahallesi, 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent**, İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Ataay, F. (2001). “Türkiye Kapitalizminin Mekansal Dönüşümü”, **Praksis**, Sayı: 2, ss. 53-96.

Ataç, E. (2014). **Reading Turkish Urbanization Through Socio-Economic Residential Segregation in 15 Cities** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), ODTÜ/Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Bağımsız Sosyal Bilimciler, (2011). **Derinleşen Küresel Kriz ve Türkiye Ekonomisine Yansımaları: Ücretli Emek ve Sermaye.**

http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_BSB/BSB2011.pdf

Balaban, O. (2013). “Neoliberal Yeniden Yapılanmanın Türkiye Kentleşmesine bir Diğer Armağanı: Kentsel Dönüşümde Güncelin Gerisinde Kalmak”, Derleyen: Ayşe Çavdar ve Pelin Tan, **İstanbul: Müstesna Şehrin İstisna Hali** içinde, ss. 51-81, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Balaban, U. (2011). “The Enclosure of Urban Space and Consolidation of the Capitalist Land Regime in Turkish Cities”, **Urban Studies**, No. 48, pp. 2162-2179.

Balaban, U. (2014). **Kentin Metalaşma Halleri ve Siyasi Strateji, Kentin (Yeniden) Metalaşması,**

http://www.academia.edu/9981399/Kentin_Metala%C5%9Fma_Halleri

Bayırbağ, M., K. (2006). “Ölçek Yaklaşımının Kent ve Bölgelerin Yükselişinin Açıklanmasındaki Katkıları Üzerine”, **Praksis**, Sayı: 15, ss. 49-70.

Boratav, K. (2014). **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2009** (19. Baskı), Ankara: İmge.

Bostan,M. (2008). **Ankara Metropolitan Alanında İmalat Sanayi Firmalarının**

Yer Değiştirme Süreci ve Özellikleri: Ampirik Bir Çalışma

(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi/Fen Bilimleri

Enstitüsü, Ankara.

Brenner, N. (1998). “Global Cities, Glocal States: Global City Formation and State

Territorial Restructuring in the Contemporary Europe”, **Review of**

International Political Economy”, Vol. 5, No. 1, pp. 1-37.

Brenner, N. (1999a). “Beyond State-centrism? Space, Territoriality, and

Geographical Scale in Globalization Studies”, **Theory and Society**, No. 28,

pp. 39-78.

Brenner, N. (1999b). “Globalization as Reterritorialization: The Re-scaling of Urban

Governance in the European Union”, **Urban Studies**, Vol. 36, No. 3, pp.

431-451.

Brenner, N. (2000). “The Urban Question as a Scale Question: Reflections on Henri

Lefebvre, Urban Theory ant the Politics of Scale”, **International Journal of**

Urban and Regional Research, Vol. 24, No. 2, pp. 361-378.

Brenner, N. (2003). “Glocalization as a State Spatial Strategy: Urban

Entrepreneurialism and the New Politics of Uneven Development in Western

Europe”, Jamie Peck ve Henry Wai-chung Yeung (Ed.), in **Remaking the**

Global Economy, pp. 182-197, London: SAGE Publications.

Brenner, N. (2004). **New State Spaces, Urban Governance and the Rescaling of**

Statehood, New York: Oxford University Press.

Buğra, A. (2010). **Sınıftan Sınıfa, Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları,**

İstanbul: İletişim Yayıncılık.

- Cengizkan, A. (2004). **Ankara'nın İlk Planı, 1924-1925 Lörcher Planı**, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı, Arkadaş Yayıncılık.
- Christopherson, S. (1994). "The Fortress City: Privatized Spaces, Consumer Citizenship", Ash Amin (Ed.), in **Post-Fordism, A Reader**, pp. 409-428, Oxford: Blackwell Publishers.
- Cox, R., K. (1994). "Globalization, Competition and the Politics of Local Economic Development", **Urban Studies**, Vol. 32, No. 2, pp. 213-224.
- Cox, K., R., Mair, A. (1988). "Locality and Community in the Politics of Local Economic Development", **Annals of the Association of American Geographers**, Vol. 78, No. 2, pp. 307-325.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB), (2014). **Ulusal İstihdam Stratejisi Eylem Planları (2014-2016)**, <http://www.uis.gov.tr/Media/Books/UIS-tr.pdf>
- Çınar, T. (2012). "Dünya Kenti Hipotezi İle Yeni Kentsel Politika Paradigması Üzerine Bir Değerlendirme", **8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 36. Kolokyumu**, TMMOB Şehir Plancıları Odası.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (1979). **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)**, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/6/plan4.pdf>
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (1984). **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)**, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/5/plan5.pdf>

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (1989). **Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)**, <http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/qSUF6+plan6.pdf>

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (1995). **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)**,
<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalknma%20Planlar/Attachments/3/plan7.pdf>

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (2000). **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)**,
http://www.bilgitoplumu.gov.tr/wpcontent/uploads/2015/01/Sekizinci_Kalkinma_Plani.pdf

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (2000). **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**,
<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/zel%20htisas%20Komisyonu%20Raporlar/Attachments/65/oik523.pdf>

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (2006). **Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)**, <http://www.metu.edu.tr/system/files/kalkinma.pdf>

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (2007). **Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı Sanayi Politikaları Özel İhtisas Komisyonu Raporu**,
<http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/zel%20htisas%20Komisyonu%20Raporlar/Attachments/43/oik683.pdf>

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (2013). **Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018)**, http://tarim.kalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2014/12/Onuncu_Kalkinma_Plani.pdf

- Dikmen, A., A. (2011). **Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan**, Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.
- Doğan, A., E. (2011). “Mekan Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişkisine Kayseri’den Bakmak”, **Praksis**, Sayı: 16, ss. 91-122.
- Durakbaşı, A., Cindoğlu, D. (2005). “Tezgah Üstü karşılaşmalar, Toplumsal Cinsiyet ve Alışveriş Deneyimi”, Editör: Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber, **Kültür Fragmanları, Türkiye’de Gündelik Hayat** içinde, ss. 84-100, İstanbul: Metis.
- Economist Intelligence Unit, (2012). **Hot Spots, Benchmarking Global City Competitiveness**,
<http://www.economistinsights.com/sites/default/files/downloads/Hot%20Spots.pdf>
- Eraydın, A., Armatlı-Koroğlu, B. (2006). “Ankara’nın Yeni Gündemi: Ulus Devletin Başkentliliğinden Küresel Ekonominin Düğüm Noktası Olmaya Uzanan Yapısal Dönüşüm Çabaları”, Derleyen: Tansı Şenyapılı, **Cumhuriyet’in Ankara’sı** içinde, ss. 266-286, Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Ercan, F. (2009). “Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler”, **Praksis**, Sayı:19, ss. 09-53.
- Ergun, C. (2014). “Marka Kentler Mi? Markalar İçin Kentler Mi?”, Editör: Arif Keçeli ve Şaban Çelikoğlu, **Kent Çalışmaları I** içinde, ss. 129-148, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Erişen, O. (2003). **Suburbanization in Türkiye Within the Process of Integration to Global Development and a New Life-style Settlement** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), ODTÜ/Fen Bilimleri Entitüsü, Ankara.

- Erkip, F. (2005). "The Rise of The Shopping Mall In Turkey: The Use and Appeal of a Mall In Ankara", **Cities**, Vol. 22, No. 2, pp. 89-108.
- Erol, F., Özyıldırım, N. (2014). **Ankara İşgücü Piyasası Araştırma Raporu 2014**, Ankara: İŞKUR
- Ersoy, M. (2001). "Sanayisizleşme Süreci ve Kentler", **Praksis**, Sayı: 2, ss. 32-52.
- Esser, J., Hirsch, J. (1994). "The Crisis of Fordism and the Dimensions of a 'Post-Fordist' Regional and Urban Structure", Ash Amin (Ed.), in **Post-Fordism, A Reader**, pp. 71-99, Oxford: Blackwell Publishers.
- Friedmann, J. (1986). "The World City Hypothesis", **Development and Change**, Vol. 17, No. 1, pp. 69-83.
- Friedmann, J., Wolff, G. (1982). "World City Formation: An Agenda for Research and Action", **International Journal for Urban and Regional Research**, Vol. 6, No. 3, pp. 309-344.
- Fröbel, F., Heinrichs, J., Kreye, O. (1980). **The New International Division of Labour: Structural Unemployment in Industrialised Countries and Industrialisation in Developing Countries**, New York: Cambridge University Press.
- GaWC, **The World According to GaWC**, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2010t.html>
- GaWC, **The World According to GaWC**, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2012t.html>
- Gorz, A. (1999). **Reclaiming Work: Beyond the Wage-based Society**, Cambridge, UK: Polity Press.

- Görmez, K. (2004). **Bir Metropol Kent Ankara**, Ankara: Odak.
- Gürün, B., A. (2009). **Impact of Shopping Centers on the Fragmentation of the City Center**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). ODTÜ/Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Hall, C, M. (1997). “Geography, Marketing and Selling Places: What Sort of Geography and Marketing for What Sort of Place?”, **Journal of Travel and Tourism Marketing**, Vol. 6, No. 3-4, pp. 61-84.
- Harvey, D. (1993). “Esneklik: Tehdit mi Yoksa Fırsat mı?”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 56-61, ss. 83-92.
- Harvey, D. (2010). **Postmodernliğin Durumu**, İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2012). **Sermayenin Mekanları**, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Helbrecht, I., Dirksmeier, P. (Ed.) (2012). **New Urbanism: Life, Work, and Space in The New Downtown**, Burlington: Ashgate Publishing.
- Herod, A. (2003). “Workers, Space and Labor Geography”, **International Labor and Working-Class History**, No. 64, pp. 112-138.
- Işık, O., Pınarcıoğlu, M., M. (2013). **Nöbetleşe Yoksulluk** (9. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kahraman, T. (2013). “Kent Hukukunun Yeni Yüzü: Düzenleyici Devletten Seçkinleştirici Devlete”, Derleyen: Ayşe Çavdar ve Pelin Tan, **İstanbul: Müstesna Şehrin İstisna Hali** içinde, ss. 17-51, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Kapar, R. (2012). **Ulusal İstihdam Stratejisi Taslağında İstihdam-Sosyal Koruma İlişkisi. Ulusal İstihdam Stratejisi: Eleştirel Bir Bakış**, Ankara: Türk-İş.

- Karaburun, N. (2009). **Urban Transformation Projects in Ankara: Challenge for a Holistic Urban Planning System** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), ODTÜ/Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Karaçay-Çakmak, H., Erden, L. (2005). “Yeni Sanayi Odakları ve Sanayinin Yeni Mekan Arayışları: Denizli ve Gaziantep Örneği”, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 1, ss. 111-127.
- Karakaş, D. (2009). “Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Türkiye Banka Reformu ve Finans Kapital-içi Yeniden Yapılanma”, **Praksis**, Sayı: 19, ss. 95-131.
- Kaygalak, S. (2009). **Kentin Mültecileri, Neoliberalizm Koşullarında Zorunlu Göç ve Kentleşme**, Ankara: Dipnot.
- Kelly, P., F. (1999). “The Geographies and Politics of Globalization”, **Progress in Human Geography**, Vol. 23, No. 3, pp. 379-400.
- Koçak, H. (2011). “İstanbul “Emeksizleştirilirken”, **İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 44, ss. 41-48.
- Kompil, M., Çelik, M. (2006). “Modelling the Spatial Consequences of Retail Structure Change of İzmir-Turkey: A Quasi-Emprical Application of Spatial Interaction Model”, **International Conference on Regional and Urban Modelling EcoMod (Global Economic Modelling Network)**, <http://ecomod.net/sites/default/files/document-conference/ecomod2006-rum/1263.pdf>
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2007). **Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı 2007-2013**, <http://yigm.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/906,ttstratejisi2023pdf.pdf?0>

- Lovering, J. (1999). "Creating Discourses Rather Than Jobs: The Crisis In The Cities and The Transition Fantasies of Intellectuals and Policy Makers" Patsy Healey, Stuart Cameron, Simin Davoudi, Stephan Graham, Ali Madoni-Pour (Ed.), in **Managing Cities, The New Urban Context**, pp. 109-126, England: John Wiley and Sons.
- Massey, D. (1984). **Spatial Division of Labour**, Hong Kong: Macmillan.
- Molotch, H. (1976). "The City as a Growth Machine: Toward a Political Economy of Place", **The American Journal of Sociology**, Vol. 82, No. 2, pp. 309-334.
- Munck, R. (2003). **Emeğin Yeni Dünyası: Küresel Mücadele, Küresel Dayanışma**, İstanbul: Tan Yayınevi.
- Müftüoğlu, B., G. (2012). "Türkiye’de Yeni Emek Denetim ve Kontrol Alanı: Kalkınma Ajansları", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 2, ss. 95-116.
- Odman, A., Akdemir, N. (2008). "Tuzla Tersaneler Bölgesi’nde Örülen ve Üstü Örtülen Sınıfsallıklar", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 113, ss. 49-89.
- Oğuz, Ş. (2011a). "Krizi Fırsata Dönüştürmek: Türkiye’de Devletin 2008 Krizine Yönelik Tepkileri", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 44, Sayı: 1, ss. 1-23.
- Oğuz, Ş. (2011b). "Tekel Direnişinin Işığında Güvencesiz Çalışma/Yaşama: Proletaryadan "Prekarya"ya mı?", **Mülkiye Dergisi**, Cilt: 35, Sayı: 271, ss. 7-24.
- Oğuz, Ş., Ercan, F. (2010). "Avrupa Birliği'nde Emek Üzerindeki Yeni Kontrol Biçimleri ve Türkiye'deki Sendikaların Tepkileri", Derleyen: A. Rıza Güngen, Özlem Tezçek, Özgün Biçer, Yasemin Özgün, Fuat Ercan, **Emek ve Siyaset** içinde, ss. 9-21, Ankara: Dipnot.

- Özügürlü, M. (2008). **Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu**, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Özyıldırım, N., Arslan, E. (2013). **Ankara İşgücü Piyasası Araştırma Raporu 2013**, Ankara: İŞKUR
- Ritzer, G. (2014). **Toplumun McDonalddlaştırılması** (3. Baskı), İstanbul: Ayrıntı.
- Sassen, S. (2001). **The Global City: New York, London, Tokyo**, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Scott, A., J. (2001). "Globalization and the Rise of City-regions", **European Planning Studies**, Vol. 9, No. 7, pp. 813-826.
- Sennet, R. (2002). **Karakter Aşınması**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennet, R. (2011). **Yeni Kapitalizmin Kültürü** (2. Baskı), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Smith, N. (2002). "New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy", **Antipode**, Vol. 34, No. 3, pp. 427-450.
- Smith, N. (2006). "Yeni Küresellik, Yeni Şehircilik: Küresel Kentsel Strateji Olarak Soylulaştırma", (Çev. İlknur Urkun-Bowe ve İbrahim Gündoğdu), **Planlama**, Sayı: 2, ss. 13-27.
- Soja, E., W. (1980). "The Socio-Spatial Dialectic", **Annals of the Association of American Geographers**, Vol.70, No. 2, pp. 207-225.
- Sungur, S. (2011). "Tüketimin Küreselleşmesi ve Tüketim Tapınakları: Postmodern Panayır Yerlerinde Alışveriş", **Galatasaray Üniversitesi İleti-ş-im Dergisi**, <http://iletisimdergisi.gsu.edu.tr/article/view/5000004781>.

- Swyngedouw, E. (1997). “Neither Global nor Local, “Glocalization” and The Politics of Scale”, Kevin R. Cox (Ed.), in **Spaces of Globalization**, pp. 137-167, New York: The Guilford Press.
- Swyngedouw, E., Moulaert, F., Rodriguez, A. (2002). “Neoliberal Urbanization in Europe: Large-Scale Urban Development Projects and the New Urban Policy”, **Antipode**, Vol. 34, No. 3, pp. 547-582.
- Şengül, T. (2008). “Kapitalist Kentleşme Dinamikleri, Küreselleşme ve Türkiye Kentleri”, **24. Adana Kent Sorunları Sempozyumu Bildirileri**, TMMOB Yayını. <http://adanakentsorunlarisempozyumu.org/gecmis-sempozyumlar/1-sempozyum-2008-/bildiriler.aspx>
- Şengül, T. (2009). **Kentsel Çelişki ve Siyaset** (2. Baskı), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Şengül, T. (2012). “Türkiye’nin Kentleşme Deneyiminin Dönemlenmesi”, Editör: Faruk Alpkaya ve Bülent Duru, **1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim** içinde, ss. 407-453, Ankara: Phoenix.
- Şenyapılı, T. (2004). **Barakadan Gecekonduya, Ankara’da Kentsel Mekanın Dönüşümü: 1923-1960**, İstanbul: İletişim.
- Tarhan, B. (2006). “Ankara, Kent ve Modernleşme”, Derleyen: Funda Şenol Cantek, **Sanki Viran Ankara** içinde, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tankut, G. (1993). **Bir Başkentin İmarı**, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.

- Tekeli, İ. (2000). “Ankara’nın Başkentlik Kararının Ülkesel Mekan Organizasyonu ve Toplumsal Yapıya Etkileri Bakımından Genel Bir Değerlendirilmesi”, Derleyen: Ayşıl Tükel Yavuz, **Tarih İçinde Ankara** içinde, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Ankaralıları Vakfı.
- Topal, K. (2003). “Global Kapitalizmde Sermaye Birikimi İçin Yeni Mekansal Ölçekler: Dünya Kentleri/Global Kentler”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt: 12, Sayı: 2, ss. 41-61.
- Tutalar, L. (2007). **Globalization and Shopping Malls in Ankara: Four Cases** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), ODTÜ/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uludağ, Z. (2004, Temmuz). **The Evolution of Popular Culture and Transformation of the Urban Landscape of Ankara**, http://www.inst.at/trans/15Nr/01_2/uludag15.htm
- Üstün, B., Tural, O. (2008). “Tüketim Alışkanlıklarındaki Değişimler ve Bu Değişimlerin Alışveriş Mekanlarına Etkisinin Eskişehir Örneğinde İrdelenmesi”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 2, ss. 259-282.
- Vural, T., Yücel, A. (2006). “Çağımızın Yeni Kamusal Mekanları Olan Alışveriş Merkezlerine Eleştirel Bir Bakış”, **İTÜ Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 2, ss. 97-106. http://itudergi.itu.edu.tr/index.php/itudergisi_a/article/view/912/839
- Wood, S. (1992). “The Transformation of Work?”, Stephen Wood (Ed.), in **The Transformation of Work**, pp. 1-44, London: Routledge.

- Yaman-Öztürk, M., Ercan, F. (2009). “1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye’de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler”, **Praksis**, Sayı: 19, ss. 55-93.
- Yeldan, E. (2013). **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi** (17. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yentürk, N. (1993). “Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadî İşbölümünün Geleceği”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 56-61, ss. 42-57.
- Yılmaz-Bakır, N. (2013). “Kentsel Proje Kavramı ve Gelişim Süreci”, **Asya Terim Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, ss. 74–82. <http://eurasscience.com/ejtd/article/view/1007000029/1007000023>
- Yüceşahin, M., M., Tüysüz, S. (2011). “Ankara Kentinde Sosyo-mekânsal Farklılaşmanın Örüntüleri: Ampirik Bir Analiz”, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, ss. 159-188.
- <http://www.ankara.bel.tr/haberler/baskan-gokcek-2013-hedeflerini-anlatti#.VSpCDPnkc4Nisan> 2015.
- <http://emlakkulisi.com/ankamall-35-milyon-dolara-yenilenerek-hizmete-acildi/370964> Temmuz, 2015
- <http://www.milliyet.com.tr/erdogan-ankara-nin-cilgin-projesini-acikliyor/siyaset/siyasetdetay/25.05.2011/1394560/default.htm> Nisan, 2015
- <http://www.milliyet.com.tr/ankamall-yenilenen-yuzu-ile-baskentlilerin-ankara-yerelhaber-727991/> Temmuz, 2015
- http://www.hurriyet.com.tr/yerel-haberler/ankara-haberleri/ankamall-yenilenen-yuzu-ile-baskentlilerin-kar_92087 Haziran, 2015

ÖZET

Kent girişimciliği ve yeni kentsel politikalar ile ilgili mevcut yazın, kentlerin yükselişini küreselleşme ve ulus devletin zayıflaması eşliğinde açıklamaktadır. Bu şekilde kent girişimciliği, küreselleşmeyle birlikte artan rekabet koşullarında kentlerin öne çıkarak ekonomik gelişmelerini sağlayan temel strateji olmaktadır.

Bu tezde ise kent girişimciliği, kapitalist devletin küresel ekonomiyle bütünleşme stratejisinin önemli bir parçası olarak ele alınarak kent yönetimlerinin hizmet sağlama kaygılarının ekonomik büyümeye kayışı çerçevesinde açıklanan girişimci kentsel politikaların yerel emek üzerindeki etkilerine odaklanılmaktadır.

Kentsel girişimcilikle ilgili temel varsayımlardan biri de kentlerin gelişmesinin tüm kentsel grupların yararına olacağıdır. Fakat, bu varsayımla ilgili problem, kenti yekpare bir birim olarak görmesi ve çalışan kesimlerin çıkarlarının ihmal edilmesidir. Bu sebeple, girişimci kentsel politikaların kentin çekiciliğini arttırmanın paralelinde sermaye yatırımları sağlayarak istihdam yaratma söylemine karşı, süreci çalışanlar açısından değerlendirebilmek için yeni yaratılan işlerde çalışanlara odaklanılmıştır. Bu amaçla, Ankara’da son yıllarda sayıları hızla artan ve istihdam kaynakları olarak gösterilen alışveriş merkezlerinden biri olan Ankamall’de saha araştırması yapılmış ve çalışanlarla 26 yarı yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilmiştir.

Bu görüşmelerden elde edilen bilgilere dayanarak, girişimci kentsel politikaların çalışanlar üzerinde ayrıştırıcı etkisi olduğu iddia edilmiştir. Bu bağlamda yeni kentsel politikaların tezde daha geniş ekonomik ve politik değişimlerin kurucu parçası olarak ele alınması dolayısıyla, kent girişimciliğinin

emeğin makro düzeyde yaşadığı atomizasyon süreciyle de bağlantılı olduğu savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kent Girişimciliği, Yeni Kentsel Politikalar, Küreselleşme, Emeğin Dönüşümü, Atomizasyon, Alışveriş Merkezi

ABSTRACT

The mainstream accounts on urban entrepreneurialism and new urban politics explain the rise of cities within the context of globalization and decline of nation state. In this way, urban entrepreneurialism becomes the main strategy providing urban economic development by increasing the urban competitiveness in a highly competitive environment created by globalization.

The thesis, by employing the concept of urban entrepreneurialism as an important part of the capitalist state's strategy of integration with the global economy, focuses on the impacts of entrepreneurial urban politics that is explained in the context of a shift of urban governments' service providing objectives towards economic growth, on local labour.

One of the main assumptions about urban entrepreneurialism is that the growth of the cities is presenting benefits to all social groups within the city. One of the problems with this assumption is presenting city as a monolithic agent and the neglect of the workers' interests. In this regard, against the discourse of entrepreneurial urban politics about creating employment by providing capital investments in parallel with increasing cities' attractiveness, the thesis focuses on the local labour that works at the newly created work areas with an attempt to examine the process from the perspective of workers. For this purpose, a field research was conducted in Ankamall, one of the shopping centers of Ankara that have been increasing in number and having been introduced as the new sources of employment, and 26 semi-structured interviews were made with the shopping mall workers.

Based on the interviews, it is argued that the new urban politics have influence on the atomization of workers. In this context, through the main approach of the thesis to urban entrepreneurialism as constitutive of broader processes of economic and political change, it is also argued that these politics are linked to the macro level atomization process of labour.

Key Words: Urban Entrepreneurialism, New Urban Politics, Globalization, Transformation of Labour, Atomization, Shopping Mall

EKLER

Ek 1: Yarı Yapılandırılmış Mülakat Soruları

Yaş	...
Cinsiyet	...
Medeni Durum	...
Eğitim Durumu	...
Semt, İlçe	...
Mevcut İşte Çalışma Süresi	...

- 1) Çalışma saatleriniz ve aldığınız ücret konusunda bilgi verebilir misiniz?
- 2) Sizi işe alırken firmanın/mağazanın dikkat ettiği hususlar nelerdi?
- 3) Bu işten önce başka bir işte çalıştınız mı?
- 4) Daha önce bir alışveriş merkezinde çalıştınız mı?
- 5) Çalıştıysanız, müşteriler, çalışma ortamı, çalışma koşulları, yönetim açısından karşılaştırma yapabilir misiniz?
- 6) Daha önce alışveriş merkezi dışında aynı işte çalıştınız mı?
- 7) Çalıştıysanız, alışveriş merkezinde ve dışarıda yaptığınız işi karşılaştırabilir misiniz?
- 8) Alışveriş merkezinde çalışmanın zorlukları ve kolaylıkları nelerdir?
- 9) Ankamall'de çalışmanın zorlukları ve kolaylıkları nelerdir?
- 10) Uluslararası bir firmada çalışmanın olumlu ve olumsuz yönleri nelerdir?
- 11) Molalarınızda alışveriş merkezini kullanıyor musunuz?
- 12) Boş zamanlarınızda alışveriş merkezlerini kullanıyor musunuz?
- 13) Alışveriş merkezinde diğer çalışanlarla görüşmekte misiniz?

- 14) Çalışma arkadaşlarınızla iş dışında görüşüyor musunuz?
- 15) Çalışma arkadaşlarınızla iş sırasında yaşadığınız sorunlar var mı, varsa nelerdir?
- 16) Yöneticilerinizle yaşadığınız sorunlar var mı, varsa nelerdir?
- 17) Çalıştığınız firma tarafından işe yönelik eğitim düzenlenmekte mi?
- 18) Düzenlenmekte ise, eğitimlerin sıklığı, içeriği ve sizin için yararlı olup olmadığı konusunda bilgi verebilir misiniz?
- 19) Yöneticilerle aranızda bir sorun olduğunda sorunu nasıl çözüyorsunuz?
- 20) Mağaza yöneticilerinin yetkisini aşan bir sorun yaşadığınızda, firma yöneticilerine rahatlıkla ulaşabiliyor musunuz?
- 21) Alışveriş merkeziyle ilgili bir sorun yaşadığınızda AVM yöneticilerine rahatlıkla ulaşabiliyor musunuz?
- 22) Acil bir işiniz çıktığında işten rahatlıkla izin alabiliyor musunuz?
- 23) İş organizasyonu ne sıklıkta değişmekte?
- 24) Çalıştığınız mağazada/firmada çalışanların ortalama çalışma süresi nedir?
- 25) Bu işte ne kadar çalışmayı planlamaktasınız?
- 26) Gelecekte başka bir işte çalışmak istiyor musunuz?
- 27) Yaşadığınız yer ile alışveriş merkezi arasında ne gibi farklılıklar var?
- 28) Müşterilerle ilişkilerinizi belirleyen kurallar iş sürecinde üzerinizde baskı yaratmakta mı?
- 29) Diğer mağazalarla rekabet, çalışma koşullarınızı nasıl etkilemekte?
- 30) Çalışma arkadaşlarınızla aranızda rekabet var mı, varsa bu durum çalışma sürecini ve ilişkilerinizi ne yönde etkilemekte?